

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

збірник наукових праць

Випуск 2/2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Збірник містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Латковська Тамара Анатоліївна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0003-3159-5994

Редакційна колегія:

Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7886-793X

Гнатівська Альона Ільдусівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0001-7171-3209

Дудченко Валентина Віталіївна, доктор юридичних наук, професор кафедри загальної теоретичної юриспруденції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-0915-6530

Давидова Ірина Віталіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5622-671X; Researcher ID AAG-9051-2019.

Колодін Денис Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-6368-0849.

Глиняна Катерина Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-1778-1021; ResearcherID AАН-4546-2019.

Латковський Павло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2406-766X

Манжосова Олена Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0002-8873-4783

Марущак Анна Валеріївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-2337-0402 – відповідальний секретар

Сідак Микола Васильович, доктор юридичних наук, професор, Вища школа економіки та менеджменту публічної справи в м. Братислава (Словачина), orcid.org/0000-0002-4895-8037

Чанишева Галія Інсафівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-1852-8068

Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія, SCOPUS ID 56968006800

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 18.08.2020 р. (протокол № 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.chernvisn.nuoua.od.ua

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 4) збірник наукових праць "Juris Europensis Scientia" включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»). До 1 липня 2020 р. збірник виходив під назвою «Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.365:342.156:342.514

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.64>**В. М. Мельник**

*кандидат политических наук, ассистент кафедры политологии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко,
преподаватель кафедры философии и общественных наук
Винницкого национального медицинского университета имени Н. И. Пирогова,
главный редактор журнала «Анналы юридической истории»
orcid.org/0000-0001-5640-0351*

АВЕСТИЙСКИЕ КОРНИ ДРЕВНЕПЕРСИДСКОГО ПУБЛИЧНОГО ПРАВА (ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ В РЕЛИГИОЗНОМ ДИСКУРСЕ)

В статье впервые в украинской историко-правовой науке исследуются вопросы древнеперсидского понимания правосубъектности, отраженные в авестийской религиозной кодификации. Базируясь на классических научных трудах востоковедов, а также на современных исследованиях иранских ученых, автор приходит к выводу об изначальном разделении «Авестой» людей на два сорта – земледельцев-иранцев и скотоводов-туранцев. Формирование имперской идентичности древних персов было тесно сопряжено с дифференциацией окружающих народов на «цивилизованные» и «варварские». Кочевой образ жизни критиковался иранскими священными текстами и приобрел содержание юридической метафоры, упрощавшейся персидскими монархами из разных династий для оскорбления и унижения тех пограничных сообществ, которые отказывались войти в состав персидского союза. При этом указанная культурная дифференциация состоялась около VII–VI вв. до н. э., когда были созданы первые тексты «Авесты». Религиозно-мифологический эпос «иранцев» составлялся не столько с религиозными целями, сколько предназначался для обоснования внутренне целостного политического учения о «высших» и «низших» народах. Изучая данную теорию, мы должны сначала рассмотреть общую картину культурно-цивилизационного развития Персидского государства. Особое место в этой картине занимают не только три ипостаси Древнего Ирана (династии Ахеменидов, Парфян и Сасанидов), но и распространение эллинизма после завоеваний Александра Македонского. В частности, в статье упомянуты такие важные аспекты для политико-правовых доктрин различных персидских монархий, как «койне» (микс ближневосточных и древнегреческого языков), дуализм Ормизда и Аримана, влияние памирских культов на социальное мировоззрение античных и средневековых иранцев. Важно, что авестийский принцип дуализма (извечная борьба сил добра и сил зла) автоматически предпологал дуалистическое устройство всего материального мира. В такой мировоззренческой системе, персидская правосубъектность не могла ограничиваться любыми стеснениями относительно «варваров». Следовательно, идеальная авестийская концепция строилась на признании правосубъектным исключительно одного государства – Персии. Автором предполагается, что текст этой статьи должен подразумевать знакомство читателей с хронологией и фактографией персидской истории. Однако, несмотря на первоначальную задумку, необходимо подчеркнуть, что статья может также использоваться в качестве пропедевтического изложения для изучения философского базиса древнеперсидской истории политических и правовых учений.

Ключевые слова: «Авеста», зороастризм, Иран, Туран, персидская государственность, правосубъектность, религиозный дуализм.

Мельник В. М. АВЕСТИЙСЬКЕ КОРИННЯ ДАВНЬОПЕРСИДСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА (ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ В РЕЛІГІЙНОМУ ДИСКУРСІ)

У статті вперше в українській історико-правовій науці досліджуються окремі аспекти давньоперсидського сприйняття правосуб'єктності, відображені в авестійській релігійній кодифікації. Базуючись на класичних наукових працях сходознавців, а також на сучасних дослідженнях іранських учених, автор доходить висновку про поділ «Авестою» всього людства на дві «раси» – хліборобів-иранців («колективний Іран») і скотарів-туранців («колективний Туран»). Формування імперської ідентичності давніх персів було тісно пов'язане із психологічною диференціацією навколишніх народів на «цивілізовані» і «варварські». Кочівницький спосіб життя критикувався іранськими священними текстами й набув змісту юридичної метафори, яка вживалась персидськими монархами різних династій для образи і приниження тих «межових» спільнот, які відмовлялись увійти до складу персидського етнокультурного союзу. Водночас зазначена культурна диференціація відбулась близько VII–VI ст. до н. е., коли були створені перші тексти «Авести». Релігійно-мифологічний епос «иранців» записувався не так із релігійною метою, як призначався для обґрунтування внутрішньо цілісного політичного вчення про «вищі» та «нижчі» народи. Вивчаючи цю теорію, ми повинні спочатку розглянути загальну картину культурно-цивілізаційного розвитку Персидської держави. Особливе місце в цій картині займають як три іпостасі Стародавнього Ірану (династії Ахеменідів, Парфян і Сасанідів), так і поширення еллінізму після завоювань Олександра Македонського. Зокрема, у статті розглядаються такі важливі аспекти політико-правових доктрин різних перських

монархій, як «койне» (мікс близькосхідних і давньогрецької мов), дуалізм Ормізда й Арімана, вплив памірських (таджицьких) культів на соціальний світогляд античних і середньовічних іранців. Важливо, що авестійський принцип дуалізму (одвічна боротьба сил добра проти сил зла) автоматично припускав дуалістичний лад усього матеріального («видимого») світу. В такій світоглядній системі персидська правосуб'єктність не могла обмежуватись будь-якими етичними умовностями щодо «варварів». З огляду на це ідеальна авестійська концепція будувалась на визнанні правосуб'єктності виключно однієї держави – Персії. Передусім автором передбачалось, що текст статті мав би бути орієнтований на читачів, добре знайомих із хронологією та фактографією персидської історії. Однак, незважаючи на початкову ідею, необхідно підкреслити, що стаття може також використовуватись як пропедевтична підготовка для подальшого глибокого вивчення філософського базису давньоперсидської історії політичних і правових учень.

Ключові слова: «Авеста», зороастризм, Іран, Туран, персидська державність, правосуб'єктність, релігійний дуалізм.

Melnyk V. M. AVESTIAN ROOTS OF ANCIENT PERSIAN PUBLIC LAW (ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY IN RELIGIOUS DISCOURSE)

For the first time in the Ukrainian legal history, the article examines the issues of the ancient Persian understanding of legal personality, reflected in Avestan religious codification. Based on the classical scientific works of orientologists, as well as on modern studies of Iranian scientists, the author comes to the conclusion that Avesta originally divided people into two varieties – Iranian farmers and Turanian herders. The formation of the imperial identity of the ancient Persians was closely associated with the differentiation of the surrounding peoples into “civilized” and “barbaric”. The nomadic way of life was criticized by Iranian sacred texts and acquired the content of a legal metaphor used by Persian monarchs from different dynasties to insult and humiliate those border communities that refused to join the Persian-Median union. Moreover, this cultural differentiation took place around the 7th-6th centuries BC, when the first texts of Avesta were created. The religious and mythological epos of the “Iranians” was composed not so much for religious purposes as it was intended to substantiate an internally integral political doctrine of “higher” and “lower” peoples. Studying this theory, we must first consider the general picture of the cultural and civilizational development of the Persian state. A special place in this picture is occupied not only by the three hypostases of Ancient Iran (dynasties of Achaemenids, Parthians and Sassanids) but also by the spread of Hellenism after the conquests of Alexander the Great. In particular, the article mentions such important aspects for the political and legal doctrines of various Persian monarchies as “koine” (a mix of the Middle Eastern and Ancient Greek languages), the dualism of Hormuzd and Ahriman, the influence of the Pamir cults on the social worldview of ancient and medieval Iranians. It is important that Avestan principle of dualism (the eternal struggle between the forces of good and the forces of evil) automatically assumed the dualistic structure of the entire material world. In such a worldview system, the Persian legal personality could not be limited to any constraints regarding the “barbarians”. Consequently, the ideal Avestan concept was based on the recognition as legal personality of only one state – Persia. The author assumes that the text of the article should imply familiarity of readers with the chronology and factography of Persian history. However, despite the initial idea, it must be emphasized that the article can also be used as a propaedeutic presentation for studying the philosophical basis of the ancient Persian history of political and legal doctrines.

Key words: “Avesta”, Zoroastrianism, Iran, Turan, Persian statehood, legal personality, religious dualism.

Термин «Авеста» в перекладі є унікальним авестійським словом полісемантичним. Буквально він перекладається як словосполучення «головний текст». Відомо, що Авеста складалася з двох частин: «Авеста» (так називається Головна книга) і «Зенда» (так називається Пояснювальна книга). В пехлевійській транскрипції «Авеста» перекладається також як «Апастак». Багато російських перекладів з давньоперсидського називають цю пам'ятку «Зенд-Авестой». Суть полягає в тому, що слово «Апастак» походить від давньоперсидського аналога «Уна-Става-Ка» (письмений восхвалений) або ж «Уна-Ста-Ка» («канон», «догма», «уложення», «устав») [2; 3; 17].

Сам текст пам'ятки, якщо вірити зороастрийцям, був складений Зороастром (Заратустрой) – уроженцем належавших персам територій сучасного Азербайджану і заснователем одного з релігійних течень («зороастризм») [19, с. 9–14]. Проблема хронології його життя до сих пор залишається спірною. Деякими вченими прийнято відносити час діяльності мислителя до VI або навіть VII вв. до н. е. перебуваючи під впливом

першого верного ученика (правителя легендарних кеянсько-іранських племен) Кави Виштаспи, Заратустра зміг поширити політеїстичне вчення зороастризма на більшу частину іраномовних племен. Ставши офіційним персо-медійським релігійним культом, це вчення визнавало дуалізм всіх явищ в природі (іменно дуалізм позитивувало сприяло 1100 років сектантсько-маздекити) [10]. Таким чином, в основі зороастризма знаходиться протиставлення сукупних сил і значень Добра і Зла [20, с. 131–133].

Згідно Заратустри, все Створення було створено Ахурамаздой (в IV в. до н. е. – VI в. н. е. домінував елітизований пехлевійський варіант походження – «Ормізд»). Ахурамазда – Вищий Розум, який поділив все суще на два явища – Аша як Добро і Друдж як Зло. Аша (Добро) є таксисом – порядком і гармонією. Друдж (Зло) – це хаос і деградація. Род людський, таким чином, ізначально розділений не по етнічному, культурному або соціальному признаку, а на ашаванов (несущих добро людей) і друджвантов (несущих зло людей). Справедливий Ормізд вселив во все суще і под-

властное его творению две «мины» («мысли» или «духи» по-персидски) – мину добра Спенту и мину зла Ангра. Последняя, в позднейших эллинистических сочинениях, превратилась в так называемого «Аримана» – духа зла, лжи, разрушения и деградации [13, с. 310–313; 18, с. 139–150].

Итак, сущность зороастрийской религии изначально состояла в прославлении мудрости Ормизда, совершении Добра и противодействии злему духу Ариману [22, с. 172–184]. К духовному дуализму Заратустра примешивал полноценный дуализм любой материальной вещи. Однако, в отличие от интерпретаций позднейшего маздакизма, зороастрийцы всегда почитали мир вещей и эстетику красоты, утверждая, что настоящая Аша может таиться только в эстетически полноценных и нравственно завершенных материальных субстанциях [20, с. 131–133]. Это утверждение было очень близким по духу и этической составляющей мировоззрению большинства древнегреческих философских школ. Вот почему древние греки, после завоевания Александром Македонским Ахеменидской Персии в 333–323 гг. до н. э., очень быстро приняли многие положения зороастризма и открыто позаимствовали у персов данный культ противостояния Добра и Зла, персонифицированный противоборствующими отношениями Ормизда и Аримана [1; 24; 27]. Со временем он перерос в так называемый «митраизм», особо выделявший из авестийского зороастризма солярные смыслы и верования [26, р. 297]. Такой эллинистический митраизм стал распространенной формой зороастризма в Сасанидском Иране III-го века нашей эры и почти не выделялся из ортодоксальной формы данной религии. Достигнув республиканского Рима в I в. до н. э., зороастрийский дуализм трансформировался в еще более углубленное почитание древнеиранского божества Митры римскими воинами, укоренившись и активно распространяясь в гражданской среде вплоть до торжества Христианской Веры в IV в. н. э. [26, р. 297–311].

Важный факт. Авестийский язык, на котором писал Заратустра, «умер» уже в III в. н. э. Если в интеллектуальной сфере он ещё в эллинистическую эпоху уступил древнегреческому (заметим, что распространение несторианства при Сасанидах только укрепило позиции греческого языка, принятого в быту среди несториан, монофизитов, халкидонитов-ортодоксов и даже среди митраистов), то на бытовом уровне Иранского нагорья доминировал среднеперсидский язык. Последний в своем повседневном общении использовали и зороастрийские моветы. В любом случае, персидский вариант древнегреческого языка (так называемый «койне») являлся официальным языком Новоперсидского царства Сасанидов (Эраншахра) с момента воцарения основателя династии Ардашира I (224–239) [27]. Этот «кой-

не» в качестве евразийского «лингва франка» был разработан после смерти царя Азии Александра Македонского (в 323 г. до н. э.), наследовавшими ему правителями т. н. «эллинистических царств Азии», с целью упорядочения межнационального и торгового общения на широком пространстве – от Гибралтара до Кабула. В быту «койне» использовался четвертью населения Ирана, что делало греческий язык не только самым распространенным средством коммуникации, но также и главным языком образования, науки, культуры, искусства и торговли.

Впрочем, позволим себе утверждение, что Авеста – не только важнейший религиозный памятник, но и специфический юридический первоисточник, имеющий особое значение в истории выработки публично-правовых доктрин «высокой» и «поздней» античности [13; 19; 20; 22]. С культовой стороны, Авеста является собранием священных религиозных текстов зороастрийцев, описывающих борьбу Ормизда с Ариманом и воздающих хвалу мудрости и находчивости Ормизда [13, с. 310]. Существующие поныне общины зороастрийцев продолжают использовать две редакции данного источника (вполне в духе зороастрийского дуализма). *Первая редакция*, являющаяся эклектическим сборником различных молитв, притч, рассказов и эпических сказаний о судьбах древних иранцев, используется «для массового чтения». *Вторая редакция*, восходящая к законодательной кодификации сасанидского шахиншаха Хосрова Ануширвана (531–579), более системна, но её чтению вредит утрата большей части идеологически значимых фрагментов (очевидно, во времена кризиса VII века, когда распространился ислам [11; 12; 14]).

По всей видимости, сохранившиеся до наших дней текстовые обрывки второй редакции представляют собой результат законодательной кодификации Хосрова Ануширвана [16]. Речь в них идёт об установлении гармоничного порядка и окончательной победе «иранского» стиля жизни (земледельческого и оседлого) над «туранским» (скотоводческим и кочевым) [23]. В земледелии тексты Авесты видят путь к благому будущему и сущность устройства человеческой природы. По сути, Авеста утверждает, что человек раскрывается и совершенствуется исключительно в процессе обработки земли. Все остальные формы труда есть необходимое дополнение к земледелию [1; 7; 24].

Иран, согласно авестийским нормам, имеет цивилизационную миссию. Он призван упорядочить хаотичную жизнь среднеазиатских народов, сделать их близкими к тайне миропознания – постижению загадочного дуализма бытия. Авестийские молитвы, облеченные в песнопения и стихи, раскрывают содержание справедливого миропорядка, где править должны лишь те, кто

осознал и принял дуализм как субстанциональную догму [18, с. 139–150; 23, р. 453–472].

В Авесте иранцы разработали стройное учение о двойственности содержания и формы окружающего мира. Кроме того, тексты Авесты, крайне интересно «жонглируя» полулегендарными фактами седой древности, называют именно иранцев первым народом мира, познавшим тайну земледелия. Такой мифопоэтический подход был призван влиять на умы народных масс и стимулировать их к завоеваниям, ставшим неотъемлемой составляющей народной культуры персов уже при династии Ахеменидов (558–330 гг. до н. э.) и продолженных авестийцами-Сасанидами (224–651 гг. н. э.).

Исключительная справедливость большинства рассуждений и оценок, разбросанных в текстах, оставшихся от оригинальной Авесты, наталкивается на агрессивное неприятие культуры и общества номадов, а также на узкий этницизм коллективного «Ирана» [7; 21; 24]. Ни одному племени, кроме иранского, не позволено Авестой «властвовать над видимым миром». В этом смысле памятник стал до исключительности востребованной формой государственной идеологии, принятой и обоженной при Ахеменидах, Парфиянах и Сасанидах. Иранцы, как и евреи в Торе, объявлялись богоизбранным народом, несущим цивилизацию отсталым варварам [14; 23; 25]. (Справедливости ради заметим, что в современном Сасанидскому Ирану Императорском Риме (включая позднейшую Византию) никогда не существовало подобного этницистского памятника. Римские философы, историографы, писатели относились к варварам и, тем более, к кочевникам с исключительным презрением (*вплоть до того самого момента, когда кочевники стали основными военными союзниками Византии – во второй половине VI века*), но не осмеливались призывать к их полному уничтожению. «Авеста» тем и отличительна, что она проповедует шовинистически-этницистское отношение иранцев к туранцам и ко всем, кто не принимает цивилизаторской миссии персов [см.: 11, с. 59–92; 12, с. 63–108]).

«Авеста» называла иранцев «светом земледелия» и «солнечным народом», людьми, которым самим Богом (по-гречески – «Ормиздом») поручено культивировать семена хлебных злаков на плодородном поле. По сути, «Авеста» утверждает превосходство «иранского типа человека» над всеми остальными и утверждает, что лишь те дикие племена способны «спастись от могущества Аримана», сыновья которых будут верно служить «иранским ариям». В данном случае проблема арийства иранцев проходит красной нитью через правовое тело всех религиозно-юридических аве-

стийских норм, отождествляя божественных ариев с «Ираном» – богоизбранными персами-земледельцами [2; 3; 5; 18].

Ещё выдающийся востоковед Всеволод Авдиев (1898–1978) отмечал, что «Авеста» вполне сохранила догосударственный архаичный стиль мышления разрозненных персидских племен [1, с. 558–560]. Этот сборник даже сохранил до нашего времени текстовые реликты самых древних религиозных верований персов – «горно-персидских». Их особенностью являлось поклонение памирским вершинам (современный Таджикистан), в то время как гимны авестийского славословия Иранской державе (аналог ортодоксально-христианского «диптиха») начинались с восхваления этих «священных гор». Авдиев очень кстати указывал, что даже сам Геродот, анализируя авестийские культы персов-зороастрийцев, писал, что персидские жертвенники Ахурамазде (Ормизду) располагались «на высочайших горах» [1, с. 559]. Из горного культа иранских скотоводов родились более известные сегодня практики поклонения стремительной водной стихии и, в конце концов, огнепоклонство, находящееся в генетическом соприкосновении с таким элементом водной стихии, как гроза. В первом случае вода представлялась древним иранцам силой, рождающей всё сущее, благодаря которой жизнь приобретала материальную составляющую. «В «Авесте» сохранились остатки древнего культа духа воды Апан-Напата, «обитающего в воде»» [1, с. 559]. Однако во втором случае многие иранцы рассматривали огонь как первопричину появления воды (исходя из внешних проявлений грозы). Соприкосновение «огненных» молний с горными вершинами, предварительное появление молний на небе перед дождём создавало иллюзию первенства огня перед водой. Так горный культ изменил представления древних иранцев о взаимодействии воды и огня, создал предпосылки для «огненного детерминизма» в зороастрийской «Авесте».

Так или иначе, но детальный анализ соответствующей литературы позволяет утверждать, что именно архаичный ландшафтный культ, разработанный древнеиранскими скотоводами высокогорий современных Таджикистана и Афганистана, был положен в фундамент древнеперсидской авестийской религии, став идеологической основой для строительства трёх династических ипостасей Персидской державы:

– Ипостась первая – Ахеменидский Иран (558 – 330 гг. до н. э.);

– Ипостась вторая – Парфянский Иран (250 г. до н. э. – 224 г. н. э.);

– Ипостась третья – Сасанидский Иран (224 – 651 гг.).

Литература

1. Авдиев В.И. История Древнего Востока. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1953. 760 с.
2. Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарии И.М. Стеблин-Каменского. Предисловие В.А. Лившица. Душанбе : Адиб, 1990. 174 с.
3. Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста). Подготовка авестийского текста, перевод, предисловие, комментарий М.В. Чистякова. Санкт-Петербург, 2005. 384 с.
4. Берг Л.С. Климат и жизнь. Москва, 1947. 196 с.
5. Гаты Зарагуштры / пер. с авест., вступ. ст., комм. и прилож. И.М. Стеблин-Каменского. Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 2009. 192 с.
6. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2014. 480 с.
7. Данилова О.С. Религиозные тексты индоариев (Авеста и Ригведа) и письменные источники Древнего Китая («Исторические записки» Сыма Цяня) как источник по истории ранних кочевников Евразии. *Новая наука: опыт, традиции, инновации*. 2016. № 12–3(119). С. 102–105.
8. Крадин Н.Н. Современная дискуссия о политогенезе у кочевников-скотоводов. *Восток. Афро-азиатские общества: история и современность*. 2019. № 1. С. 6–23.
9. Мамонтова Е.В. Символічний ресурс державотворення: сутність, генеза, еволюція: автореф. дис. ... доктора політ. наук : 23.00.02; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 36 с.
10. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 552 с.
11. Мельник В.М. Византия, германцы и славяне у истоков международной правосубъектности государств: римское юридическое наследие и проблема исторического неравенства возможностей. *Аннали юридичної історії*. Том 1. № 2. Квітень-липень 2017. Випуск «Городяни і громадяни: історія та антропологія територіальних громад». С. 59–92.
12. Мельник В.М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III–VI века). *Аннали юридичної історії*. Том 2. Номер 1–2. Січень-червень 2018. Випуск «Історія та географія середньовічного права». С. 63–108.
13. Миксюк А.С. Жреческие термины Старшей Авесты. *Молодые ученые в решении актуальных проблем науки*. Материалы IX Международной научно-практической конференции. Владикавказ, 2019. С. 310–313.
14. Навіщо нам податки? Держава як спільний бізнес. Нариси за редакцією Наталії Ковалко та Віктора Мельника. Київ: ТОВ «Якабу Паблішинг», 2019. 240 с.
15. Периханян А.Г. *Сасанидский судебник Книга тысячи решений (Mātakdān ī hazār dātastān)*. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1973. 609 с.
16. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. Москва : Наука, 1983. 384 с.
17. Соколова В.С. Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод. Отв. ред. И.А. Смирнова. Санкт-Петербург : «Наука», 2005. 544 с.
18. Стеблин-Каменский И.М. Авеста и зороастризм: древность и современность (религия и оккультизм). *Труды Объединенного научного совета по гуманитарным проблемам и историко-культурному наследию*. Санкт-Петербург, 2005. С. 139–150.
19. Халиков А.Г. Общая характеристика Авесты как источника зороастрийского права. *Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал*. 2013. № 6. С. 9–14.
20. Хачатуров Р.Л. Древневосточное право и его нравственные императивы (на примере Авесты). *Евразийский юридический журнал*. 2019. № 1(128). С. 131–133.
21. Ходжаева Н.Д. Историческая география Центральной Азии по данным «Авесты» и пехлевийских источников. Диссертация на соискания ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09. Душанбе, 2000. 129 с.
22. Холикзода А.Г. Авеста как основной источник зороастрийского права. *Юридическая наука: история и современность*. 2018. № 12. С. 172–184.
23. Agostini Domenico. Non-Iranian historical lands in Pahlavi literature. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 2019. Vol. 82. Issue 3. P. 453–472.
24. Dandamaev M.A. A political history of the Achaemenid empire. Transl. into English by W. J. Vogelsang. Leiden : E. J. Brill, 1989. XV+373 pp.
25. Johandi A. Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and Religion: The Example of Achaemenid Royal Inscriptions. *Estonian National Defence College Proceedings*. 2012. Vol. 16. P. 159–179.
26. Mendes I. C. Panorámica historiográfica de los estudios sobre el Mitra védico, avéstico y romano. *Revista de Historiografía*. 2018. Vol. 29. P. 297–311.
27. Shirazi Saeed. A Concise History of Iran: From the early period to the present time. Los Angeles : Ketab Corp., 2018, 355 pp.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 004.9:34 (075.8)

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.65>

А. О. Борисова
аспірант

Міжнародного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-2847-9741

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Статтю присвячено дослідженню загальних ознак правовідносин у сфері інформаційних комунікацій у мережі Інтернет. Встановлено, що однією з особливостей правовідносин у сфері інформаційних комунікацій є їхня опосередкованість і необмежений простір застосування. Тому в статті звернуто увагу, що основна частина таких правовідносин виникають та існують у межах або за допомогою мережі Інтернет. Зокрема, розглядаючи види інформаційної діяльності та інформаційних комунікацій, які здійснюються в межах або за допомогою мережі Інтернет, встановлено їхню неоднорідність. Наприклад, дуже широкий попит на застосування отримали цивільно-правові відносини у сфері е-торгівлі, надання страхових послуг, реалізація та захист прав інтелектуальної власності, інтернет-маркетинг тощо, які можна об'єднати в загальне поняття правовідносин у сфері інформаційних комунікацій.

Ми приєднуємось до думки, що перелік відносин, які виникають у мережі, є досить загальним, але очевидним є те, що вони неоднорідні за своєю правовою природою, а отже, знайти чіткі критерії, які дали б змогу провести певну їх класифікацію, дуже важко. Єдиним об'єднувальним фактором є віртуальне середовище виникнення, зміни та припинення цих відносин.

У процесі дослідження встановлено, що є потреба в ефективній організації інформаційних процесів в усіх видах юридичної діяльності, зокрема у сфері інформаційних комунікацій, виявленні їхніх особливостей і тенденцій розвитку з метою ефективного та своєчасного правового регулювання таких суспільних відносин. Саме інформація, інформаційні відносини, інформаційні права відіграють важливу роль у розвитку цивілістики.

Отже, можна констатувати, що правовідносини у сфері інформаційної комунікації виникають щодо реалізації інформаційних прав особи і їхній зміст полягає у здійсненні певних дій із метою отримання різних видів інформації, захисту прав на інформацію, реалізації прав інтелектуальної власності у сфері інформаційної комунікації. Особливістю цих відносин є їхня сфера застосування у мережі Інтернет, тобто правовідносини у сфері інформаційних комунікацій виникають та існують у межах або за допомогою мережі Інтернет.

Ключові слова: мережа Інтернет, інформаційні комунікації, інформаційні правовідносини, інформаційні права, інформація.

Borisova A. O. LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF INFORMATION COMMUNICATIONS ON THE INTERNET

The article is devoted to the study of general features of legal relations in the field of information communications on the Internet. It is established that one of the features of legal relations in the field of information communications is their indirectness and unlimited scope. Therefore, the article draws attention to the fact that the main part of such legal relations arise, exist within or through the Internet. Thus, considering the types of information activities and information communications that are carried out within or through the Internet, their heterogeneity is established. For example, civil law relations in the field of e-commerce, insurance services, implementation and protection of intellectual property rights, Internet marketing, etc., which can be combined into a general concept of legal relations in the field of information communications, are in great demand.

We also agree that the list of relationships that arise in the network is quite general, but it is obvious that they are heterogeneous in their legal nature, and therefore it is very difficult to find clear criteria that would allow a certain classification. The only unifying factor is the virtual environment for the emergence, change and termination of this relationship.

The study found that there is a need for effective organization of information processes in all types of legal activities, including in the field of information communications, identifying their features and development trends in order to effectively and timely legal regulation of such social relations. It is information, information relations, information rights that play an important role in the development of civilization.

Thus, it can be stated that legal relations in the field of information communication arise in relation to the implementation of information rights of the individual and their content is to take certain actions to obtain various types of information, protect information rights, exercise intellectual property rights in the field of information communication. The peculiarity of these relations is their scope on the Internet, that is, legal relations in the field of information communications arise, exist within or through the Internet.

Key words: Internet, information communications, information legal relations, information rights, information.

Вступ. Сучасний період розвитку нашого суспільства можна розглядати як перехід від постіндустріального суспільства до суспільства інформаційного. Одним з основних складників інформаційного суспільства виступає використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, передусім інформаційно-комунікаційної мережі Інтернет, яка є одним з найшвидших і найзручніших засобів отримання та обміну інформації, що продовжує активно розвиватися. Інтернет усе міцніше входить у життя сучасної людини, дедалі більше зростає роль інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, які здійснюють збір, формування, поширення й використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, які виникають. Нині ми не можемо уявити собі життя без інформаційних технологій як найбільш важливих факторів, що впливають на формування та розвиток суспільства. Інформаційні потоки все активніше входять у наше життя і стають важелями управління суспільними процесами. Доступ до інтернету стає одним із найважливіших показників розвитку держави.

Ступінь дослідження. Проблема правового регулювання відносин у сфері Інтернет відображена в працях вітчизняних науковців: І.В. Арістової, О.О. Баранова, В.М. Брижко, В.Д. Гавловського, Р.І. Еннана, Ю.М. Жорнокуй, Б.А. Кормича, В.С. Цимбалюка, М.Я. Швеця, Г.О. Ульянової та багатьох інших. Аналіз сучасних досліджень свідчить, що фахівці у сфері інформаційних відносин зробили значний внесок у дослідженні правового регулювання суспільних відносин, що виникають під час застосування мережі Інтернет. Водночас проблема дослідження цивільно-правового регулювання відносин у сфері Інтернет потребує більш глибокого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Визначення Інтернету як «всесвітньої «мережі мереж», певної сукупності технічних засобів, стандартів і домовленостей, яка дає змогу підтримувати зв'язок між різними комп'ютерними мережами у світі» можна знайти у вітчизняних джерелах [1]. Але, як убачається, це суто технічне визначення мережі, яке не має стосунку до правового регулювання відносин, що виникають за допомогою Інтернет.

Як зазначають дослідники, наявні визначення мережі Інтернет висвітлюють тільки один – технічний – бік функціонування інтернету, а саме – спосіб передачі інформації й комунікації. Інші, не менш важливі аспекти феномена інтернет, такі як віртуальний простір, договірний характер взаємин його суб'єктів, залишаються поза межами їхньої діяльності [2].

Варто зазначити, що в основу визначення терміна «інтернет» покладено технічний і соціальний критерії. Майже так само в літературі й законо-

давстві розділяють і об'єкти правового регулювання мережі Інтернет: 1) технічне регулювання, пов'язане з визначенням основних принципів і параметрів роботи мережі; 2) регулювання відносин, що виникають під час використання інтернету в діяльності фізичних та юридичних осіб [3]. У межах нашого дослідження нас цікавлять саме відносини, що виникають під час використання або за допомогою мережі «Інтернет».

Одне із законодавчих визначень поняття «Інтернет» сформульовано в Законі США 1998 р. про інтерактивну безпеку дітей (Children's Online Privacy Protection Act). Відповідно до норм цього закону інтернет є об'єднанням безлічі комп'ютерів і телекомунікаційних засобів, включно з устаткуванням і програмним забезпеченням, що утворюють пов'язану міжнародну мережу мереж, яка ґрунтується на протоколі міжмережевої взаємодії [2].

У науковому середовищі серед правознавців, які досліджують це питання, немає єдиної усталеної думки щодо правової сутності категорії «інтернет» і пов'язаних із ним сукупностей суспільних відносин, а безпосередньо визначення інтернету суттєво різняться.

Особливістю правовідносин у сфері інформаційних комунікацій є їхня опосередкованість і необмежений простір застосування. Тому варто зазначити, що основна частина таких правовідносин виникають та існують у межах або за допомогою мережі Інтернет. Інтернет-простір є засобом формування специфічного різновиду комунікацій (інтернет-комунікації), які, між іншим, можуть бути проінтерпретовані так само [4].

Розглядаючи види інформаційної діяльності та інформаційних комунікацій, які здійснюються в межах або за допомогою мережі Інтернет, варто звернути уваги на їхню неоднорідність. Наприклад, дуже широкий попит на застосування отримали цивільно-правові відносини у сфері е-торгівлі, надання страхових послуг, реалізації та захисту прав інтелектуальної власності, інтернет-маркетингу тощо.

Р.Є. Еннан класифікує інтернет-відносини за такими ознаками: 1) за суб'єктами: між розробниками інформаційних мереж та їхніми партнерами; між спеціалістами, які створюють (виробляють) і поширюють інформацію в інтернеті; між інформаційними провайдерами, що надають ліцензії на здійснення онлайн-послуг; між громадянами, організаціями, фірмами та іншими споживачами (користувачами); 2) залежно від державної належності фізичних і юридичних осіб: між вітчизняними та іноземними провайдерами; між іноземними провайдерами та вітчизняними користувачами; між вітчизняними юридичними особами та іноземними громадянами; між вітчизняними та іноземними розробниками мереж; між фахівцями; 3) залежно від мети виникнення від-

носин та інформаційного впливу: внутрішні відносини (відбуваються в кіберпросторі); зовнішні відносини (пов'язані з наданням зовнішніх інформаційних послуг) [5].

С.О. Бабкін виділяє такий вид правовідносин, пов'язаних із функціонуванням мережі Інтернет, які, зокрема, стосуються таких питань: регулювання змісту (контенту – інформаційного наповнення інтернет-ресурсів); запобігання кіберзлочинності; захист конфіденційної інформації та персональних даних; захист прав інтелектуальної власності; електронна комерція (торгівля); захист прав споживачів; захист прав людини [6].

Дослідники вважають, що відносини, які виникають у мережі Інтернет, – це новий тип суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються в кіберпросторі [7]. І це є спільним, що об'єднує відносини, які виникають у мережі Інтернет і які мають бути врегульовані нормами законодавства.

Отже, ми приєднуємося до думки, що перелік відносин, які виникають у мережі, є досить загальним, але очевидним є те, що вони неоднорідні за своєю правовою природою, а отже, знайти чіткі критерії, які дали б змогу провести певну їх класифікацію, дуже важко. Єдиним об'єднувальним фактором є віртуальне середовище виникнення, зміни та припинення цих відносин [8].

Інтернет-простір, незважаючи на всі його особливості, забезпечує можливість інформаційних комунікацій у соціальні дії. Хоча це поки що лише можливість, бо інтернет ще не став повною мірою інструментом комунікацій, які здійснюються між великими групами людей, але саме це вже й привертає увагу значної кількості дослідників до інтернет-комунікацій [9]. Крім того, поява та бурхливий розвиток комерційних відносин у мережі Інтернет, створення умов для вільного широкого доступу всіх людей, з різними намірами, бажаннями, особливостями виховання загострили проблеми суспільного регулювання взаємозв'язків між окремими фізичними та юридичними особами. Виникла потреба в регулюванні суспільних відносин, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, із обігом цифрових продуктів (аудіо, відео, програмного забезпечення). У мережі почали надаватися платні послуги. Усе це стало причиною необхідного правового регулювання суспільних відносин в інтернеті [10].

К.В. Єфремова [11] та О.Р. Шишка [12] притримуються схожої думки й вважають, що суспільні відносини, які виникають у мережі Інтернет, є надзвичайно широкими за обсягом, та частина з них може регулюватися наявними законодавчими актами, а частина – потребує спеціального правового регулювання (є нагальна потреба правового регулювання у сфері електронного бізнесу й усіх його видів).

Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova визначають «інтернет-відносини» як складову частину концепту «ІТ-відносини», сукупність суспільних відносин, що складаються у специфічному середовищі (Інтернет, мережа, цифрове середовище), будучи одночасно «віртуальним феноменом» і проявляючись у бутті суспільства як реальні суспільні відносини. Завдяки своїй подвійній природі вони можуть бути предметом правового регулювання і ставати правовідносинами [13].

С.В. Малахов під час дослідження проблем цивільно-правового регулювання відносин в інтернеті дав правову дефініцію інтернету, що складається з чотирьох взаємопов'язаних елементів: 1) інтернет – це інформаційна комп'ютерна мережа, що складається з окремих інформаційних комп'ютерних мереж, об'єднаних на основі єдиного міжмережевого протоколу; 2) інтернет – це інформаційний простір; 3) інтернет – це віртуальне місце існування суб'єктів суспільства, в яких виникають, розвиваються й припиняються реальні громадські стосунки між суб'єктами суспільства, об'єктивно існуючими в реальному фізичному світі; 4) інтернет – це сукупність наявних у віртуальному середовищі інформаційних суспільних відносин [14]. Як видно, три з чотирьох елементів стосуються теорії інформації і до цивільно-правового регулювання в інтернеті стосунку не мають. Визначення ж віртуального середовища не містить цивільно-правового складника (відносини щодо майнових та особистих немайнових благ).

Правовідносини, що виникають під час використання мережі Інтернет, мають певні ознаки, серед яких ми можемо визначити такі:

- 1) обмін інформацією відбувається в електронній цифровій формі;
- 2) віддаленість суб'єктів цих відносин у просторі;
- 3) наявність суб'єктів, які не ініціювали ці відносини, проте мали організаційно-технічну можливість здійснити вплив на них;
- 4) використання програмного забезпечення, технічних стандартів і протоколів;
- 5) схильність цих відносин до саморегуляції;
- 6) технологічна складність мережі Інтернет;
- 7) поширені можливості порушення інформаційних прав суб'єктів цих відносин;
- 8) технічний, культурний та освітній ценз суб'єктів цих відносин [15].

В Україні інтернет донедавна являв собою практично повністю саморегуляційне середовище, в якому учасники інформаційного обміну дотримувалися стихійно сформованих норм поведінки (так званого мережевого етикету – *netiquette*), але тепер спостерігається недостатність одного лише саморегулювання стосовно окремих мережевих відносин.

Становлення національного законодавства, що регулює інтернет-відносини, почало відбуватися

з початку 90-х років минулого століття. Одними з перших кроків до законодавчого регулювання сфери інформаційних технологій в Україні стало ухвалення законів «Про захист інформації в автоматизованих системах» від 5 липня 1994 р., «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 р., «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р., «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р., «Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 1998–2000 роки» та «Про Концепцію Національної програми інформатизації» (1998 року). У вересні 2003 року було ухвалено Закон «Про телекомунікації», яким уперше в українському законодавстві визначено терміни «інтернет», «адреса мережі Інтернет», «адресний простір мережі Інтернет», «домен UA» тощо.

Під час безпосереднього здійснення господарської діяльності у сфері електронної комерції між суб'єктами господарювання виникають майнові й інші відносини, більшість із яких набувають договірних форм. Базові положення інтернет-торгівлі отримали правове закріплення в Україні протягом 2004–2006 рр. з огляду на прийняття Цивільного кодексу України, Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», Закону України «Про електронний цифровий підпис» та внесення змін до Закону України «Про захист прав споживачів».

Наступним кроком для вітчизняного ринку інтернет-торгівлі стало ухвалення Закону України «Про електронну комерцію», який набув чинності у вересні 2015 року (30 вересня 2015 р.), що мав наблизити законодавство України до європейських стандартів у сфері інноваційних технологій та електронної торгівлі.

Але варто зазначити, що в низці законодавчих актів України, наприклад у Законі України «Про інформацію», Законі України «Про науково-технічну інформацію» та інших, що регулюють інформаційні відносини, термін «інтернет» безпосередньо не використовується, однак його мають на увазі під час використання таких термінів, як «інформаційні мережі», «міжнародні мережі передачі даних» тощо. Але в Законі України «Про телекомунікації» надано таке визначення інтернету: це *всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами.*

Треба зазначити, що правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із мережею Інтернет, ускладнюється кількома факторами: зростає кількість користувачів і сфер людської діяльності, в яких використовуються інтернет-технології. Відповідно, зростає кількість інформації, швидкість її використання в процесі

реалізації діяльності людей та їхніх груп від створення, передачі, зберігання, використання до знищення інформації [16].

Тому, як уважають учені, це зумовлює потребу в чіткому правовому регулюванні відносин, які виникають під час використання глобальної мережі Інтернет:

- на основі загальних положень про регулятивні правовідносини;
- на основі положень про інформаційні правовідносини;
- на основі спеціальних положень про інтернет-правовідносини [12].

Отже, проблеми вибору ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин, що складаються в процесі здійснення інформаційної діяльності з використанням глобальних комп'ютерних мереж, стають усе більш актуальними як для більшості індустріально розвинених держав, зокрема в особі їхніх контрольно-наглядових органів і міжнародних організацій, так і для споживачів різних товарів, робіт і послуг, а також фізичних і юридичних осіб, які здійснюють господарську діяльність із використанням мережі Інтернет [18].

Висновки. Тому є потреба в ефективній організації інформаційних процесів в усіх видах юридичної діяльності, зокрема у сфері інформаційних комунікацій, виявленні їхніх особливостей і тенденцій розвитку з метою ефективного та своєчасного правового регулювання таких суспільних відносин. Саме інформація, інформаційні відносини, інформаційні права відіграють важливу роль у розвитку цивілістики.

Отже, можна констатувати, що правовідносини у сфері інформаційної комунікації виникають щодо реалізації інформаційних прав особи і їхній зміст полягає у здійсненні певних дій із метою отримання різних видів інформації, захисту прав на інформацію, реалізації прав інтелектуальної власності у сфері інформаційної комунікації. Особливістю саме цих відносин є їхня сфера застосування в мережі Інтернет, тобто правовідносини у сфері інформаційних комунікацій виникають, існують у межах або за допомогою мережі Інтернет.

Література

1. Макарова М.В. Електронна комерція : навч. посіб. Київ : Академія, 2002. 272 с.
2. Мудриєвська Л.М. Правове регулювання діяльності Інтернету та його значення у формуванні інформаційного суспільства в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2013. Вип. 4. С. 63–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu_2013_4_12.
3. Гуцу С.Ф. Правове регулювання мережі Інтернет: міжнародний і вітчизняний досвід. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/27367/1/VPSP2018-2_114-118.pdf.
4. Сидоров М.В., Табаков Д.В. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4 (31). С. 119–125.

5. Еннан Р.Є. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет. *ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Львів : НУ «Львів. політехніка», 2016. С. 172–181.
6. Бабкин С.А. Право, применяемое к отношениям, возникающим при использовании сети Интернет. Москва : ЮрИнфоР, 2003. С. 69.
7. Рассолов И.М. Интернет право. Москва : Юнити, 143 с.
8. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет : монографія / А.П. Гетьман, Ю.Є. Атаманова, В.С. Мілаш та ін. ; за ред. С.В. Глібка, К.В. Єфремової. Харків : Право, 2016. 360 с.
9. Valkenburg P.M., & Peter J. (2007). Online communication and adolescent well-being: Testing the stimulation versus the displacement hypothesis. *Journal of Computer-Mediated Communication*. № 12 (4). Art. 2. URL: <http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/valkenburg.html>.
10. Новицький А.М. Міжнародний досвід правового регулювання Інтернет. *Повітряне і космічне право*. 2014. № 2 (31). С. 52–58.
11. Єфремова К.В. До перспектив правового регулювання інтернет-правовідносин: господарсько-правовий аспект. *Право та інноваційне суспільство*. 2014. № 1. С. 5–11.
12. Шишка О.Р. Приватноправові відносини та специфіка їх розвитку в мережі Інтернет. *Форум права*. 2012. № 1. С. 1085–1090.
13. Харитонов Є.О., Харитонов О.І. «Інтернет-відносини» та «інтернет-правовідносини»: до визначення поняття і сутності. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 27–38.
14. Малахов С.В. Гражданско-правовое регулирование отношений в глобальной компьютерной сети Интернет : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва : Московский открытый социальный университет, 2001. 21 с.
15. Еннан Р.І. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні URL: <http://aphd.ua/publication-173/>; Еннан Р.І. Поняття, ознаки, сутність, специфіка та види відносин у мережі Інтернет. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 10–19.
16. Битяк Ю.О. Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із мережею Інтернет. URL: <file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0/52054-104683-1-PB.pdf>.
17. Степаненко К.В. Державне регулювання правовідносин в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет. URL: <http://ippi.org.ua/journal/98>.

УДК 347.453.3:614.46(477)
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.66>

В. О. Гончаренко
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-9114-0276

ОРЕНДА БУДІВЛІ АБО ІНШОЇ КАПІТАЛЬНОЇ СПОРУДИ ПІД ЧАС ДІЇ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ КАРАНТИННИХ ЗАХОДІВ

Статтю присвячено дослідженню динаміки виконання договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди під час дії обмежувальних карантинних заходів.

Договір найму будівлі розглядається в цивільному законодавстві України як вид договору оренди насамперед за особливостями переданого в оренду майна: будівель і споруд, які за ознакою нерозривного зв'язку із земельною ділянкою та неможливістю їх переміщення без їх знецінення і зміни їхнього призначення, належать до категорії нерухомого майна (ч. 1 ст. 181 ЦК України). Особливістю договору найму будівлі (споруди), по-перше, є те, що одночасно з правом найму будівлі (споруди) наймачеві надається право користування земельною ділянкою, на якій вона розташована, а також право користування земельною ділянкою, яка прилягає до будівлі або споруди, у розмірі, необхідному для досягнення мети найму (ч. 1 ст. 796 ЦК України). По-друге, не будь-яка нерухомість, а тільки такий її різновид, як будівля або інша капітальна споруда (їхні окремі частини), можуть бути предметом договору найму, який регулюється § 4 гл. 58 ЦК України. По-третє, не є предметом цього договору будівлі або інші капітальні споруди житлового призначення (житлові будинки).

У статті особливу увагу приділено такій умові договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, як плата за користування за цим договором. Визначаються особливості сплати орендних платежів в умовах карантину, враховується специфіка оренди державного та комунального майна. Виявлено недоліки в правовому регулюванні договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, внесено пропозиції з їх усунення та вдосконалення чинного законодавства, яке регулює суспільні відносини в цій галузі.

Ключові слова: договір найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди, карантин, наймодавець, наймач, оренда, орендне зобов'язання, плата.

Honcharenko V. O. THE LEASE OF A BUILDING OR OTHER CAPITAL STRUCTURE DURING THE VALIDITY OF RESTRICTIVE QUARANTINE MEASURES

The article is devoted to the study of the dynamics of the contract of lease of a building or other capital structure during the validity of restrictive quarantine measures.

The lease of a building or other capital structure is considered in the civil legislation of Ukraine as a type of lease agreement primarily for the features of the leased property: buildings and structures, which on the basis of inseparable connection with the land and the impossibility of their movement without depreciation and change of purpose, belong to the category of real estate (Part 1 of Article 181 of the Civil Code of Ukraine). The peculiarity of the lease agreement of a building or other capital structure, first, is that simultaneously with the right to lease the building (structure) the lessee is granted the right to use the land on which they are located, as well as the right to use the land adjacent to the building or structure, in volumes which are necessary to achieve the purpose of employment (Part 1 of Article 796 of the Civil Code of Ukraine). Secondly, not any real estate, but only such a variety of it as a building or other capital structure (their separate parts), may be the subject of a lease, which is governed by § 4 of P. 58 of the Civil Code of Ukraine. Third, buildings or other capital constructions of residential purpose (residential buildings) are not the subject of this agreement.

The article pays special attention to such a condition of the lease agreement of a building or other capital structure as the fee for use under this contract. Peculiarities of rent payments in quarantine conditions are determined, the specifics of state and communal property lease are taken into account. It is investigated the deficiencies in the legal regulation of the lease of a building or other capital structure and identified proposals for their elimination and improvement of current legislation governing public relations in this area.

Key words: lease of building or other capital construction, quarantine, landlord, tenant, rent, lease obligation, payment.

Актуальність дослідження. Договір оренди будівлі або іншої капітальної споруди (їхньої окремої частини) є однією з найбільш поширених підстав виникнення зобов'язань у сучасному цивільному праві України. Однак правове регулювання договору оренди будівлі або іншої капітальної споруди (далі – договір оренди будівлі) потребує істотного доопрацювання. Вибір проблематики дослідження зумовлений не тільки важливістю інституту оренди будівлі в сучасних

умовах і прогалинами в законодавстві, що регулюють орендні відносини, а й запровадженням обмежувальних карантинних заходів із метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби (COVID-19). Унаслідок введення зазначених заходів господарська діяльність багатьох підприємств і закладів було обмежено або взагалі припинено. Однак орендарі приміщень опинилися у складній ситуації, коли вони вимушені сплачувати орендну плату не отри-

муючи прибутків. Водночас зміни до законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), не сприяють розв'язанню проблем наймодавців та орендарів. Отже, незважаючи на законодавче закріплення договору оренди будівель, проблематика цього договору поки не отримала належного теоретичного осмислення в сучасній цивілістиці. З огляду на це актуальними є дослідження, які спрямовані на негайне розв'язання проблем цивільно-правового регулювання відносин оренди будівлі.

Метою дослідження є характеристика правової природи та сутності договору оренди будівлі, аналіз змін до законодавчих актів України про оренду, які спрямовані на запобігання виникненню й поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), характеристика істотних умов договору оренди будівлі, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання договору оренди будівлі за чинним Цивільним кодексом України [1] (далі – ЦК України) та рекомендацій для усунення проблем у правозастосовній практиці.

Стан дослідження проблеми. Загальна характеристика договору найму та його різновидів надається в роботах Е.Е. Дорогавцевої [2], А.Г. Дорошкової [3], Б.Д. Завідова [4], Л.В. Ільїної [5], А.В. Єрш [6], Є.Б. Козлової [7], О.М. Козир [8], Л.Т. Косоєвої [9], В.Н. Литовкіна [10], М.Є. Мещерякової [11], С.Н. Мизрова [12], О.М. Семенька [13] та інших авторів. Особливу увагу інституту оренди нерухомості, включно з будівлями, спорудами, приділено в монографії М.І. Брагінського і В.В. Вітрянського «Договірне право. Договори про передачу майна» [14]. Водночас варто зазначити, що в дослідженнях на задану проблематику переважно увага приділяється загальним положенням правового регулювання орендних правовідносин і не визначається специфіка оренди нерухомого майна, зокрема будівель і споруд.

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс України містить загальні положення про оренду будівлі, а особливості передачі в оренду цілісних майнових комплексів, які належать до державного сектору економіки або є комунальною власністю, регулюються ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» [15].

Договір оренди будівлі є видом договору найму (оренди) за ознаками особливостей переданого в оренду майна: будівель і споруд, які, відповідно, до ч. 1 ст. 181 ЦК України належать до категорії нерухомого майна. Однак варто зауважити, що норми § 4 гл. 58 ЦК України застосовуються лише щодо оренди будівлі або іншої капітальної споруди (їхні окремі частини) та не можуть бути використані з метою правового регулювання відносин, що виникають щодо споруд житлового призначення (житлові будинки), хоча житловий буди-

нок визнається законом будівлею капітального типу (ст. 380 ЦК України), але користування ним здійснюється на підставі договору найму (оренди) житла (гл. 59 ЦК України). Різниця у правовому регулюванні будівель житлового та нежитлового призначення виражається в закріпленні в ЦК України різних правил щодо нотаріального оформлення та державної реєстрації прав, які виникають із договорів оренди будівлі та найму (оренди) житла (ст. ст. 793, 794 та 811 ЦК України).

Специфіка правового регулювання оренди будівлі, по-перше, стосується форми цього договору. Договір оренди будівлі має укладатися в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню, якщо укладається на строк три роки і більше, крім договору, предметом якого є майно державної або комунальної власності, який підлягає нотаріальному посвідченню у разі, якщо він укладений за результатами електронного аукціону терміном більше ніж на п'ять років. Важливо, що положення ЦК України узгоджуються з нормою ч. 3 ст. 16 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна», згідно з якою договір оренди підлягає нотаріальному посвідченню, якщо термін, на який укладається цей договір, перевищує п'ять років.

По-друге, законом додатково встановлено вимогу про державну реєстрацію права користування нерухомим майном, яке виникає на підставі договору оренди будівлі, на термін не менше ніж три роки, крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 793 ЦК України, якщо договір укладено за результатами електронного аукціону, предметом якого є майно державної або комунальної власності.

ЦК України, по-третє, встановлює окремий порядок передачі будівлі (споруди) в оренду. Згідно зі ст. 795 ЦК України передача будівлі (споруди) оформляється відповідним документом (актом), що підписується сторонами. Якщо інше не передбачено законом або договором оренди, зобов'язання орендодавця передати будівлю або споруду орендарю вважається виконаним після надання його орендарю у володіння або користування й підписання сторонами відповідного документа про передачу.

Особливістю договору оренди будівлі є також те, що одночасно з правом користуватися будівлею або іншою капітальною спорудою (їхньою окремою частиною) наймач одержує в користування земельну ділянку, на якій вони розташовані, а також право користування земельною ділянкою, яка прилягає до будівлі або споруди, у розмірі, необхідному для досягнення мети найму (ч. 1 ст. 796 ЦК України). Отже, договір оренди будівлі є правостановлювальним документом для виникнення одночасно правовідносин щодо використання будівлі (споруди) та використання земельної ділянки, на якій вона розташована.

ЦК України не містить вичерпного переліку умов, істотних для договорів оренди (найму). Зокрема, плата за договором найму не визнається істотною умовою цього договору, оскільки в абз. 2 ч. 1 ст. 762 ЦК України міститься правило, відповідно до якого якщо розмір плати не встановлено договором, він визначається з урахуванням споживчої якості речі та інших обставин, які мають істотне значення. Отже, за загальним правилом, плата не є істотною умовою для договору найму (оренди) та його видів. Водночас варто зазначити, що сказане є правильним лише у разі передачі будівлі (споруди) в оренду з умовою безоплатного використання земельної ділянки, на якій вона розташована. Річ у тому, що відповідно до ст. 797 ЦК України плата, яка справляється з наймача будівлі або іншої капітальної споруди (їхньої окремої частини), складається з плати за користування нею і плати за користування земельною ділянкою, оскільки одночасно з правом найму будівлі або іншої капітальної споруди (їхньої окремої частини) наймачеві надається право користування земельною ділянкою, на якій вона розташована, а також право користування земельною ділянкою, яка прилягає до будівлі або споруди, у розмірі, необхідному для досягнення мети найму (ч. 1 ст. 796 ЦК України). Отже, договір оренди будівлі завжди передбачає порядок використання земельної ділянки, на якій вона розташована, а отже договір оренди будівлі є змішаним із договором найму (оренди) земельної ділянки.

Стосовно договорів оренди державного та комунального майна, то ч. 2 ст. 17 ЗУ «Про оренду державного та комунального майна» визначає, що орендна плата визначається за результатами аукціону. У разі передання майна в оренду без проведення аукціону орендна плата визначається відповідно до Методики розрахунку орендної плати, що затверджується Кабінетом Міністрів України щодо державного майна та представницькими органами місцевого самоврядування – щодо комунального майна.

Орендну плату наймач зобов'язаний сплачувати своєчасно і в повному обсязі за термін, визначений у договорі (річна, помісячна, поденна, у відсотках від вартості орендованого майна, у твердій сумі, натуральна, грошова тощо). За договором оренди будівлі орендна плата складається з двох частин: плата за користування будівлею або спорудою (їхньою окремою частиною) та плата за користування земельною ділянкою під об'єктом оренди, а також за користування земельною ділянкою, що прилягає до будівлі або споруди.

Варто зазначити, що через введення карантину та визнання його форс-мажорною обставиною (ЗУ № 530-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної

хвороби (COVID-19)» [16]) у правозастосовній практиці виникли складнощі під час доведення взаємозв'язку між форс-мажорною обставиною та неможливістю виконати грошове зобов'язання, яке виникає з договору оренди будівлі. Форс-мажор (непереборна сила) не звільняє від відповідальності за порушення грошового зобов'язання. Відповідно до ч. 1 ст. 625 ЦК України боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Згідно з положеннями статей 524, 533–535, 625 ЦК України, грошовим є виражене в грошових одиницях (національній валюті України чи в грошовому еквіваленті в іноземній валюті) зобов'язання сплатити гроші на користь іншої сторони, яка, відповідно, має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання незалежно від того, виникла така неможливість з його вини чи випадково. Це правило ґрунтується на засадах справедливості й спирається на неприпустимість безпідставного збереження грошів однією стороною зобов'язання коштом іншої.

Наслідками прострочення виконання грошового зобов'язання є сплата суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також трьох відсотків річних від простроченої суми, якщо інший розмір відсотків не встановлено договором або законом (ч. 2 ст. 625 ЦК України).

Наявність форс-мажорних обставин може лише звільнити від відповідальності за несвоєчасне виконання зобов'язання, але не від виконання зобов'язання загалом. Тобто навіть у разі визнання карантину форс-мажорною обставиною, що унеможлилювала сплату орендної плати, після його завершення орендну плату має бути сплачено за весь період у повному обсязі.

Отже, введення карантину не звільняє орендаря будівлі або споруди від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.

Водночас наймач, який унаслідок обставини, за які він не відповідає, унеможливлений повною мірою користуватися орендованим приміщенням, має право вимагати зменшення плати (ч. 4 ст. 762 ЦК України). Карантин, введений Кабінетом Міністрів України, може вважатися обставиною, яка надає право наймачеві вимагати зменшення плати за користування нерухомим майном. У п. 14 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України (у редакції ЗУ № 553-ІХ від 13 квітня 2020 року) до обставин, за які орендар не відповідає і які надають право на звільнення від сплати оренди, належать обмежувальні заходи, введені державою через карантин і внаслідок яких або було заборонено господарську діяль-

ність із використанням орендованого майна або було заборонено доступ до такого майна третіх осіб. Водночас обов'язковою умовою застосування вищенаведеної норми є наявність причинно-наслідкового взаємозв'язку між обмежувальними заходами, які введено під час карантину, та неможливістю користуватися орендованим приміщенням та обсяги такого обмеження.

У разі відсутності можливості використовувати наймане приміщення через обставини, за які орендар не відповідає, ч. 6 ст. 762 ЦК України встановлює право орендаря не сплачувати орендну плату протягом відповідного періоду. Таке звільнення від сплати оренди може застосовуватись у виняткових випадках, зокрема за умови повної неможливості використання орендованої будівлі або споруди.

Зазначимо, що 15 липня 2020 року Кабінет Міністрів України затвердив Постанову № 611 [18] (далі – Постанова), якою визначено деякі питання сплати орендної плати за державне майно під час дії карантину. Наприклад, Постановою встановлено, що на період дії карантину: 1) звільняються від орендної плати орендарі за переліком згідно з додатком 1 до Постанови; 2) нарахування орендної плати за користування нерухомим державним майном, розрахованої відповідно до Методики розрахунку орендної плати за державне майно та пропорції її розподілу, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 1995 року № 786, здійснюється в розмірі: 50% суми нарахованої орендної плати для орендарів за переліком згідно з додатком 2 до Постанови; 25% суми нарахованої орендної плати для орендарів за переліком згідно з додатком 3 до Постанови.

Висновки з дослідження. Плата за користування будівлею за загальним правилом не є істотною умовою договору найму будівлі. Розмір плати за користування будівлею визначається на підставі амортизаційних відрахувань за основними фондами. Водночас враховуються також такі чинники, як територія розташування об'єкта, призначення його для певних видів діяльності, технічні характеристики тощо.

Однак щодо договорів оренди державного та комунального майна орендна плата визначається за результатами аукціону. У разі передачі майна в оренду без проведення аукціону орендна плата визначається відповідно до Методики розрахунку орендної плати, яка затверджується Кабінетом Міністрів України щодо державного майна та представницькими органами місцевого самоврядування – щодо комунального майна.

Внесення плати за договором оренди будівлі має відбуватися своєчасно й у повному обсязі.

Наявність форс-мажорних обставин може лише звільнити від відповідальності за несвоєчасне виконання орендного зобов'язання, але не

від виконання зобов'язання загалом. Тобто навіть у разі визнання карантину форс-мажорною обставиною, що унеможливила сплату орендної плати, після його завершення орендна плата має бути сплачено за весь період у повному обсязі. Введення карантину не звільняє орендаря будівлі або споруди від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.

Карантин, введений Кабінетом Міністрів України, може вважатися обставиною, яка надає право наймачеві вимагати зменшення плати за користування нерухомим майном.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
2. Дорогавцева Е.Е. Здание, сооружение и нежилое помещение как объекты аренды недвижимости (проблема соотношений и разграничений понятий). *Государство и право*. 2002. № 7. С. 105–107.
3. Дорошкова А.Г. Договор аренды здания, сооружения и нежилого помещения : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Рязань, 2002. 185 с.
4. Завидов Б.Д. Сущность, значение и роль обязательства в рыночном гражданском обороте. *Юрист*. 1998. № 7. С. 27–33.
5. Ильина Л.В. Аренда нежилых помещений. *Юридический мир*. 2002. № 2. С. 43–56.
6. Ерш А.В. Аренда зданий и иных сооружений : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2003. 207 с.
7. Козлова Е.Б. Аренда как договорное обязательство. Заключение и регистрация некоторых видов договоров аренды недвижимого имущества. *Юридический мир*. 1999. № 11. С. 41–50.
8. Козырь О.М. Аренда недвижимого имущества. *Закон*. 2000. № 11. С. 48–59.
9. Кокоева Л.Т. Основные проблемы гражданско-правового регулирования арендных отношений : автореф. дисс. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03. Саратов, 2004. 44 с.
10. Литовкин В.Н. Аренда зданий и сооружений (комментарий к ГК РФ). *Адвокат*. 1997. № 3. С. 16–25.
11. Мецеракова М.Е. Договор аренды зданий и сооружений в гражданском праве Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Волгоград, 2007. 20 с.
12. Мызров С.Н. Договор аренды : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ульяновск, 2000. 20 с.
13. Семенька О.М. Договір найму (оренди) будівлі або іншої капітальні споруди за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 186 с.
14. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. Москва : Статут, 2000. 800 с.
15. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 3 жовтня 2019 р. № 157-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 4. Ст. 25.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 17 березня 2020 р. № 530-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 16. С. 5. Ст. 100.
17. Деякі питання сплати орендної плати за державне майно під час дії карантину : Постанова КМУ від 15 липня 2020 р. № 611. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/deyaki-pitannya-splati-orendnoyi-plati-za-derzhavne-majno-pid-chas-diyi-karantinu-611-150720>.

УДК 347.91
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.67>

В. В. Смірнова
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-0096-1461

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРИСЯЖНИХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Актуальність статті полягає в тому, що Цивільним процесуальним кодексом України встановлений перелік справ окремого провадження, до розгляду яких залучаються присяжні. Незважаючи на це, законодавцем не встановлені права, обов'язки, гарантії та відповідальність присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя. Ця прогалина у законодавстві створює додаткові труднощі як для професійних суддів, які вимушені на власний розсуд визначати правовий статус присяжних у цивільному процесі, так і для самих присяжних, які не можуть ознайомитися з переліком власних прав, обов'язків, гарантії і відповідальності.

Метою цієї статті є дослідження правового статусу присяжних під час розгляду ними справ окремого провадження, встановлення моменту набуття особою правового статусу присяжного, визначення особливостей декларування осіб, які виконують функції присяжних.

Стаття присвячена дослідженню правового статусу присяжних у цивільному судочинстві України, визначенню моменту набуття особою правового статусу присяжного, обґрунтуванню необхідності розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний» на законодавчому рівні, аналізу правових норм, що регламентують права, обов'язки, гарантії та відповідальність присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя у цивільному процесі.

Зроблено висновок, що цивільним законодавством прямо встановлений перелік справ окремого провадження, до розгляду яких залучаються присяжні, тому закріплення правового статусу останніх має бути здійснено на законодавчому рівні шляхом доповнення Цивільного процесуального кодексу України статтею «Права та обов'язки присяжних». Крім того, потребує подальшого дослідження питання щодо необхідності розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний» на законодавчому рівні з метою встановлення різного обсягу процесуальних прав та обов'язків для кожної з цих двох категорій.

Враховуючи низку факторів, що впливають на небажання громадян брати участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних, вважаємо, що декларування останніх є однією з важливих причин відмови потенційних присяжних від участі у розгляді судових справ. У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до п. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» щодо виключення присяжних зі списку суб'єктів декларування.

Ключові слова: присяжний, кандидат у присяжні, суддя, правовий статус присяжного, правосуддя, цивільне судочинство.

Smirnova V. V. THE LEGAL STATUS OF A JURY IN CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The relevance of the article is that the Civil Procedure Code of Ukraine establishes a list of cases of separate proceedings in which juries are involved. Nevertheless, the legislature does not establish the rights, duties, guarantees and responsibilities of jurors in their participation in the administration of justice. This gap in the law creates additional difficulties for both professional judges, who are forced to determine the legal status of jurors in civil proceedings at their own discretion, and for jurors themselves, who are unable to read their own rights, duties, guarantees and responsibilities.

The purpose of this article is to study the legal status of jurors during the consideration of cases of separate proceedings, to establish the moment of acquisition of legal status by a person, to determine the features of declaring persons performing the functions of jurors.

Thus, the article is devoted to the study of the legal status of jurors in civil proceedings in Ukraine, determining the moment of acquisition of legal status by a juror, justifying the need to distinguish between “juror candidate” and “juror” at the legislative level, analysis of legal norms governing rights, responsibilities, guarantees and liability of jurors during their participation in the administration of justice in civil proceedings.

It is concluded that the civil law directly establishes a list of separate cases in which juries are involved, so the legal status of the latter should be enshrined at the legislative level by supplementing the Civil Procedure Code of Ukraine with the article “Jury Rights and Responsibilities”. In addition, there is a need to further explore the need to distinguish between “juror” and “juror” at the legislative level in order to establish a different scope of procedural rights and responsibilities for each of these two categories.

Given a number of factors influencing the reluctance of citizens to participate in the administration of justice as jurors, we believe that the declaration of the latter is one of the important reasons for the refusal of potential jurors to participate in court proceedings. In this regard, we propose to amend paragraph 3 of Article 3 of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” to exclude jurors from the list of subjects of declaration.

Key words: juror, jury candidate, judge, legal status of the jury, justice, civil proceedings.

Постановка проблеми. Цивільним процесуальним кодексом України встановлений перелік справ окремого провадження, до розгляду яких залучаються присяжні. Незважаючи на це, законодавцем не встановлені права, обов'язки, гаран-

тії та відповідальність присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя. Ця прогалина у законодавстві створює додаткові труднощі як для професійних суддів, які вимушені на власний розсуд визначати правовий статус присяжних у цивіль-

ному процесі, так і для присяжних, які не можуть ознайомитися з переліком власних прав, обов'язків, гарантій і відповідальності.

Також потребує дослідження питання щодо моменту набуття громадянином правового статусу кандидата у присяжні і правового статусу присяжного, а також чіткого розмежування цих двох понять, оскільки кожна з цих двох категорій наділяється різним обсягом прав та обов'язків.

Метою статті є дослідження правового статусу присяжних під час розгляду ними справ окремого провадження, встановлення моменту набуття особою правового статусу присяжного, визначення особливостей декларування осіб, які виконують функції присяжних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам правового статусу присяжних присвячені дослідження А.А. Солодкова, І.Є. Словської, В.М. Щерби, В.В. Городевенко, Н.С. Карпова, Л.Ю. Сайко та інших. Однак основна увага цих вчених приділяється дослідженню правового статусу присяжних у кримінальному судочинстві.

У межах цивільного процесу деякі питання правового статусу присяжних висвітлювалися у працях Д.В. Шкребець, І. Татулич, О.В. Колісник, Ю.Ю. Рябченко. Незважаючи на наявність окремих наукових праць, у яких визначається правовий статус присяжних під час розгляду ними справ окремого провадження, дослідження прав, обов'язків, гарантій і відповідальності присяжних у цивільному судочинстві залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. У ст. 124 Конституції України встановлено, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Це конституційне положення знайшло своє подальше відображення у ч. 4 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України, де встановлений вичерпний перелік справ окремого провадження за участю присяжних.

Однак у цивільному законодавстві відсутні норми, що детально регламентували б правовий статус присяжних під час здійснення правосуддя у цивільному судочинстві, обмежуючись лише ч. 2 ст. 34 Цивільного процесуального кодексу України, де встановлено, що присяжні при здійсненні правосуддя користуються усіма правами судді.

Також слід звернути увагу на те, що у науковому співтоваристві відсутній єдиний науковий підхід щодо сутності категорії «правовий статус» та його елементного складу. Одні вчені вказують на існування лише двох елементів правового статусу судді – прав та обов'язків [2, с. 145], на переконання інших науковців до правового статусу слід також віднести правосуб'єктність, функції, гарантії та відповідальність [3, с. 67]. На нашу думку, до правового статусу присяжного нале-

жать права та обов'язки, гарантії та відповідальність згідно законодавства України.

Отже, під правовим статусом присяжного слід розуміти систему прав та обов'язків, що надаються присяжному як громадянину України, який відповідає усім встановленим у законодавстві вимогам до присяжного та отримав письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя судами цивільної юрисдикції.

Досліджуючи правовий статус присяжного, слід також звернути увагу на момент набуття особою цього правового статусу. Встановлення моменту набуття особою правового статусу присяжного ускладнюється відсутністю чіткої позиції законодавця з цього питання. На думку А.А. Солодкова, особа перестає бути кандидатом у присяжні і набуває статусу присяжного з моменту складання нею присяги. Саме з цього моменту така особа стає суб'єктом відповідних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності присяжного, на неї також розповсюджуються передбачені законом гарантії здійснення функції правосуддя [4, с. 80]. Однак ці правила стосуються виключно кримінального судочинства.

З метою з'ясування правового статусу присяжних у цивільному судочинстві пропонуємо проаналізувати низку статей Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ст. 63 цього закону присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із судьєю або залучається до здійснення правосуддя.

У ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що особа, призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складання присяги судді визначеного змісту. У ст. 388 Кримінального процесуального кодексу міститься вимога до приведення присяжних до присяги. Водночас під час участі присяжних у справах окремого провадження складення ними присяги законом не передбачено [6, с. 1]. У зв'язку з цим виникає питання щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного під час участі у розгляді справ окремого провадження.

На нашу думку, доцільно на законодавчому рівні встановити, що особи, включені до списку присяжних, є кандидатами у присяжні, які надали письмову згоду бути присяжними, однак ще не реалізували своє право на участь у здійсненні правосуддя шляхом безпосереднього розгляду конкретної справи у суді. Водночас моментом набуття кандидатом у присяжні статусу присяжного пропонуємо визнати момент отримання останнім письмового запрошення для участі у розгляді конкретної судової справи в якості присяжного [6, с. 3].

Розмежування понять «кандидат у присяжні» та «присяжний» дозволить визначити момент, з якого на особу покладаються цивільно-процесу-

альні права та обов'язки, а також гарантії та відповідальність згідно законодавства України.

Досліджуючи правовий статус присяжних слід звернути увагу на те, що, незважаючи на наявність у законодавстві правової норми про те, що присяжні під час здійснення правосуддя користуються усіма правами судді, вважаємо за доцільне окремо визначити права присяжних у цивільному законодавстві. Так, правам присяжних у кримінальному судочинстві присвячена окрема стаття Кримінального процесуального кодексу, де зазначено, що присяжний має право:

- 1) брати участь у дослідженні всіх відомостей і доказів у судовому засіданні;
- 2) робити нотатки під час судового засідання;
- 3) з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються;
- 4) просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа (ст. 386).

Таким чином, кримінальним законодавством встановлений перелік процесуальних прав присяжного під час виконання покладених на нього обов'язків у суді. Аналогічно цьому доцільно внести відповідні зміни до Цивільного процесуального кодексу України та закріпити на законодавчому рівні права присяжних у цивільному процесі.

Стосовно процесуальних обов'язків присяжних під час їх участі у цивільному судочинстві, то вони прямо не встановлені у цивільному законодавстві, на відміну від норм кримінального законодавства, де провадженню у суді присяжних присвячений окремий розділ. Так, відповідно до ч. 3 ст. 386 Кримінального процесуального кодексу України присяжний зобов'язаний:

- 1) правдиво відповісти на запитання головуючого і учасників судового провадження щодо можливих перешкод, передбачених цим кодексом або законом, для його участі в судовому розгляді, його стосунків із особами, які беруть участь у кримінальному провадженні, що підлягає розгляду, та поінформованості про його обставини, а також на вимогу головуючого надати необхідну інформацію про себе;
- 2) додержуватися порядку у судовому засіданні і виконувати розпорядження головуючого;
- 3) не відлучатися із залу судового засідання під час судового розгляду;
- 4) не спілкуватися без дозволу головуючого з особами, які не входять до складу суду, стосовно суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього;

5) не збирати відомості, що стосуються кримінального провадження, поза судовим засіданням;

6) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього і стали відомі присяжному у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Процесуальні обов'язки присяжних, встановлені для кримінального процесу, не можуть бути використані під час участі присяжних у розгляді справ окремого провадження. Цивільний процесуальний кодекс України поверхнево регулює порядок участі присяжних у розгляді справ окремого провадження без зазначення їх процесуальних прав та обов'язків, що створює труднощі як для суддів, які змушені самостійно визначити обсяг тих прав та обов'язків, якими володіє присяжний, так і присяжних, які не знають власних повноважень під час здійснення правосуддя.

З метою ефективного функціонування суду присяжних у цивільному судочинстві, на нашу думку, доцільно доповнити Цивільний процесуальний кодекс України статтею «Права та обов'язки присяжних», у якій, використовуючи за аналогією положення кримінального законодавства, слід визначити процесуальні права та обов'язки представників народу під час здійснення правосуддя у рамках цивільної процедури.

Крім процесуальних обов'язків, особа, яка набула правового статусу присяжного, є суб'єктом декларування і зобов'язана щорічно подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік за формою, що визначається Національним агентством з питань запобігання корупції. Згідно з п. 7 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» суб'єктами, на яких поширюється дія цього закону, є, в тому числі, присяжні.

Водночас законом не встановлено, з якого моменту на особу, включену до списку присяжних, покладається обов'язок подання декларації. Роз'яснення з цього питання надано Національним агентством з питань запобігання корупції, відповідно до якого присяжні, які протягом року не залучалися для участі у здійсненні правосуддя, не є суб'єктами декларування.

Виникає питання щодо декларування присяжних, які були увільнені від виконання обов'язків у суді з різних причин. Вважаємо, що присяжний, увільнений від виконання обов'язків у суді, також має звільнитися від обов'язку подання декларацій. Але відсутність чіткого законодавчого врегулювання цього питання призводить до того, що на офіційному сайті судової влади містяться оголошення щодо необхідності подання декларацій присяжними, які протягом 2019 року були увільнені від виконання обов'язків присяжного у суді [9].

Неоднозначне розуміння судами правових норм щодо декларування присяжних створює додаткове навантаження на осіб, включених до списку присяжних. Враховуючи це, НАЗК слід доповнити Роз'яснення щодо порядку оформлення декларацій прямою вказівкою на звільнення від обов'язку подання декларацій присяжними, які протягом минулого року не залучалися до здійснення правосуддя або були увільнені від виконання цих обов'язків у суді.

Безумовно, декларування суддів є важливим кроком для запобігання корупції у суддівстві, однак виникають сумніви щодо доцільності подання декларації присяжними. По-перше, згідно з ч. 1 ст. 67 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суд залучає присяжних до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньою участю. Таким чином, присяжні виконують обов'язки у суді відносно короткий проміжок часу, на відміну від суддів, які здійснюють правосуддя на постійній основі.

По-друге, присяжними є пересічні громадяни, які можуть бути і пенсіонерами, і безробітними, які раніше не стикалися із процедурою декларування, а жодна допомога у складанні та поданні присяжними декларації не надається. Відповідно до ст. 172⁶ Кодексу України про адміністративні правопорушення несвоєчасне подання декларації без поважних причин, а також повідомлення завідомо недостовірних відомостей у декларації особи є адміністративним правопорушенням та тягне за собою відповідальність, встановлену у кодексі.

Крім того, ст. 366¹ Кримінального кодексу України встановлено, що надання суб'єктами декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації або умисне неподання суб'єктом декларування зазначеної декларації є підставою для притягнення такої особи до кримінальної відповідальності.

Як слушно зауважила Н.М. Ахтирська, достатня кількість осіб, які бажають виконувати функції народних засідателів, відсутня, їх залучення стало проблемою для суддів, які фактично вимушені вмовляти осіб брати участь у розгляді справ, і вдається це їм здебільшого за рахунок особистих контактів [11, с. 84]. Враховуючи викладене вище, а також сучасний стан інституту присяжних, обов'язкове декларування присяжних є одним із тих факторів, які впливають на небажання останніх залучатися до здійснення правосуддя. Тому вважаємо за необхідне звільнити присяжних від подання електронних декларацій, передбачених Законом України «Про протидію корупції».

Перейдемо до розгляду ще одного елементу правового статусу присяжних, а саме гарантій

діяльності представників народу під час здійснення правосуддя. Аналіз ст. 68 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дозволяє виокремити певні види гарантій, наданих законом для присяжних на час виконання останніми обов'язків у суді:

1) Винагорода, що розраховується з урахуванням посадового окладу судді місцевого суду та фактично відпрацьованого часу в порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України. Нині присяжні отримують приблизно 250 грн за годину участі в засіданнях [12].

Відповідно до Наказу Державної судової адміністрації «Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат, виплати добових присяжному за час виконання ним обов'язків у суді» до фактично відпрацьованого часу належить ознайомлення присяжного з матеріалами судової справи, в якій він бере участь як присяжний; участь присяжного в судовому засіданні; перебування присяжного в нарадчій кімнаті; час очікування присяжним початку судового засідання, який визначено в процесуальному документі, у разі зміщення графіку засідань у суді (з часу, визначеного у процесуальному документі, до фактичного початку судового засідання).

2) Відшкодування витрат на проїзд і наймання житла. Відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплата добових присяжному здійснюються відповідним територіальним управлінням Державної судової адміністрації України в порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України для відряджень у межах України [13].

3) Добові.

4) Збереження усіх гарантій і пільг за основним місцем роботи. Час виконання присяжним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається.

5) Гарантії незалежності і недоторканності судді. Відповідно до ч. 5 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» незалежність суддів забезпечується:

1) особливим порядком його призначення, притягнення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень;

2) недоторканністю та імунітетом судді;

3) незмінюваністю судді;

4) порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;

5) заборорою втручання у здійснення правосуддя;

6) відповідальністю за неповагу до суду чи судді;

7) окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності суддів, встановленим законом;

8) належним матеріальним і соціальним забезпеченням судді;

9) функціонуванням органів суддівського врядування та самоврядування;

10) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;

11) правом судді на відставку.

Аналіз цих положень дозволяє дійти висновку, що на присяжних не можуть поширюватися усі гарантії незалежності суддів через специфічний порядок виконання ними функції правосуддя. Не викликає сумнівів, що такі гарантії незалежності як незмінюваність, соціальне забезпечення, право на відставку стосуються тільки професійних суддів. Погоджуємося із думкою Р.О. Куйбіди, що оскільки народні засідателі та присяжні, як і професійні судді, здійснюють правосуддя, вони не можуть бути менш захищеними, інакше у справедливості рішень виникатимуть сумніви [14, с. 190].

Висновки. Враховуючи те, що цивільним законодавством прямо встановлений перелік справ окремого провадження, до розгляду яких залучаються присяжні, закріплення правового статусу останніх має бути здійснено на законодавчому рівні шляхом доповнення Цивільного процесуального кодексу України статтею «Права та обов'язки присяжних». Крім того, потребує подальшого дослідження питання щодо необхідності розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний» на законодавчому рівні з метою встановлення різного обсягу процесуальних прав та обов'язків для кожної із цих двох категорій.

Враховуючи низку факторів, що впливають на небажання громадян брати участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних, вважаємо, що декларування останніх є однією з важливих причин відмови потенційних присяжних від участі у розгляді судових справ. У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до п. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» щодо виключення присяжних зі списку суб'єктів декларування.

Література

1. Конституція України [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

2. Права человека : учебник / отв. ред. Е.А. Лукашева. М. : НОРМА, 2003. URL: <https://may.alleng.org/d/jur/jur929.htm>.

3. Федоренко В.Л. Конституційноправовий статус суддів судів загальної юрисдикції. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 3. С. 67.

4. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження у суді присяжних в Україні : дис. ... канд. юр. наук. : 12.00.09. Харків, 2015. 219 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Solodkov/d_Solodkov.pdf.

5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/conv#n570>.

6. Смірнова В.В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5-6 червня 2020 року. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. №№ 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

8. Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.

9. Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 03.03.2020. URL: <https://court.gov.ua/press/news/901342/>.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*, 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

11. Н.М. Ахтирська. Становлення суду присяжних в Україні: від конституційного принципу до процесуальної регламентації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmj_2012_5_12.

12. В. Рябошапка. Зарабатывать в суде может каждый: когда в Украине будет суд присяжных, как в США. 2020. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/ne-narushali-zakon-togda-zhdite-povestku-v-sud-prisyazhnyh-1386182.html>.

13. Наказ Державної судової адміністрації «Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат, виплати добових присяжному за час виконання ним обов'язків у суді» [Електронний ресурс]. 05.10.2016 № 198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0198750-16#Text>.

14. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. Монографія. К. : Атіка, 2004. 288 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuibida_Roman/Reformuvannya_pravosuddia_v_Ukraini_stan_i_perspektyvy.pdf.

УДК 341.78

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.68>**О. І. Яблокова**аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
orcid.org/0000-0001-7335-8845**СЦЕНАРІЙ ЯК ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА**

Сценарій є одним із тих об'єктів авторського права, що найбільше часто використовується широкою аудиторією. Кожна людина у своєму житті неодноразово «зіштовхувалася» з тим або іншим видом сценарію. Будь то телевізійне шоу, кінофільм, спектакль. Але чи навряд хто-небудь замислювався над тим, що сценарій може бути як самостійним об'єктом права, так і похідним. Яка пропорція зазначених видів сценарію – невідомо. Будь-який сценарій, будь то первісний твір, будь то похідний твір, необхідно розглядати як один із видів об'єктів авторського права. Отже, до сценарію повною мірою підходить класичне визначення поняття твору, запропоноване В.І. Сєрібровським: «Твір – це сукупність ідей, думок і образів, що одержали в результаті творчої діяльності автора своє вираження в доступній для сприйняття людськими почуттями конкретній формі, що допускає можливість відтворення». Із цього випливає, що кваліфікуючими ознаками будь-якого виду об'єкта авторського права (твору) є: творчий характер праці автора й об'єктивна форма твору. Сценарію як первісному (оригінальному) твору, безумовно, властиві саме ці дві основних ознаки. Особливих характеристик у сценарію як оригінального твору немає, але форма його – особлива. Сценарій все ж таки відрізняється від оповідальних добутоків, наприклад роману. Структура сценарію відмінна від подібних творів. Якщо характеризувати сценарій як похідний твір, можна помітити певні особливості. По-перше, сценарій як вторинний добуток створюється на основі вже наявного твору (роман, п'єса й т.д.) По-друге, автор сценарію як похідного твору не вправі спотворювати художню сутність первісного добутку. Але, незважаючи на зазначену ознаку, сценарій як похідний твір є самостійним, творчим об'єктом авторського права.

Ключові слова: сценарій, ознаки, первісний твір, похідний твір, об'єкт авторського права.

Yablokova O. I. SCRIPT AS COPYRIGHT

The script is one of those copyrighted objects that is most commonly used by a wider audience. Each person in his life has repeatedly “encountered” this or that kind of scenario. Whether it’s a television show, a movie, a play. But, hardly anyone thought about the fact that the script can be an independent object of law, or derivative. What is the proportion of these types of scenarios is not known. Any script, be it an original work, be it a derivative work, must be considered as one of the types of copyright objects. Consequently, the classic definition of the concept of a work proposed by V.I. Serebrovsky. “A work is a set of ideas, thoughts and images that have received, as a result of the author’s creative activity, their expression in a concrete form that is accessible to human senses and allows for reproduction”. It follows from this that the qualifying features of any type of copyright object (work) are: the creative nature of the author’s work and the objective form of the work. The script, as the original (original) work, certainly has these two main features. The script, as an original work, has no special characteristics, but its form is all special. The script is still different from narrative works such as a novel. The structure of the script is different from similar works. If we characterize the script as a derivative work, in this case, there are certain features. Firstly, the script, as a secondary work, is created on the basis of an already existing work (novel, play, etc.). Secondly, the author of the script, as a derivative work, has no right to distort the artistic essence of the original work but despite this feature, the script as a derivative work is an independent, creative copyright object.

Key words: script, features, original work, derivative work, copyright object.

Постановка проблеми. Сценарій як об'єкт авторського права може бути як первісним твором, так і похідним. При цьому ні законодавець, ні вчені, що спеціалізуються на проблемах авторського права, не визначають правову природу сценарію як виду твору. Проблема правової сутності сценарію – саме в тому, щоб виділити ознаки сценарію як самостійного твору, так і як похідного твору.

Аналіз досліджень і публікацій. У цей час питанням, пов'язаним із визначенням правової природи сценарію як виду твору, у юридичній літературі приділяється не досить уваги. Під час написання справжньої статті нами були використані джерела, присвячені загальним проблемам об'єктів авторського права (В.О. Калятин, Д. Ліпчик, І.В. Савельєва, А.П. Сергєєв).

Мета статті – виявити ознаки сценарію як оригінального добутку й похідного твору. Крім того, зробити спробу дати визначення сценарію як похідному (вторинному) твору.

Виклад основного тексту. У цей час видів об'єктів авторського права (творів) стає все більше й більше. Це пов'язане з технічним прогресом, що сьогодні досить активно розвивається. Однак інтерес до вже наявних творів як об'єктів авторського права не вгасає. До одного з таких об'єктів відноситься сценарій. Правового поняття «сценарій» сучасне законодавства не закріплює. Безумовно, даний вид твору варто відносити до категорії об'єктів авторського права. Сценарій необхідно відносити до літературних творів. Прийнято вважати, що сценарій – це літературно-драматичний твір, написаний як основа для постановки кіно-

або телефільму, інших заходів у театрі й інших місцях. При цьому варто визначити, що сценарій може бути як оригінальним (первісним) твором, так і похідним твором. Даній проблемі й буде присвячена справжня стаття.

У першу чергу необхідно вказати на ознаки літературного твору як об'єкта авторського права. Це творчий характер праці творця даного виду твору, наявність об'єктивної форми, що дозволяє відтворити тим або іншим способом даний вид об'єкта авторського права.

Перш ніж характеризувати сценарій із погляду кваліфікуючих ознак, необхідно вказати, що сценарій як об'єкт авторського права може бути як первісним твором, так і похідним твором.

У першому випадку автор сценарію створює нове, невідомий твір, як правило, це сценарії для кінофільмів.

У другому випадку автор створює сценарій, ґрунтуючись на первісному твору, тим самим даний сценарій буде похідним твором.

Ознаки об'єкта авторського права визначені як для первісного сценарію, так і для похідного. При цьому необхідно врахувати, що похідний сценарій буде мати додаткові ознаки, характерні саме для даного виду твору.

Сценарій (як первісний, так і похідний твір) є особливим видом об'єктів авторського права. Це виражається у формі що надається даному виду твору. У спеціальній літературі сценарієм прийнято вважати драматичний твір із докладним описом дій й реплік, призначених для створення кіно- або телефільму, а також коротку сюжетну схему театрального дійства, спектаклю. Усі зазначені дії відрізняють сценарій від інших літературних творів.

У літературі, аналізуючи природу сценарію, доходять висновку, що він (сценарій) призначений для відтворення в кіно або на телеекранах, є особливим видом літератури. Кінодраматургія має свої закони й мову, мистецтво зримого зображення.

Літературний сценарій – самостійний повноцінний добуток, в якому повинна дотримуватись послідовність опису дії.

Написання сценаріїв – творчий процес і існує історичний давно, від слова «сценаріус» – це була людина, що вказував акторам у театрі, коли їм треба виходити на сцену. Цей термін перейшов у кінематограф, телебачення й радіо.

На жаль, юридична література не має у своєму розпорядженні дослідження, що стосуються проблемами сценарію як об'єкта авторського права. Закон України «Про авторське право й суміжні права» не визначає юридичного поняття «сценарій», однак визначає в п. 13 ст. 8, що сценічні обробки творів є об'єктами авторського права. При цьому в п. 14 ст. 8 Закону України «Про авторське право й суміжні права» вказується, що похід-

ні добутки також є об'єктами авторського права. На нашу думку, має місце деяка розбіжність у розумінні сценарію (саме як похідного твору). У чому це проявляється? По-перше, немає юридичного визначення «сценічна обробка». По-друге, законодавець визначає, що «похідний твір – це твір, що є творчою переробкою іншого наявного добутку без заподіяння шкоди його охороні...». Думаємо, що в контексті розуміння сценарію як похідного добутку обробка й переробка збігаються за своїм значенням.

Лінгвістичні визначення слів «обробка» і «переробка» такі: «обробляти» – вплив на об'єкт із метою додати йому нових властивостей; «переробити» – перетворити в що-небудь у процесі роботи, діяльності. Отже, як під час «обробки», так і під час «переробки», по суті, створюється новий за формою об'єкт, у цьому випадку – авторського права. У спеціальній літературі переробку розглядають як перетворення добутку з одного жанру в інший, наприклад, переробка роману або музичного добутку для створення кінофільму. Переробка може представляти зміну композиції добутку, в ході якого змінюється тільки форма вираження добутку. Однак деякі переробки призначені для пристосування добутку до конкретних умов специфічного використання. Так, стосовно драматичного твору враховуються можливості театру, що здійснює постановку цього твору.

Однак сценарій, як літературний твір, варто розглядати і як оригінальний твір. У цьому випадку йому будуть властиві ознаки, які властиві всім первісними (оригінальними) добуткам. Це кваліфікуючі ознаки – творчий характер праці автора й об'єктивна форма. Ніяких особливостей у сценарію як оригінального добутку не спостерігається. Автор створює новий твір, на основі якого створюється інший самостійний твір: або кінофільм, або яка-небудь видовищна постановка. Безумовно, можна звернути увагу на ту обставину, що сценарій сам по собі може бути цікавим вузькому колу фахівців у даній сфері. Для широкої публіки сценарій, втілений в інший добуток, стає доступним і оприлюдненим. У кожному разі літературний сценарій як оригінальний добуток є самостійним, творчо оформленим об'єктом авторського права.

Інший підхід – до літературного сценарію, створеного на основі іншого художнього твору. У цьому випадку такий сценарій стає похідним твором.

Вище було дане визначення поняття «похідного добутку», установлене Законом України «про авторське право й суміжні права».

У юридичній літературі розглядалося питання про правову сутність «похідних добутків». Так, Д. Липчик указує, що це «твори, які ґрунтуються на попередньому творі» [4, с. 96]. Учений А.П. Сергеев думає, що в якості похідних (залежних) тво-

рів автор розглядає такі «твори, при створенні яких частково запозичаються охоронювані елементи чужого твору» [6, с. 160]. И.В. Савельєва у своїй роботі звертає увагу, що «вони засновані на раніше наявному утворі, однак наявність творчого внеску особи, що здійснила переробку раніше створеного добутку, дає підстави для визнання таких переробок самостійними об'єктами авторського права» [5, с. 43]. В.О. Калятин визначає, що «похідні твори зізнаються повноцінними самостійними добутками, що є результатами творчої діяльності. Водночас ці добутки в різному ступені засновані на первісному творі ... різними будуть і умови їх використання: якщо огляд можна використовувати їх без особливих утруднень, оскільки він включає тільки окремі елементи первісного твору, то використання перекладу буде означати й одночасне використання переведеного твору» [3, с. 47].

Усе вищевикладені судження про розуміння «похідного твору» свідчать про таке: похідний добуток – це об'єкт авторського права, що заснований на первісному творі, що віддає такому твору нову форму, спрямовану на сприйняття широкою аудиторією й не спотворює художньої цінності оригінального твору.

Сценарій, створений на основі іншого художнього твору, повною мірою відповідають даному розумінню похідного твору.

Безумовно, не можна заперечувати художньої цінності сценарію як самостійного об'єкта авторського права. Однак не можна заперечувати тієї обставини, що сценарій, як похідний добуток, не повинен допускати яких-небудь доповнень, змін у первісний твір. Завдання, що стоїть перед творцем сценарію, як заснованого на літературному творі, полягає в тому, щоб зрадити особливу форму такому твору. Ця форма повинна передавати художній задум первісного твору. У цьому, на нашу думку, і укладається створення похідних творів. Безумовно, якщо екранізується художній твір, зокрема роман якого-небудь автора, то неможливо, використовуючи оповідальну форму, представити цей об'єкт авторського права, наприклад, у театральній постановці або в кінофільмі.

Особливістю сценарію як похідного добутку є ще й те, що він повинен бути як би «роскадрован», тобто структура сценарію повинна вищикувати діалоги, монологи, дії героїв твору. При цьому варто враховувати, що все створене сценаристом повинне відображати художній задум первісного автора.

Фільм-екранізація навіть при максимальній своїй близькості до літературного першоджерела якісно від нього відрізняється: перед нами вже явище іншого мистецтва. Технологія «перекладу» на іншу образну мову, безсумнівно, важлива, але

ще більш важлива його філософія. Можна затверджувати, що «переклад» на екран літературного твору – проблема не тільки «технічна», а головним чином, художня. Будь-яка екранізація – це нове прочитання літературного твору, нове його трактування (з'єднання образно-емоційного сприйняття з розкриттям утримування літературного художнього твору).

Питання про екранізацію заслуговує серйозної уваги як особлива художня проблема, воно було поставлене в перші роки життя кінематографа. Класичне для свого часу визначення сутності кіноінсценіровки дав В.Я. Брюсов, що названий У.А. Гуральником одним із перших теоретиків екранізації. У доповіді «Кіноілюстрація – кіноінсценіровка літературних творів», зроблений у художній раді Всеросійського фотокіновідділу на початку 20-х років, він розмежував два види екранізації (кіноілюстрацію й кіноінсценіровку), у такий спосіб визначивши завдання й метод кожного з них.

Завдання кіноілюстрації – дати «дзеркальне відбиття» на екрані літературного твору, не переробляючи його в іншу форму, у кіноф'єсу, не змінюючи в основному його загальної композиції, системи образів і характеристики його героїв, утримування екранізація частин. Для зв'язку окремих епізодів і пояснення неясного в них можуть служити титри (напису), які найкраще брати з тексту літературного твору.

Усе вищевикладене свідчить про те, що сценарій, що є похідним від первісного твору, має ознаки, характерні для будь-якого виду твору (творчий характер праці й об'єктивна форма), а також такими ознаками, які відрізняють сценарій від інших об'єктів авторського права, є: особлива форма даного твору як об'єкта права, а також заборона перекручування художнього задуму й образів первісного твору.

Висновки. Сценарій можна розглядати як первісний твір і як похідний твір. Сценарій як первісний твір має ознаки, які властиві всім об'єктам авторського права: творчий характер праці творця й об'єктивна форма твору.

Сценарій як похідний твір має ті ж ознаки, що й оригінальний сценарій, а крім цього, йому властиві такі ознаки, як: особлива форма даного твору як об'єкта права, а також заборона перекручування художнього задуму й образів первісного твору.

Також пропонуємо таке визначення поняття сценарію як похідного твору: сценарій як похідний твір – це об'єкт авторського права, що заснований на первісному творі, що віддає такому твору нову форму, спрямовану на сприйняття широкою аудиторією, і не спотворює художньої цінності оригінального твору.

Література

1. Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003. Київ : Алерта, 2017.
2. Закон України «Про внесення змін до закону України «Про авторське право й суміжні права» від 11 липня 2001 № 2627-III/Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/page4>.
3. Калятин В.О. Інтелектуальна власність (Виключні права). Москва : Норма, 2000. 459 с.
4. Липчик Д. Авторське право й суміжні права. Москва : Ладомир; Видавництво ЮНЕСКО, 2002. 788 с.
5. Савельєва И.В. Правове регулювання відносин в області художньої творчості. Москва : Изд-У МГУ, 1986. 141 с.
6. Сергєєв С.А. Право інтелектуальної власності в Російській Федерації : підручник. Москва : Проспект, 2004. 752 с.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.69>**А. М. Чорна**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення господарської діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-0519-7300

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО СТАНУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Актуальність статті полягає у тому, що слабкість і недосконалість правового захисту підприємництва, неврегульованість багатьох його аспектів, неузгодженість нормативних актів негативно впливають на ефективність підприємництва в Україні. Крім того, низький рівень правосвідомості підприємців призводить до виникнення «тіньового» підприємництва, а також до появи квазі-правових інституцій залагодження конфліктів і забезпечення виконання зобов'язань. Нині перед державою стоїть завдання створення як економічних, так і соціальних передумов, які б дозволили ефективно розвиватися підприємництву.

У статті на основі аналізу наукових поглядів вчених і норм чинного законодавства України надано характеристику сучасному стану забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування. Аргументовано, що у галузі забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування існує чимала кількість проблем, серед яких чинне місце посідає також проблема невизначеності на законодавчому рівні термінології, яка активно використовується у законодавстві, що призводить до вільного тлумачення податкового законодавства податківцями, що в більшості випадків робилося не на користь платників податків.

Зазначено, що важливим фактором у появі правового нігілізму у сфері оподаткування є недосконалість правової освіти та елементарне незнання права підприємцями та представниками органів влади. Доведено, що сучасний стан забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування характеризується значною кількістю прав суб'єктів підприємництва у сфері оподаткування та забезпечуються за допомогою великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили. Наголошено, що забезпечення таких прав не обмежується лише прийняттям нормативно-правових актів.

Слід також вказати на активну державну політику, яка спрямована на кардинальне реформування податкової системи, що позитивно відображається на якості забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності. Однак, реалізуючи вказану політику, держава насамперед піклується про свої інтереси, при цьому забуваючи про суб'єктів підприємницької діяльності, їх законні права та інтереси, про що дуже чітко свідчить незадоволеність існуючим станом речей з боку платників податків.

Ключові слова: законодавство, забезпечення, права, суб'єкт підприємницької діяльності, оподаткування.

Chorna A. M. TO THE CHARACTERISTICS OF THE CURRENT STATE OF ENSURING THE RIGHTS OF ENTREPRENEURS IN THE FIELD OF TAXATION

The relevance of the article is that the weakness and imperfection of the legal protection of entrepreneurship, unresolved many aspects, inconsistency of regulations have a negative impact on the effectiveness of entrepreneurship in Ukraine. In addition, the low level of legal awareness of entrepreneurs leads to the emergence of "shadow" entrepreneurship, as well as the emergence of quasi-legal institutions for resolving conflicts and ensuring the fulfillment of obligations.

At present, the state faces the task of creating both economic and social preconditions that would allow the effective development of entrepreneurship. The article, based on the analysis of scientific views of scientists and the current legislation of Ukraine, provides a description of the current state of ensuring the rights of business entities in the field of taxation. It is argued that in the field of ensuring the rights of business entities in the field of taxation there are a number of problems, including the problem of uncertainty at the legislative level of terminology that is actively used in legislation, leading to free interpretation of tax legislation most cases were not in favor of taxpayers.

It is noted that an important factor in the emergence of legal nihilism in the field of taxation is the imperfection of legal education and basic ignorance of the law by entrepreneurs and government officials. It is proved that the current state of ensuring the rights of business entities in the field of taxation is characterized by a significant number of rights of business entities in the field of taxation and are provided by a large number of regulations of different legal force.

However, it is emphasized that the provision of such rights is not limited to the adoption of regulations. It is also necessary to indicate the active state policy, which is aimed at radical reform of the tax system, which in turn has a positive effect on the quality of ensuring the rights of business entities. However, as a shortcoming, it is noted that in implementing this policy, the state first of all cares about its interests, while forgetting about business entities, their legal rights and interests, as evidenced by dissatisfaction with the current state of affairs on the part of taxpayers.

Key words: legislation, provision, rights, business entity, taxation.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань держави є забезпечення необхідних умов для розвитку національного підприємництва. Саме воно дозволяє державі збалансовано розбудувати свою економіку та залучати широкі верстви населення до такої розбудови [1]. На сучасному етапі розвитку української державності законодавство, яке регулює підприємницьку діяльність, ще не досить забезпечує поєднання свободи підприємців і конкуренції з належним захистом їх прав, що зумовлює необхідність звернення останніх до судових органів за захистом своїх порушених та (або) оспорюваних прав, тому питання захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності на сучасному етапі є особливо актуальним і практично значимим.

Слабкість і недосконалість правового захисту підприємництва, нерегульованість багатьох його аспектів, неузгодженість нормативних актів негативно впливають на ефективність підприємництва в Україні. Крім того, низький рівень правосвідомості підприємців призводить до виникнення «тіньового» підприємництва, а також до появи квазі-правових (по суті кримінальних) інституцій залагодження конфліктів і забезпечення виконання зобов'язань. Нині перед державою стоїть завдання створення як економічних, так і соціальних передумов, які б дозволили ефективно розвиватися підприємництву.

Стан дослідження. Дослідженню проблематики стану забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності приділялася увага у наукових роботах В.П. Хомутенко, І.С. Луценко, А.В. Хомутенко, О.Г. Волкова, З.С. Варналія, В.М. Кампо, О.В. Гарагонича, В.І. Коростей, Т.А. Єфанова, Г.М. Білецької та інших. Проте слід зауважити, що не досить уваги приділено забезпеченню прав підприємців у сфері оподаткування.

Мета статті – надати характеристику сучасному стану забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи стан розвитку економічних відносин, можна констатувати, що законодавство перестало бути фундаментом правового регулювання і не забезпечує виконання державних, галузевих і регіональних програм соціально-економічного розвитку [2]. Сучасні умови господарювання потребують упорядкування і вдосконалення національної правової системи, зокрема прийняття ефективних підприємницьких законів. Під ефективністю правового забезпечення підприємницької діяльності слід розуміти наявність очікуваного результату від впровадження законодавства у зазначеній сфері економіки для досягнення поставленої мети за рахунок реалізації тих правових засобів, які визначені законом [2].

Проблема правового забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності нині набула особливої значущості. Зазначена теза підтверджується тим, що в ст. 42 Конституції України закріплено право особи на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом [3]. Відповідно до цієї статті суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути громадяни України, інших держав, особи без громадянства, які не обмежені законом у правоздатності або дієздатності, безпосередньо або через створені ними юридичні особи.

Підприємницька діяльність може бути основним видом діяльності громадянина. Якщо підприємницька діяльність не є основною, то законодавство про підприємництво стосується тієї її частини, яка за своїм характером є підприємницькою [3]. Слід також зазначити, що право на підприємницьку діяльність включає можливість захисту суб'єктів підприємницької діяльності від неправомірних дій як інших підприємців, так і з боку держави в особі її органів, у тому числі право на оскарження їхньої діяльності, що обмежує це право.

Захист підприємців від втручання у їхню діяльність державних органів також має конституційну основу. Так, відповідно до ст. 55 Конституції України «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [3]. «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [3]. При цьому можливості звернення до суду суб'єкта підприємницької діяльності, чий права порушені, не обмежуються національною судовою системою. Він має право звертатися до міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій.

Слід зазначити, що окрім Основного закону, існує чимало нормативно-правових актів, які регулюють відносини суб'єктів підприємницької діяльності. У такому регулюванні спостерігається превалювання саме підзаконних актів. Збільшення кількості нормативно-правових актів, спрямованих на усунення бюрократичних перешкод у сфері підприємництва свідчить про наявність цієї проблеми, вказує на намагання її вирішити [4].

Права суб'єктів підприємницької діяльності забезпечуються і гарантуються не лише Конституцією України, але й іншими нормативно-правовими актами, серед яких важливе значення відіграє Податковий кодекс України. Оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності є одним із

найважливіших і найбільш ефективних важелів державного регулювання ринкової економіки. Саме за допомогою податкової політики держава не тільки формує джерела фінансування суспільно-необхідних витрат, реалізуючи фіскальну функцію податків, а й забезпечує створення необхідних передумов до структурної перебудови національної економіки та її росту.

Визначення кола прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування має дуже важливе значення [5, с. 87–92]. Забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності є безпосереднім механізмом, який сприяє належній реалізації підприємцем своїх обов'язків, є важливою гарантією захисту від неправомірних дій контролюючих органів.

Право суб'єктів підприємницької діяльності – це передбачена нормою податкового права міра його можливої поведінки, яку він може реалізовувати на власний розсуд у межах, визначених законодавством. При цьому невикористання суб'єктом підприємницької діяльності свого права не повинно означати його припинення. Підприємець повинен мати можливість використати своє право у будь-який час, поки це право існує.

Коло прав, якими володіє суб'єкт підприємницької діяльності у сфері оподаткування, закріплено у Податковому Кодексі України. Так, підприємець має право безоплатно отримувати у контролюючих органах, у тому числі і через мережу Інтернет, інформацію про податки та збори і нормативно-правові акти, що їх регулюють, порядок обліку та сплати податків і зборів, права та обов'язки платників податків, повноваження контролюючих органів та їх посадових осіб щодо здійснення податкового контролю [6].

Реалізація підприємцями-платниками податків свого права повинна забезпечуватися силою, можливо, аж до державного примусу. Державний примус – це державно-авторитарний вплив відповідних державних органів і посадових осіб на поведінку людей [7, с. 204], при чому він може здійснюватися способами, не пов'язаними з юридичною відповідальністю.

Навіть прийняття Податкового кодексу, а також неодноразове реформування податкових органів не вирішили всіх існуючих проблем у податковій сфері. Про незадовільний стан забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування свідчить невтішна статистика розгляду українськими податковими органами скарг на діяльність службовців ДПС України, яка насамперед пояснюється тим, що контролюючі органи фактично не розглядали аргументи платників податків, що були викладені у скаргах, та не приймали вмотивованого рішення за результатами скарги [8, с. 110].

Незважаючи на те, що такі проблеми розглядалися у роботах О. Бандурки, В. Лисенка, М. Мельника, Д. Мулявки, М. Кучерявенка та інших, але в Україні ще не розроблена чітка концепція забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності в оподаткуванні. Наукові розробки не мають комплексного характеру, ця проблема більше досліджена в сукупності з іншими аспектами правових відносин здебільшого як захист права на звернення, не досить уваги приділено суперечностям податкового законодавства.

У сфері забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності в питаннях оподаткування існує чимала кількість проблем, серед яких чинне місце посідає проблема невизначеності на законодавчому рівні термінології, яка активно використовується у законодавстві, що призводить до вільного тлумачення податкового законодавства податківцями, що здебільшого робилося не на користь платників податків.

Однак існують і позитивні моменти у стані забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування. Так, перехід Державної податкової служби України від наглядово-каральної функції до сервісно-наглядової стало важливим кроком на шляху покращення забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності. Адже нині основними завданнями ДПС України є не контроль за надходженнями податків і зборів до бюджету та боротьба з податковими правопорушеннями, а наданням якісних сервісних адміністративних послуг у сфері оподаткування та стимулюванням добровільного виконання платниками податків своїх обов'язків.

Важливим кроком у покращенні стану забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування стала розробка різних державних концепцій і програм, які були прийняті на шляху реформування Державної податкової служби України. Так, у грудні 2012 року було прийнято Концепцію створення електронного сервісу «Електронний кабінет платника податків», метою якої є розширення переліку послуг, що надаються органами державної податкової служби платникам податків із використанням електронного сервісу, поліпшення якості обслуговування платників податків, забезпечення достовірності інформації, що подається платниками податків до органів державної податкової служби, підвищення рівня прозорості та відкритості діяльності органів Державної податкової служби України.

Електронний сервіс створюється з метою надання платникам податків можливості працювати з органами державної податкової служби в режимі реального часу з використанням електронного цифрового підпису на безоплатній основі [9]. Приймаючи зазначену концепцію, законо-

давець визначив її бажані результати. Зокрема, її запровадження дасть змогу подавати декларації в режимі реального часу з використанням електронного цифрового підпису та зменшити витрати часу на подання платниками податків податкової звітності; забезпечити своєчасність сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) у повному обсязі; запобігти помилкам у податковій звітності та платіжних документах щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), а також зменшити кількість випадків нарахування пені та штрафних санкцій; забезпечити подання органами державної податкової служби достовірної статистичної інформації для прийняття рішень центральними органами виконавчої влади; знизити рівень корупції в органах державної податкової служби; забезпечити доступ платників податків до інформації, що зберігається та опрацьовується в інформаційних базах органів державної податкової служби; удосконалити механізм взаємодії органів державної податкової служби та платників податків; підвищити довіру платників податків до органів державної податкової служби [9].

Запровадження вказаної концепції мало важливе значення з точки зору забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування. Запровадження електронного адміністрування податку майже повністю виключає можливість впливу на суб'єктів підприємництва з боку органів Державної податкової служби України та їх посадових осіб.

З метою характеристики стану забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування окрему увагу, на нашу думку, слід приділити Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 року, основною метою якої є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Стратегія передбачає реалізацію 62 реформ і програм розвитку держави.

Однією з основних програм є дерегуляція та розвиток підприємництва [10]. Середньостроковою метою подальших реформ у цій сфері є створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Необхідно скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити кількість органів державного нагляду (контролю), забезпечити надання послуг для громадян і бізнесу в електронному вигляді [10].

У Стратегії також зазначається, що для підтримки інвестиційної активності та захисту прав інвесторів потрібно забезпечити ефективний захист права приватної власності, у тому числі судовими органами, гармонізувати із законодавством Європейського Союзу положення законодавства України щодо захисту прав національних та іноземних інвесторів та кредиторів, захисту економічної конкуренції, запровадити стимулюючі механізми інвестиційної діяльності з урахуванням найкращої світової практики [10].

Важливим кроком на шляху підвищення якості забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності стало прийняття у травні 2017 року Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року. Вказана Стратегія спрямована на забезпечення поступового розвитку малого і середнього підприємництва, враховуючи тимчасово обмежені можливості фінансової підтримки та значні виклики, що постали перед країною [11].

Метою Стратегії є сприяння розвитку підприємництва в Україні, створення сприятливих умов для відкриття, ведення і зростання малого і середнього підприємництва шляхом консолідації зусиль усіх зацікавлених сторін, що забезпечить соціально-економічний розвиток країни та підвищить рівень життя населення [11]. Зазначене вище, на нашу думку, апріорі сприятиме більш ефективному забезпеченню прав суб'єктів підприємницької діяльності та підкреслює серйозні наміри щодо зазначеного напрямку розвитку Державної податкової служби України. Нині перед країною стоїть важливе завдання – забезпечити належну реалізацію вказаної Стратегії.

Незважаючи на такі прогресивні кроки вітчизняного законодавця, варто зазначити, що у сфері забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності залишається велика кількість проблем, розв'язання яких є можливим через створення відповідного економіко-правового середовища, а також докорінної переорієнтації державної політики у цій сфері. Завдання полягає у тому, щоб суттєво розширити роль і місце підприємництва в економічному житті суспільства. Саме це необхідно враховувати при розробці та реалізації заходів щодо нормативно-правового забезпечення розвитку підприємництва [12, с. 144].

Втілення у життя цього завдання не можливе без усунення основних недоліків, притаманних законодавчій практиці. Вважаємо, що можливо виділити такі основні недоліки правового забезпечення підприємництва в Україні як у сфері оподаткування, так і взагалі:

1. Відсутність єдиної законодавчої стратегії стосовно розвитку підприємництва. Вона важлива насамперед для забезпечення повноти законодав-

ства щодо господарських відносин, послідовності проведення курсу на розвиток ринку з урахуванням перехідного характеру української економіки, обмеженості поєднання часових і стійких правових норм [12, с. 144].

2. Неоднозначність, нестабільність і суперечливість чинної нормативно-правової бази розвитку підприємництва. Зростаючий потік нормативних актів різного рівня, особливо відомчих актів, нерідко викривлюючи основне законодавство, породжуючи атмосферу перманентного правового хаосу, є живильним середовищем правового нігілізму, який укорінюється у свідомості більшості підприємців [13, с. 41].

3. Практично не функціонуючий характер багатьох правових актів, дуже низька виконавча дисципліна щодо нормативно-правових документів. Багато з положень Конституції України не можуть бути реалізовані і залишаються лише декларацією, доки не введені в дію закони, які визначатимуть конкретний механізм, порядок і процедури їх здійснення [14, с. 62].

4. Наявність у законодавстві багатьох нечітких норм, які за бажанням можна піддати будь-якому трактуванню. Саме вони надали можливість формувати фінансові «піраміди», які позбавили збережень багатьох наших співвітчизників [15, с. 42].

5. Необґрунтованість законодавчих обмежень і вимог, які містяться в окремих нормативно-правових актах. Це один із наслідків відсутності широкого обговорення проектів законів, інших нормативних актів. Насамперед це стосується відсутності практики залучення до обговорення проектів правових актів представників громадських об'єднань підприємців.

6. Наявність правового нігілізму як антиподу правової культури. Сутність правового нігілізму становить ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій [12, с. 156]. Важливим фактором у появі такого негативного суспільно-правового явища є недосконалість правової освіти та елементарне незнання права підприємцями та представниками органів влади.

Висновки. Таким чином, сучасний стан забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування характеризується значною кількістю прав суб'єктів підприємництва у сфері оподаткування та забезпечуються за допомогою великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили.

Варто наголосити, що забезпечення таких прав не обмежується лише прийняттям нормативно-правових актів. Слід також вказати на актив-

ну державну політику, яка спрямована на кардинальне реформування податкової системи, що позитивно відображається на якості забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності. Втім, реалізуючи вказану політику, держава насамперед піклується про свої інтереси, забуваючи про суб'єктів підприємницької діяльності, їх законні права та інтереси, про що дуже чітко свідчить незадоволеність існуючим станом речей з боку платників податків.

Література

1. Опришко В.Ф. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави : монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко. К. : КНЕУ, 2006. 702 с.
2. Ямкова І.М. «Напрями вдосконалення правового забезпечення підприємницької діяльності». Горлівський регіональний інститут Університету «Україна». 2013. С. 47–51.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь. М. : Наука, 1971. 656 с.
4. Коростей В.И. Хозяйственное право Украины: теория и практика. Общая часть : курс лекций / В.И. Коростей. Донецк : Юго-Восток, 2010. 285 с.
5. Рекун В.А. Проблемні питання визначення митної вартості товарів, що переміщуються через митний кордон України. *Митна справа*. 2013. № 5(1). С. 87–92.
6. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
7. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди : зб. нормат. актів / упоряд: В.С. Ковальський, Л.П. Ляшко. К., 2004. 400 с.
8. Білецька Г.М. Гармонізація податкового законодавства: українські реалії : [монографія] / [Г.М. Білецька, М.В. Кармаліта, М.О. Куц та ін.]. К. : Алерта, 2012. 222 с.
9. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження КМУ від 13.12.2010 № 2250-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>.
10. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020 : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
11. Про схвалення Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року / розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 року № 504-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-p#n8>.
12. Білецька Г.М. Гармонізація податкового законодавства: українські реалії : [монографія] / [Г.М. Білецька, М.В. Кармаліта, М.О. Куц та ін.]. К. : Алерта, 2012. 222 с.
13. Донченко Л.М., Гостева Н.П. Проблеми та перспективи державної підтримки розвитку туризму. *Держава та регіони*. Запоріжжя, 2010. № 1. С. 37–42.
14. Соколовська А.М. Основи теорії податків : навчальний посібник. К., 2010. 326 с.
15. Донченко Л.М., Гостева Н.П. Проблеми та перспективи державної підтримки розвитку туризму. *Держава та регіони*. Запоріжжя, 2010. № 1. С. 37–42.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.70>

Л. М. Войтюк
аспірантка
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0002-4756-4984

**ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Статтю присвячено дослідженню інформаційної безпеки праці державних службовців в Україні. Доведено актуальність, новизну наукового дослідження та досягнуто його соціальної значущості. Наведено вагомість законодавчого закріплення норм інформаційної безпеки праці цієї категорії працівників. Розглянуто проблему закріплення норм інформаційної безпеки праці державних службовців у сучасному законодавстві України. Висвітлено рівень захисту державних службовців в інформаційному просторі. Проаналізовано погляди та дослідження відомих науковців на поняття «інформаційна безпека». Узагальнено найкращий досвід, на базі якого запропоновано поняття та сутність «інформаційної безпеки праці державних службовців». Розглянуто види інформації, яку використовує ця категорія працівників під час здійснення своїх обов'язків і завдань. Наведено важливість забезпечення високого рівня інформаційної безпеки державних службовців під час здійснення ними своїх повноважень. Вказано ризики забезпечення інформаційної безпеки праці. Розглянуто вплив інформаційних небезпек на порушення безпечного функціонування державних службовців. Висунуто нормативно-правове закріплення інформаційної безпеки праці державних службовців. Запропоновано шляхи усунення ризиків інформаційної безпеки праці державних службовців, які сприятимуть розв'язанню конкретних проблем, усуненню наявних теоретичних суперечностей у полі інформаційної безпеки праці або в його окремих ділянках і забезпечать такій категорії працівників максимальну віддачу в здійсненні своїх повноважень і професійний ріст. Доведено необхідність подальшого наукового дослідження та нормативного закріплення інформаційної безпеки праці державних службовців, що максимально гарантуватимуть захист державних службовців в інформаційному просторі під час здійснення обов'язків та виконання завдань.

Ключові слова: державні службовці, інформація, інформаційний простір, інформаційна безпека, безпека праці, нормативно-правове забезпечення, гарантування безпеки, ризики, загрози, небезпеки, інформаційне забезпечення, пропозиції.

Voitiuk L. M. INFORMATION SECURITY OF CIVIL SERVANTS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

The article is devoted to the study of information security of civil servants in Ukraine. The relevance, novelty of scientific research and its social significance are proved. The importance of legislative enshrinement of information security of this category of employees is given. The problem of enshrining the norm of information security of civil servants in the modern legislation of Ukraine is considered. The level of protection of civil servants in the information space is highlighted. The views and researches of famous scientists on the concept of "information security" are analyzed. The best experience on the basis of which the concept and essence of "information security of work of civil servants" is offered is generalized. The types of information used by this category of employees in the performance of their duties and tasks are considered. The importance of ensuring a high level of information security of civil servants in the exercise of their powers is stated. The risks of ensuring information security are indicated. The influence of information dangers on the violation of safe functioning of civil servants is considered. The normative and legal consolidation of information security of civil servants has been put forward. Ways to eliminate the risks of information security of civil servants are proposed, which will help solve specific problems, eliminate existing theoretical contradictions in the field of information security or in its individual areas and provide this category of employees with maximum efficiency and professional growth. The necessity of further scientific research and normative consolidation of information security of civil servants, which will guarantee the protection of civil servants in the information space in the performance of duties and tasks, has been proved.

Key words: civil servants, information, information space, information security, labor safety, regulatory support, security assurance, risks, threats, dangers, information support, proposals.

Постановка проблеми та її актуальність. Безпека праці в інформаційній сфері на сучасному етапі свого розвитку потребує все більшого регулювального впливу права України. Щодень у державі все частіше відбуваються якісні зміни у процесах управління, зумовлені інтенсивним упроваджен-

ням сучасних інформаційних технологій. Водночас посилюється небезпека несанкціонованого втручання в роботу інформаційних систем, і вагомість наслідків такого втручання значно збільшується. Забезпечення високого рівня інформаційної безпеки праці державних службовців є потрібним

і закономірним кроком не лише для них як категорії працівників, а й держави загалом. Для того щоб вони працювали з максимальною відданістю й результативністю та змогли виконувати основні завдання на належному рівні, вони мають бути захищеними в інформаційному просторі від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Нині проблема законодавчого закріплення норм інформаційної безпеки категорій працівників є досить ваговою та щодня набуває все більшого значення. Насамперед це зумовлено розробленням проєкту нового Трудового кодексу України, який відповідатиме загально визнаним правам і принципам у сфері праці та водночас має бути гнучким щодо різних категорій працівників. Крім того, швидкий розвиток науково-технічного прогресу все більше спонукає до повного наукового вивчення такого питання, що забезпечить надалі створення належних гарантій інформаційної безпеки праці державних службовців і безперервних пропозицій щодо подальшого вдосконалення. Такі дослідження міститимуть елементи наукової новизни та будуть важливими для України. Отже, є необхідність у подальшому дослідженні правових норм, що максимально забезпечать захист державних службовців в інформаційному просторі та теоретичному аналізі забезпечення інформаційної безпеки праці державних службовців, яка необхідна під час здійснення ними своїх повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з дослідженням безпеки праці, нині є малодослідженими у працях вітчизняних науковців. Прикладами таких праць, близьких до тематики нашого дослідження, є роботи таких науковців: Л.П. Амелічева, Ю.В. Баранюк, Т.М. Вахонєвої, М.І. Іншина, Б.А. Кормич, Ю.Є. Максименко, В.І. Прокопенко, О.В. Тищенко, Н.М. Хуторян та інших. Утім, беручи до уваги сучасні тенденції здійснення демократичних перетворень суспільно-трудових відносин, потребу забезпечення високого рівня інформаційної безпеки праці державних службовців, проблема захисту державних службовців в інформаційному просторі під час здійснення ними своїх повноважень потребує розв'язання в науково-теоретичній та законодавчій площинах.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз правової захищеності державних службовців в інформаційному просторі під час здійснення ними своїх повноважень.

Виклад основного матеріалу. У процесі здійснення своїх повноважень державні службовці використовують інформацію відкриту та інформацію з обмеженим доступом. Відкритою вважається вся інформація, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом. З обмеженим доступом є таємна, конфіденційна та службова інформація. Інформація з обмеженим

доступом є основним об'єктом діяльності державних службовців і може виражатися в різних нормативних актах-документах, рішеннях, приписах, вказівках.

Відповідно до Закону України «Про державну службу» одним із головних трудових обов'язків державних службовців є збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка згідно із законодавством не підлягає розголошенню [1].

Інформаційна безпека насамперед існує як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує його утворення, використання та розвиток в інтересах держави, організацій, громадян. Отже, для формування науково обґрунтованого визначення інформаційної безпеки праці державних службовців як об'єкта трудових відносин, потрібно провести аналіз генезису наукового й нормативно-правового відображення поняття «безпека праці» та встановити його сутнісні характеристики для подальшого застосування до зазначеної категорії працівників.

У правовій науці є різні погляди вчених на поняття «інформаційна безпека».

Наприклад, В.С. Цимбалюк характеризує інформаційну безпеку як стан інформації, в якому за допомогою нормативно-правових документів і стандартів забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації [2, с. 30]. С.Ф. Гуцу розглядає інформаційну безпеку як стан захищеності потреб в інформації держави, суспільства чи особи, коли забезпечується їх існування та постійний розвиток, незважаючи на наявні внутрішні й зовнішні інформаційні загрози [3, с. 35].

На думку Б.А. Кормича, інформаційна безпека являє собою стан захищеності встановлених законодавством параметрів і норм інформаційних відносин і процесів, що забезпечує необхідні умови існування держави, суспільства або людини як окремих суб'єктів цих відносин і процесів [4, с. 109].

Досить конструктивним є погляд І.М. Панаріна, який вказує, що інформаційна безпека – це стан інформаційного середовища політичної еліти й суспільства, який забезпечує їх формування та розвиток в інтересах громадян, суспільства чи керівництва країни [5].

Більш широке бачення на поняття має Я.Й. Малик, який убачає інформаційну безпеку як законодавче формування інформаційної державної політики, утворення відповідно до чинних законів України можливостей досягнення інформаційної бази для ухвалення рішень органами державної влади, громадянами, гарантування свобод інформаційної діяльності в інформаційному просторі та права доступу до інформації в наці-

ональний інформаційній мережі, різнобічний розвиток інформаційної структури, підтримання розвитку інформаційних національних ресурсів, утворення та впровадження безпечних інформаційних технологій в Україні тощо [6, с. 14].

На переконання Ю.С. Максименко, інформаційна безпека – це результат управління потенційними чи реальними загрозами з метою задоволення національних інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній сфері [7, с. 13].

Ці поняття доцільні під час розгляду захисту в широкому національному інформаційному просторі. Та лише зважаючи на них, можна розглядати інформаційну безпеку державних службовців як злагоджену систему дій, закріплену нормативно-правовими актами, які забезпечать безперервне виконання службових обов'язків і завдань в інформаційному полі, відкидаючи будь-які зовнішні чи внутрішні загрози на етапах створення, змінювання, оброблення, зберігання та поширення інформації.

Насамперед Загальна декларація прав людини, яка має велике значення на міжнародному та національному рівнях, містить статтю 12, яка вказує, що «ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте й сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємниці його кореспонденції або на його честь і репутацію», та закріплює певний правовий захист інформаційних свобод людини від неправомірного інформаційного втручання: «Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань» [8].

Науковець І.С. Чиж пропонував нормативно закріпити взаємодію громадян, суспільства та держави за умови створення інформаційного суспільства шляхом ухвалення Закону України «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку особи, суспільства, держави» [9, с. 220].

Нині поняття «інформаційна безпека праці» не має нормативно-правового закріплення. Чинне законодавство та інші нормативно-правові акти, які спрямовані на регулювання трудових відносин під час роботи з інформацією, мають спрямованість лише на захист інформації. Положення зі спрямованістю на захист працівників перебувають у критичному та потрібному стані.

Законодавство України не закріплює конкретних стандартів і способів гарантування інформаційної безпеки праці суб'єктам трудових відносин і, зокрема, й державним службовцям. Інформаційна безпека праці державних службовців ґрунтується на максимальному захисті їхньої інформації від несанкціонованого доступу до неї. Специфіка завдань і повноважень діяльності державних службовців за сучасних умов вимагає особливих вимог їхнього інформаційного забезпечення та системи захисту інформації.

Лише частина 13 розділу III Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки (який є чинним і досі) закріплює інформаційну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави, за якого запобігають завданню шкоди через: неповноту, несвоєчасність і невірогідність інформації, яку використовують; негативний інформаційний вплив; наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання інформації, порушення її цілісності, конфіденційності та доступності [10].

Частково питання правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки державних службовців України здійснюється Законом України «Про інформацію», Законом України «Про державну службу», Законом України «Про державну таємницю», Законом України «Про національну безпеку України», Законом України «Про доступ до публічної інформації», Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи захисту персональних даних», Указом Президента України «Про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України», Наказом Національного агентства України з питань державної служби, інструкціями з діловодства в органах влади тощо.

Особливим об'єктом інформаційної діяльності державних службовців є персональні дані, які відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. можуть належати до конфіденційної інформації [11]. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи захисту персональних даних» незаконне поширення персональних даних суворо карається законом [12].

Відповідно до Наказу Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158 «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування», державним службовцям і посадовим особам місцевого самоврядування забороняється розголошувати персональні дані фізичних осіб, конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, режим якої встановлено законами України «Про інформацію» «Про державну таємницю», «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних» та іншу, яка стала їм відома через виконання трудових обов'язків. Це дасть можливість активізувати всі чинники, які потрібні для гарантування інформаційної безпеки нашої держави в роботі з персональними даними.

Інформаційна безпека державних службовців відображає стан захищеності прав і свобод не лише кожного окремо працівника, а й державного

апарату загалом, а в разі несанкціонованого доступу до даних їх використання, зміна або знищення може призвести до національних загроз і проблем для держави. Тому насамперед їхню працю потрібно сконцентрувати на забезпеченні інформаційної безпеки. А в державі немає окремих служб, які займалися б саме гарантуванням захисту інформації на різних рівнях державних служб.

Сукупність внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз створює передумови для порушення безпечного функціонування державних службовців. Закон України «Про національну безпеку України» розглядає загрози в інформаційному просторі, які можуть становити суттєву загрозу для національної безпеки держави, та вказує на потребу охорони інформації, що становить державну таємницю, та будь-якої іншої інформації, вимога до якої встановлена законом [13].

Праця державних службовців постійно піддається ризику відтоку, зміни чи знищення інформації з обмеженим доступом, який можуть спричинити такі інформаційні небезпеки:

1) комп'ютерна злочинність – поширення комп'ютерних вірусів, які можуть завдати шкоди збереженню інформації під час роботи на ПК та зробити збій або витік інформації під час пересилання електронною поштою;

2) витік інформації через соціальні мережі – через надання власних поглядів, суджень і коментарів на події в державних службах;

3) прослуховування розмов, відстеження розташування та пересування державних службовців під час використання телефонного мобільного апарату;

4) застосування хакерами побічних електромагнітних випромінювань і наведень, проведення акустичної чи оптико-електронної розвідки в близькості від об'єкта потрібної інформації;

5) проведення цілеспрямованих пікетів громадян або організацій, концентрованих на погіршенні ділової репутації, авторитету державних службовців у державі, поширенні неправдивих відомостей про діяльність цієї категорії працівників;

6) дезорганізація або пошкодження зведених інформаційних систем у роботі;

6) застосування інформаційного терору – можливості організованих угруповань здобувати конфіденційну або таємну інформацію;

7) низький рівень зворотного зв'язку – неналагодженість комунікацій між органами державної влади.

Також зовнішній бік інформаційного поля, що є елементом системи небезпек утворюють, наприклад, ЗМІ про публічну діяльність державних службовців або інформація на офіційних сайтах гілок органів влади.

Отже, у роботі в інформаційному просторі державні службовці постійно мають загрозу злочин-

ності, шпигунства та подальшого неправомірного поширення інформації. Подолання інформаційних загроз вимагає насамперед правових засобів і способів використання сучасних технічних засобів захисту інформації.

Для регулювання безпеки праці державних службовців під час роботи з інформацією в державних органах пропонуємо:

1) переглянути нормативно-правове забезпечення цієї категорії працівників;

2) розробити проєкт Закону «Про безпеку праці державних службовців в Україні» з розділом «Інформаційна безпека праці», який максимально гарантував би захист таких працівників в інформаційному полі;

3) створити службу інформаційної безпеки, яка проводила б моніторинг та оцінювання наявних інформаційних загроз, демонструвала весь їхній діапазон, безперервно проводила безпосередню роботу з управління ними й забезпечувала б їх оперативне усунення.

Нині в соціально-правовому розумінні поняття «інформаційна безпека» переважно використовується в надто вузькому значенні: як захищеність від витоку, що містить державну таємницю. Насамперед це пов'язано з тим, що в кримінально-правовому колі воно використовується лише в частині диспозиції, коли Кримінальним кодексом України (п. 4.1 ст. 111) передбачено відповідальність за державну зраду [14].

Стрімкі зміни, які відбуваються в державі нині, зі зростанням ролі інформаційних технологій вимагають державної політики в сфері безпеки праці державних службовців, удосконалення нормативно-правового регулювання відносин в інформаційному полі, яке гарантувало б захист працівників під час роботи з інформацією, нормативно-правовий і технічний захист інформації та подальший розвиток інформаційно-технічної бази.

Висновки. Інформація, яка вимагає належного захисту під час роботи державних службовців, має велике значення для держави.

Опрацьований матеріал та аналіз практичної важливості діяльності державних службовців дали змогу зробити висновок щодо можливості виокремлення інформаційної безпеки як різновиду безпеки праці таких працівників. Тому її вивчення потребує подальшого розгляду, розроблення нормативно-правового закріплення в новому Законі «Про інформаційну безпеку праці державних службовців в Україні», який гарантував би захист цієї категорії працівників в інформаційному просторі, що дасть змогу безперервно координувати можливість належного використання інформації в діяльності державних службовців.

Надалі для вдосконалення процесу гарантування високого рівня інформаційної безпеки праці державних службовців необхідна не лише

трансформація чинного законодавства, але й правильні кроки його застосування. Це забезпечить підвищення рівня результативності праці державних службовців, належне зберігання документів, доступ до яких обмежений, та змогу використовувати робочу інформацію безпосередньо за призначенням у державних органах влади.

Література

1. Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 грудня 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. С. 43.
2. Цимбалюк В.С. Окремі питання щодо визначення категорії «інформаційна безпека» у нормативно-правовому аспекті. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні* : науково-технічний збірник. Київ, 2004. № 8. С. 30–33.
3. Гуцу С.Ф. Правові основи інформаційної діяльності : навч. посібник. Харків : Національний аерокосмічний ун-т «Харк. авіац. ін-т». 2009. С. 48.
4. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : монографія. Одеса : Юридична література, 2003. 472 с.
5. Панарин И.Н. Информационная война и выборы. Москва : ОАО «Издательский Дом «Городец»», 2003. 411 с.
6. Малик Я.Й. Інформаційна безпека України: стан та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. 2015. Вип. 44. *Ефективність державного управління*. С. 13–20.
7. Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.01; Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 22 с.
8. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
9. Чиж. І.С. Україна: шлях до інформаційного суспільства. Київ : Либідь, 2004. 286 с.
10. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. : Закон України № 537-V від 9 січня 2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. С. 102.
11. Про захист персональних даних : Закон України № 2297-VI від 1 червня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. С. 481.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи захисту персональних даних : Закон України № 383-VII від 3 липня 2013 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 14. С. 252.
13. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. С. 241.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 5 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. С. 131.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.71>**М. В. Калатур**доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітникНауково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0000-0001-6146-9468

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМІВ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЗИТИВНОГО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Актуальність статті полягає в тому, що одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики в будь-якій сфері правовідносин є міжнародне співробітництво та обмін досвідом із тих чи інших питань. Зазначене вище, зі свого боку, зумовлює необхідність не лише всебічного теоретичного вивчення зарубіжного досвіду, але, що особливо важливо, пошуку можливостей його використання в разі обґрунтованої доцільності його впровадження у країні. Цей аспект є актуальним і своєчасним у сфері адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів в Україні, адже й сьогодні триває процес їх реформування. У статті на основі аналізу наукових думок вітчизняних та зарубіжних учених узагальнено найбільш позитивний зарубіжний досвід щодо адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів, а також опрацьовано можливості його використання в Україні. Наголошено на необхідності перейняти досвід організації роботи слідчих оглядових груп у США, використання можливостей кримінального аналізу у країнах ЄС та США та інших сучасних наукових, інформаційних і техніко-технологічних інструментів. Зроблено висновок, що для України найбільш цікавим може бути такий позитивний досвід щодо адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів: по-перше, доцільно перейняти досвід створення єдиного слідчого органу (слідчого комітету, агентства, бюро тощо) для усунення дублюючих функцій у межах різних міністерств та відомств задля підвищення об'єктивності, ефективності й незалежності розслідування, якості взаємодії слідчих та інших правоохоронних органів та зниження витрат ресурсів на його організацію та функціонування; а по-друге, важливо розвивати інститут кримінальних проступків, фактично спростити порядок і процедури досудового слідства в Україні, розвантажити слідчих й унормувати рівномірність розподілу справ між ними, передати право здійснювати розслідування нетяжких справ у повному обсязі дізнавачу та підвищити контроль; по-третє, необхідно перейняти досвід організації роботи слідчих оглядових груп у США, використання можливостей кримінального аналізу у країнах ЄС та США та інших сучасних наукових, інформаційних і техніко-технологічних інструментів.

Ключові слова: імплементація, зарубіжний досвід, адміністративно-правове забезпечення, організація, слідчі органи.

Kalatur M. V. ON THE PROBLEM OF DETERMINATION OF THE AREAS OF IMPLEMENTATION OF BEST FOREIGN PRACTICES IN TERMS OF ADMINISTRATIVE SUPPORT OF THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF INVESTIGATIVE BODIES UNDER UKRAINIAN REALITIES

The relevance of the article is that one of the priorities of modern public policy in any area of legal relations is international cooperation and exchange of experience on certain issues. The above, in turn, necessitates not only a comprehensive theoretical study of foreign experience, but, most importantly, the search for opportunities for its use in the case of reasonable feasibility of its implementation in the country. This aspect is relevant and timely in the field of administrative and legal support of organization and functioning of investigative bodies in Ukraine, because the process of their reform continues today. The article, based on the analysis of scientific opinions of domestic and foreign scientists, summarizes the most positive foreign experience in administrative and legal support of organization and functioning of investigative bodies, as well as the possibilities of its use in Ukraine. Emphasis is placed on the need to learn from the experience of organizing the work of investigative review groups in the United States, the use of criminal analysis in the EU and the United States and other modern scientific, informational and technical-technological tools. It is concluded that the following positive experience in administrative and legal support of organization and functioning of investigative bodies may be the most interesting for Ukraine: first, it is expedient to adopt the experience of creating a single investigative body (investigative committee, agency, bureau, etc.) to eliminate duplicate functions various ministries and agencies to increase the objectivity, efficiency and independence of the investigation, the quality of interaction between investigators and other law enforcement agencies and reduce the cost of resources for its organization and operation; and secondly, it is important to develop the institution of criminal offenses, actually simplify the procedure and procedures of pre-trial investigation in Ukraine, relieve investigators and normalize the uniform distribution of cases between them, transfer the right to investigate light cases in full to the investigator and increase control; thirdly, the experience of organizing the work of investigative review groups in the United States, the use of criminal analysis in the EU and the United States and other modern scientific, informational and technological tools should be adopted.

Key words: implementation, foreign experience, administrative and legal support, organization, investigative bodies.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики в будь-якій сфері правовідносин є міжнародне співробітництво та обмін досвідом із тих чи інших питань. Зазначене вище, зі свого боку, зумовлює необхідність не лише всебічного теоретичного вивчення зарубіжного досвіду, але, що особливо важливо, пошуку можливостей його використання в разі обґрунтованої доцільності його впровадження у країні. Цей аспект є актуальним і своєчасним у сфері адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів в Україні, адже й сьогодні триває процес їх реформування.

Стан дослідження. Варто зазначити, що окремі проблемні питання, пов'язані з організацією та функціонуванням слідчих органів, у своїх наукових працях розглядали: О.М. Бандурка, А.І. Білас, О.Ю. Бусол, З.С. Галаван, В.М. Галуцько, М.Г. Колодяжний, А.Т. Комзюк, А.В. Лапкін, Н.П. Матюхіна, О.М. Музичук, В.П. Петков, В.М. Плішкін, О.С. Проневич, О.М. Сало, Р.Д. Свон, О.Ю. Татаров, В.Г. Фатхутдінов, М.І. Хавронюк, О.Н. Ярмиш тощо. Втім, незважаючи на значні здобутки вказаних правників, на сьогоднішні малодослідженим є питання використання зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів в Україні.

Мета статті – визначити напрями імплементації позитивного зарубіжного досвіду щодо адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. Починати наукове дослідження найбільш доцільно з досвіду Французької Республіки. У Франції процесуальне становище судового слідчого створює реальні гарантії його незалежності від обвинувача. Процесуальна незалежність французького слідчого ґрунтується на таких особливостях досудового слідства змагального типу:

1) належність слідчого до судового відомства зумовлює його процесуальне становище та робить його незалежним від прокуратури;

2) сторона обвинувачення (прокурор і поліція) зрівнюються у правах зі стороною захисту;

3) другою інстанцією досудового слідства є «обвинувальна камера» апеляційного суду (здійснює з дотриманням змагальної процедури віддання обвинувачуваного суду й розглядає законність й обґрунтованість досудового слідства);

4) суворий судовий контроль за діяльністю поліції, чітке визначення її функцій;

5) процесуальні гарантії за умови віддання підслідного під варту встановлені законом [1, с. 610].

Загалом же ідея створення єдиного інституту органів досудового розслідування була виправдана в багатьох країнах, проте в такому разі цей

інститут не належить до якоїсь гілки влади, а тому є незалежним у своїх процесуальних діях. Так, Б.В. Романюк наголошує, що позитивний результат створення єдиного слідчого органу полягає в тому, що в більшості країн пострадянського простору органи досудового розслідування, як і в Україні, належать до різних відомств, і внаслідок їх відомчої роз'єднаності значно знижується ефективність взаємодії органів розслідування з іншими структурними підрозділами та правоохоронними органами, що негативно позначається на якості розслідування загалом [2, с. 167].

Подібна практика була використана в Республіці Білорусь, Російській Федерації та інших країнах під час створення слідчого комітету. Зокрема, в Російській Федерації Слідчий комітет функціонує поза системою прокуратури, що забезпечує необхідні передумови для такого:

1) ефективної реалізації повноважень прокурорів із нагляду за процесуальною діяльністю органів попереднього слідства;

2) посилення взаємодії слідчих органів з органами прокуратури;

3) підвищення об'єктивності слідства, забезпечення законності у сфері кримінального судочинства й неухильного дотримання конституційних прав громадян [3].

Позитивним вважаємо й те, що Слідчий комітет Російської Федерації не входить до структури жодного органу державної влади та жодної гілки державної влади. Тому слідчі повноваження, покладені на цей орган, є, так би мовити, продовженням президентської влади й можуть позиціонуватись як елемент стримування і противаги в системі розподілу державної влади.

Аналогічно й у Республіці Білорусь Слідчий комітет, будучи лише частиною правоохоронної системи, одночасно став її ключовим, інтегруючим складником, який впливає на роботу міліції, органів дізнання, суду, прокуратури. Створення Слідчого комітету Республіки Білорусь дозволило зробити більш ефективним і посилити захист прав і законних інтересів громадян у досудовому кримінальному провадженні, уможливило уникнення дублювання функцій правоохоронних органів і, що не менш важливо, оптимізацію, зниження бюджетних витрат. Оскільки до цього попереднє розслідування проводили слідчі і прокуратури, й органів внутрішніх справ, і державної безпеки, й фінансових розслідувань, – і всі ці органи входили до структури відповідних відомств, де водночас були різні підходи до практичного застосування кримінального законодавства [4].

Пропозицію щодо створення в Україні єдиного слідчого органу висловлює й А.Г. Нікуліна. Проте, на думку авторки, в Україні варто створити інститут поліцейських детективів, у якому розслідування, збирання й фіксація доказів у проце-

суальних документах здійснюється однією особою від початку до кінця кримінального провадження і яка несе відповідальність за якість виконаної роботи, зокрема підготовку і спрямування обвинувального висновку до суду, тобто детективом (переймаючи досвід ФБР у США, а також Німеччини, скандинавських країн, Казахстану, Білорусі) [5, с. 134].

Крім того, досліджуючи можливості використання зарубіжного досвіду організації правоохоронної діяльності слідчих органів безпосередньо поліції в Україні, А.Г. Нікуліна рекомендує також:

1) спростити порядок досудового й судового розслідування справ про протиправні дії, які визнаються нетяжкими, тобто запровадити інститут кримінальних проступків, передати право здійснювати розслідування таких справ у повному обсязі дізнавачу для розвантаження суддів шляхом спрощення порядку провадження та органів досудового розслідування, які наразі змушені розглядати всі без винятку справи про правопорушення зокрема і кримінальні проступки (така практика побутує в Англії, Білорусії, Вірменії, Італії, Казахстані, Уельсі);

2) забезпечити постійний контроль за рівномірним розподілом кількості розслідуваних злочинів на одного слідчого та, відповідно, якістю розслідування злочинів (досвід Німеччини);

3) активізувати й розвивати сталу міжнародну співпрацю в цій сфері правовідносин [5, с. 133–134].

Проте доречно зауважити, що з 1 січня 2020 р. набуває чинності закон про кримінальні проступки, згідно з ухваленим законопроектом за № 7279-д «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень».

На досвід Німеччини в організації та функціонуванні слідчих органів звертає увагу й О.Ю. Татаров. Зокрема, автор підкреслює, що ефективності розслідування злочинів у Федеральній Республіці Німеччина сприяє чітка організаційна побудова органів кримінальної юстиції, а також налагоджена взаємодія прокурорів зі слідчими судьями, судом та допоміжними службовцями прокуратури, якими по суті є поліцейські. Так, дізнання здійснюють так звані «допоміжні службовці прокуратури» (наприклад, інспектори поліції). Цей розряд визначається урядом землі за погодженням з управлінням юстиції землі. Кількість допоміжних службовців прокуратури визначається з урахуванням навантаження на прокуратуру. Отже, забезпечується постійний контроль за рівномірним розподілом кількості розслідуваних злочинів на одного працівника та, відповідно, якістю розслідування злочинів [1, с. 606–607]. На нашу думку, забезпечення обґрунтованої оптимальної кількості справ на одного слідчого й дієвого контролю

за їх рівномірним розподілом є нагальною необхідністю у слідчих органах України.

Також у Федеративній Республіці Німеччина є поділ поліції на загальну, яка розслідує дрібні злочини, та кримінальну, що уповноважена розслідувати тяжкі злочини, підпорядковуючись федеральній владі або міністру внутрішніх справ відповідної землі.

Не лише у Федеративній Республіці Німеччина, але й у деяких пострадянських країнах (які, на наш погляд, мали схожі з Україною передумови та стан розвитку кримінально-процесуального права й відповідних державних інституцій) досить вдало вирішується проблема «перевантаження» слідчих шляхом делегування права здійснювати розслідування в повному обсязі дізнавачу. Наприклад, у Республіці Білорусь органами кримінального переслідування є орган дізнання, дізнавач, слідчий і прокурор. Аналогічно слідчим органам у Республіці Білорусь делегується низка повноважень дізнавачу й у Республіці Казахстан, Вірменії [6] тощо.

Тісно пов'язаним з аспектом рівномірного розподілу справ та уникнення перевантаження слідчих є також питання спрощення процедури досудового провадження. Для цього в Республіці Молдова запроваджено інститут «провадження у справах про вчинення очевидних злочинів», основним завданням якого є реалізація принципу «процесуальної економії». Зокрема, в Республіці Молдова очевидним вважається злочин, який розкритий безпосередньо після його вчинення, в разі, якщо злочинець затриманий неподалік від місця злочину зі зброєю, інструментами або іншими предметами тощо [7, с. 2–5].

Зауважимо, що особливий порядок провадження в Республіці Молдова застосовується щодо очевидних злочинів середньої тяжкості й тяжких злочинів, крім злочинів, учинених неповнолітніми. В такому разі органом кримінального переслідування складається протокол, у якому зазначаються встановлені обставини щодо вчиненого діяння, показання затриманого, якщо він згоден дати їх, і показання інших опитаних осіб (у разі необхідності – й інші докази). Складений протокол пред'являється для ознайомлення опитаним особам і разом з іншими матеріалами негайно, але не пізніше ніж протягом 12 годин із моменту його складання, направляється прокурору. Отримавши матеріали кримінального переслідування, прокурор перевіряє відповідність їх положенням закону, і, в разі достатності доказів, пред'являє виконавцю діяння обвинувачення, складає обвинувальний висновок і розпоряджається про передачу справи до суду (ст. 516 КПК Республіки Молдова). Так реалізується вищезазначений принцип «процесуальної економії», який уможливило уникнен-

ня необхідності провадження складного, багатомісячного розслідування за злочинами, котрі не є тяжкими.

Крім того, з аналогічних причин у Республіці Молдова закріплено «розумний термін» кримінального переслідування, який, з огляду на конкретну справу, її складність та поведінку учасників процесу, встановлюється резолюцією прокурора. Також із метою попередження випадків порушення слідчими вимог кримінального процесуального законодавства важливим моментом є використання норми щодо погодження керівниками органів розслідування рішень підлеглих (наприклад, у Республіці Татарстан Російської Федерації). Подібна зарубіжна практика (на відміну від моделі погодження процесуальних рішень слідчого із прокурором, а не зі своїм безпосереднім керівником, що водночас обмежує процесуальну самостійність і незалежність слідчого), як справедливо зазначає О.Ю. Татаров, підтримується й потребує осмислення з метою можливого використання у вітчизняному законодавстві [1, с. 574–575], із чим ми повністю погоджуємось.

Корисним для України в контексті дослідження можливостей використання зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів в Україні може бути й досвід організації роботи слідчих оглядових груп у США (Crime Scene Units). На відміну від вітчизняних слідчих, які мають особисто оглядати місце події, відшукувати, фіксувати та вилучати докази, детектив, який розслідує злочин у США, може задіяти слідчі оглядові групи, що здійснюють огляд самостійно. Оглядові групи входять до складу Бюро з огляду місць події (The Crime Scene Investigations Bureau), до якого, крім них, належать також експертні групи, які на місце події не виїжджають, а займаються дослідженням речових доказів у лабораторних умовах [9, с. 305].

Зауважимо, що основними принципами діяльності американських слідчих оглядових груп є: ретельність пошуку та його здійснення суворо відповідно до закону; швидка процедура без компромісів; належне документування місця події; належні методи й технології вилучення доказів; правильне використання і знання засобів та обладнання; вилучення всіх доказів, котрі стосуються справи; належне поводження з доказами та їх упакування; наявність власних можливостей для дослідження доказів; дотримання належних заходів безпеки [10]. Ці принципи, на наш погляд, саме відповідають вимогам сучасності й очікуванням громадян та суспільства загалом від подібної діяльності органів та інститутів.

Як слушно зауважують із цього приводу Р.Л. Степанюк та С.П. Лапта, суттєвою відмінністю практики розслідувань США від вітчизняної є можливість не просто залучення, а здійснення

безпосередньо самого огляду не детективом чи прокурором, а фахівцями. У цьому аспекті, на думку авторів, є необхідність розглянути встановлення принципу гарантування безпеки учасників слідчої дії як засади криміналістичної тактики і, відповідно, надавати більшої уваги рекомендаціям із реалізації названого принципу у відповідних методичних розробках. З організаційного погляду, є потреба в подальшому розвитку техніко-криміналістичних підрозділів органів досудового розслідування в напрямі створення сучасно оснащених оглядових груп, які за дорученням слідчого або прокурора проводитимуть огляд місця події, не відволікаючись на інші невідкладні дії на початковому етапі розслідування [9, с. 305–306].

У межах наданих повноважень слідчі органи здобувають достатню кількість інформації про злочинну діяльність, зокрема про організовану економічну злочинність, у зв'язку із чим однією з важливих можливостей використання зарубіжного досвіду є застосування інструментів, які б дозволили опрацювати багато наявних даних. Одним із таких інструментів є кримінальний аналіз [11, с. 9].

У країнах Європейського Союзу, США та інших розвинених країнах світу, як зазначає О.М. Заєць, використання можливостей кримінального аналізу є обов'язковим для всіх правоохоронних органів. Його зміст, правила та процедури чітко визначені та врегульовані у правовому аспекті. Це, зокрема, стосується ведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування та розгляду кримінальних проваджень у суді [12, с. 17].

Висновки. Отже, підбиваючи підсумки наукового дослідження, вважаємо, що для України найбільш цікавим може бути такий позитивний досвід щодо адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування слідчих органів: по-перше, доцільно перейняти досвід створення єдиного слідчого органу (слідчого комітету, агентства, бюро тощо) для усунення дублюючих функцій у межах різних міністерств та відомств задля підвищення об'єктивності, ефективності й незалежності розслідування, якості взаємодії слідчих та інших правоохоронних органів та зниження витрат ресурсів на його організацію та функціонування; а по-друге, важливо розвивати інститут кримінальних проступків, фактично спростити порядок і процедури досудового слідства в Україні, розвантажити слідчих та унормувати рівномірність розподілу справ між ними, передати право здійснювати розслідування нетяжких справ у повному обсязі дізнавачу та підвищити контроль; по-третє, потрібно перейняти досвід організації роботи слідчих оглядових груп США, використання можливостей кримінального аналізу у країнах ЄС та США та інших сучасних наукових, інформаційних і техніко-технологічних інструментів.

Література

1. Татаров О.Ю. Досудове провадження у кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) : монографія. Київ–Донецьк : ПРОМІНЬ, 2012. 640 с.
2. Романюк Б.В. Удосконалення досудового провадження в Україні : монографія. Київ, 2011. 228 с.
3. История. Следственный комитет Российской Федерации : [сайт]. URL: https://sledcom.ru/sk_russia/calendar.
4. Следственный комитет – уникальный государственный проект. Интервью Председателя Следственного комитета Валентина Шаева газете «СБ». Следственный комитет Республики Беларусь : [сайт]. URL: <https://sk.gov.by/ru/news-ru/view/sledstvennyj-komit-et-unikalnyj-gosudarstvennyj-proekt-intervjju-predsdatelja-sledstvennogo-komiteta-1607/>.
5. Нікуліна А.Г. Адміністративно-правовий статус органів досудового розслідування національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 241 с.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь : принят 16 июля 1999 г. № 295-З. Кодексы Республики Беларусь : [сайт]. URL: <http://kodeksy.by/ugolovno-processualnyu-kodeks>.
7. Маляренко В.Т. Про досудове слідство, його недоліки й реформу. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 8 (48). С. 2–5
8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова : принят 14 марта 2003 г. № 122-XV ; с изм. и доп. по сост. на 26 июля 2018 г. Параграф – WWW : [сайт]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397729.
9. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Удосконалення організації й тактики огляду місця події в Україні з урахуванням досвіду США. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 300–306.
10. Mike Byrd. Duty Description for the Crime Scene Investigator. URL: <http://www.crime-sceneinvestigator.net/dutydescription.html>.
11. Основи кримінального аналізу : посібник з елементами тренінгу / О.Є. Користін, С.В. Албул, А.В. Холостенко, О.М. Заєць та ін. Одеса : ОДУВС, 2016. 112 с.
12. Заєць О.М. Інститут аналітичного супроводження досудового розслідування кримінального провадження в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 4. С. 17–25.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 65.428

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.72>

Д. А. Біленець
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та митного права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-0866-0698

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗОНИ МИТНОГО КОНТРОЛЮ: ПРАВОВІ ОСНОВИ

У статті розглянуто основні підґрунтя створення та функціонування зони митного контролю в межах розташування зони митниці та в пунктах пропуску через державний кордон, розкрито основну типологію зон митного контролю.

Функціональне спрямування зон митного контролю як місць, де виконуються митні формальності щодо товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон, зумовлює зв'язок їхнього правового режиму із функціями конкретних митних органів, зоні діяльності яких створено такі зони. Зони митного контролю в пунктах пропуску на державному кордоні відрізняються від зон митного контролю, які створюються у внутрішніх митницях, наявністю окремої зони або лінії прикордонного контролю, з якої починається огляд транспортних засобів, здійснюється паспортний контроль, визначаються особи, яким заборонено в'їзд до країни, тощо. Водночас у разі розташування пунктів пропуску на лінії державного кордону обов'язковою є наявність договору із сусідньою державою. Основними суб'єктами управління зонами митного контролю є митниці, їх відокремлені структурні підрозділи – митні пости. Крім того, безпосереднє забезпечення режиму зони митного контролю може бути покладено на відповідний структурний підрозділ митниці або митного поста – відділ митного оформлення. Підставами розподілу повноважень у цьому разі є такі критерії, як зона діяльності підрозділу та його функції щодо митного контролю й митного оформлення щодо конкретних способів і засобів переміщення товарів, або виду товарів.

Територіальна дія правового режиму зони митного контролю охоплює певну ділянку митної території України, а також розташовані на ній об'єкти та споруди. Важливою особливістю правового режиму зони митного контролю є встановлення низки правил технічного й організаційного характеру щодо відповідних територій, споруд та об'єктів, головною метою яких є створення належних умов як для дотримання режимних вимог перебування осіб, товарів і транспортних засобів на території відповідної зони, так і для виконання передбачених законодавством митних формальностей.

Ключові слова: зона митного контролю, митний контроль, митне оформлення, пункт пропуску, державний кордон.

Bilenets D. A. THE FUNCTIONING OF THE CUSTOMS CONTROL ZONE: LEGAL FRAMEWORK

The article considers the main bases of creation and functioning of the customs control zone within the location of the customs zone and at checkpoints across the state border, reveals the main typology of customs control zones.

The functional orientation of customs control zones as places where customs formalities are performed for goods and vehicles moving across the customs border determines the connection of their legal regime with the functions of specific customs authorities in the area of activity of which such zones are created. Customs control zones at checkpoints at the state border differ from customs control zones created in internal customs, the presence of a separate zone or border control line, from which the inspection of vehicles begins, passport control is carried out, persons are prohibited from entering the country, etc. In this case, in the case of the location of checkpoints on the state border, it is mandatory to have an agreement with a neighboring state. The main subjects of management of customs control zones are customs, their separate structural subdivisions are customs posts. In addition, the direct provision of the customs control zone may be entrusted to the relevant structural unit of the customs or customs post – the customs clearance department. The grounds for the division of powers in this case are such criteria as the area of activity of the unit and its functions for customs control and customs clearance for specific methods and means of movement of goods or type of goods.

The territorial effect of the legal regime of the customs control zone covers a certain area of the customs territory of Ukraine, as well as the facilities and structures located on it. An important feature of the legal regime of the customs control zone is the establishment of a number of technical and organizational rules for the relevant territories, buildings and facilities, the main purpose of which is to create appropriate conditions for compliance with the regime requirements for persons, goods and vehicles in the zone, and to comply with statutory customs formalities.

Key words: customs control zone, customs control, customs clearance, checkpoint, state border.

Постановка проблеми. Зона митного контролю є невіддільним елементом функціонування об'єктів митної інфраструктури й забезпечує практичне застосування цілої низки митних режимів, вимоги яких передбачають перебування товарів під митним контролем протягом дії такого режиму та відповідні обмеження в користуванні й розпорядженні товарами і транспортними засобами.

Стан дослідження. Низка питань, пов'язаних із питаннями зони митного контролю у сфері державної митної справи України загалом, були об'єктом Т.В. Корневої, А.В. Мазура, Ю.М. Дьоміна, І.М. Резніка та інших. Але питання зони митного контролю розглядалися дослідниками лише опосередковано, у контексті загальних питань організації переміщення товарів через митний кордон. Потреба дослідження зони митного контролю як самостійного правового режиму й зумовила обрання теми статті.

Мета дослідження – аналіз мети та проблемних питань діяльності зони митного контролю, визначення територіальної дії та основних аспектів діяльності органів у межах зони митного контролю.

Виклад основних положень. Функціональне спрямування зон митного контролю як місць, де виконуються митні формальності щодо товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон, зумовлює зв'язок їхнього правового режиму з функціями конкретних митних органів, у зоні діяльності яких створено такі зони. Адже саме відповідний митний орган, зважаючи на потреби здійснення митних формальностей, відповідно до покладених на нього завдань, визначає необхідність і місця створення зон митного контролю, перелік об'єктів, що розташовуються на території конкретних зон митного контролю, та види діяльності, які проводяться в цих зонах [1].

Такі особливості зумовлюються насамперед розмежуванням функцій митних органів, які діють у пунктах пропуску через державний кордон і на митній території України. Відповідне розмежування є загальноприйнятним у світовій практиці митного регулювання і, зокрема, відображене в нормах Міжнародної конвенції про гармонізацію і спрощення митних процедур, Спеціальний Додаток А якої містить рекомендоване правило, згідно з яким, якщо митний орган, у якому товари мають бути представлені, розташований не в місці ввозу товарів на митну територію, митна служба повинна вимагати подання документів у місці ввозу тільки у разі, коли вона вважає це необхідним для цілей контролю [2].

У митниці оформлення після розміщення товарів у зонах митного контролю на складах тимчасового зберігання здійснюються заходи митного контролю, які необхідні для випуску товарів в обраний декларантом митний режим. Крім того, проходження митного контролю є необхідною,

але не достатньою умовою завершення митного оформлення (окрім митного контролю, товари та предмети, що переміщуються через митний кордон України, можуть підлягати також санітарному, ветеринарному, фітосанітарному, радіологічному та екологічному контролю).

Світовий розвиток зовнішньо-економічних зв'язків і, як наслідок, значне збільшення зовнішньоторговельних потоків стали причиною того, що митниці, розташовані вздовж державних кордонів, стали не спроможні здійснювати митне оформлення вантажів, що перетинають кордон. Тож у визначній кількості цим займаються внутрішні митниці, розташовані в межах митної території країни. Таке переміщення місця митного оформлення в «тил» митної території поставило перед фіскальними органами завдання дотримання митного законодавства на етапі переміщення товару від кордону до внутрішньої митниці, де і здійснюється остаточне митне оформлення вантажів.

Усі ці фактори зумовлюють те, що зона митного контролю в пунктах пропуску на державному кордоні відрізняється від зон митного контролю, які створюються у внутрішніх митницях, наявністю окремої зони або лінії прикордонного контролю, з якої починається огляд транспортних засобів, здійснюється паспортний контроль, визначаються особи, яким заборонено в'їзд до країни, тощо.

Зони митного контролю можуть розрізнятися за типом залежно від виду транспорту (автомобільний, залізничний, водний, повітряний), напрямків транспортних потоків і магістральних шляхів. Останнім часом використовуються такі назви, як «митний термінал», «вантажний митний комплекс», «автопорт». Для здійснення заходів митного контролю інфраструктура зони митного контролю, як правило, потребує наявності таких основних елементів: службових приміщень для працівників митниці; місць для розвантаження, перевантаження та навантаження вантажів; місця для проведення митного огляду з наявністю технічних засобів контролю; майданчик для стоянки транспортних засобів; склади тимчасового зберігання (у разі зміни транспорту або непрямого перевантаження); майданчика для стоянки затриманих транспортних засобів; відповідної інфраструктури транспортного руху (залізничні колії, автомобільні дороги тощо) або пасажиропотоку («зелений» і «червоний» коридори) тощо.

За потреби в зонах митного контролю передбачають створення окремих транспортних смуг, що зумовлено можливістю блокування провідного руху на період проведення митного контролю вантажу або транспортного засобу та ухвалення рішення щодо пропуску вантажів через митний кордон.

Типологія зон митного контролю, розташованих на митній території України, є відмінною. Зонами митного контролю також є території мит-

них складів, складів тимчасового зберігання, магазинів безмитної торгівлі та інші території, в яких діють спеціальні митні режими. Зони митного контролю створюються з метою забезпечення здійснення митними органами митних формальностей стосовно товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України.

Створення та функціонування кожної окремої зони митного контролю визначається, регулюється та контролюється відповідним митним органом ДФС, у зоні діяльності якого розташована відповідна зона. Згідно із ст. 544 МКУ до основних завдань митних органів ДФС, зокрема, віднесено такі:

- управління об'єктами митної інфраструктури та розбудову митного кордону;
- здійснення контролю за діяльністю підприємств, що надають послуги з перевезення та зберігання товарів, які переміщуються через митний кордон України чи перебувають під митним контролем [3].

Саме в межах цих функцій митними органами здійснюються створення зон митного контролю, управління функціонуванням таких зон і забезпечення дотримання їхнього правового режиму.

Постійні ЗМК створюються у разі регулярного знаходження на їхній території товарів, що підлягають митному контролю.

Згідно із ст. ст. 546, 547 МКУ органами, що безпосередньо здійснюють митну справу, та, відповідно, мають зони своєї діяльності і право утворення на території зон своєї діяльності постійних і тимчасових зон митного контролю є митниці та митні пости. Але практичні заходи щодо здійснення митного контролю та митного оформлення покладено на митні пости та їхні структурні підрозділи – відділи митного оформлення [3].

Митний пост – це орган ДФС, який забезпечує на місцях виконання завдань із практично всіх технічних особливостей митного контролю та митного оформлення товарів, транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України в межах регіону діяльності митниці ДФСУ, до організаційно-штатної структури якої належить відповідний митний пост, тобто діяльність митного поста зводиться до забезпечення виконання процесу адміністрування митних платежів відповідною митницею ДФСУ, структурним підрозділом якої він є. Водночас роль митниці як центральної митної адміністрації регіону зводиться до керівної, контрольної, моніторингової, узагальнювальної, методологічної роботи в напрямі діяльності митного поста щодо виконання цього процесу [4, с. 33–40].

Зоною діяльності (територією службового обслуговування) митниці є зона її службової відповідальності, тобто місце територіальної дислокації всіх її відокремлених структурних підрозділів – митних постів, що здійснюють службову

діяльність із виконання завдань, що покладені на органи доходів і зборів, тобто зоною діяльності (територією службового обслуговування) митного поста є територія його місця базування, у межах якої посадові особи органів доходів і зборів (державний інспекторський склад штатної номенклатури митниці ДФСУ, до організаційно-штатної структури якої належить відповідний митний пост) безпосередньо виконують завдання, що покладені на фіскальні органи. Завдання фіскальних органів визначено в Митному кодексі України [3].

Водночас перелік і зміст функцій, які здійснюють структурні підрозділи митниці ДФСУ (зокрема, митні пости та підрозділи митного оформлення), а також процедури їх здійснення структурними підрозділами митниць ДФСУ, затверджено розпорядчим актом Міндоходів України [5].

Можна стверджувати, що до організаційно-штатної структури якої належить відповідний митний пост спрямовано реалізацію процесу регіонального митного адміністрування (тобто митниці через технічні потужності митного поста здійснює цей процес). Водночас ГУ ДФСУ в області, як основний суб'єкт владних повноважень регіону з питань доходів і зборів, безпосередньо забезпечує виконання цього процесу та здійснює контроль (у зоні своєї регіональної відповідальності) за повнотою нарахувань і своєчасністю сплати всіх податків, зборів, інших додаткових бюджетних надходжень, до яких, зокрема, входять і митні платежі.

Треба зазначити, що до функцій митного поста віднесено протидію контрабанді та митним правопорушенням. Однак, враховуючи, що цей відповідальний і стратегічно-важливий напрям роботи є службовою прерогативою підрозділів ДФСУ, які діють у структурі митниць як оперативні управління (відділи) боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил і функціонально підпорядковуються Головному оперативному управлінню ДФСУ, у контексті діяльності митних постів доцільніше було б говорити про протидію порушенням митного законодавства (оскільки посадові особи митного поста зобов'язанні в межах законодавства України виявляти (під час здійснення митного контролю) порушення митного законодавства, а також здійснювати складання протоколів про порушення митних правил)).

Пункт пропуску на державному кордоні України (а в деяких аспектах і пункт контролю (пункт обліку)) є основоположною категорією (у контексті технічного переміщення транспорту, вантажу, громадян). Однак митний пост, який утворюється на території певного пункту пропуску та функціонує в межах зон митного контролю, що створюються на окремо визначених територіях пункту пропуску (пункту контролю) з метою виконання завдань, що покладені на органи доходів і зборів, буде важливішою категорією в контексті здійс-

нення державного контролю за додержанням законності в питаннях переміщення через митний кордон України комерційними чи некомерційними транспортними засобами та громадянами вантажів, товарів чи предметів.

Територіальна дія правового режиму зони митного контролю охоплює певну ділянку митної території України, а також розташовані на ній об'єкти та споруди. Важливою особливістю правового режиму зони митного контролю є встановлення низки правил технічного й організаційного характеру щодо відповідних територій, споруд та об'єктів, головною метою яких є створення належних умов як для дотримання режимних вимог перебування осіб, товарів і транспортних засобів на території відповідної зони, так і для виконання передбачених законодавством митних формальностей.

Зона митного контролю містить у собі місця доставки товарів транспортними засобами, які потребують певних умов для застосування працівниками фіскальних органів митного контролю. Місцем доставки може бути визначена митницею призначення територія (або її частина) пункту пропуску (пункту контролю) через державний кордон України, морського чи річкового порту, аеропорту, залізничної станції, вільної митної зони, підрозділу митниці призначення, в якому безпосередньо проводиться митне оформлення, підприємства з безперервним циклом виробництва, вантажного митного комплексу, територія, що прилягає до центральної сортувальної станції, регіональної сортувальної станції, місця міжнародного поштового обміну, складу тимчасового зберігання або митного складу.

Режим функціонування зони митного контролю визначається Наказом Міністерства фінансів України від 22 травня 2012 р. № 583 «Про затвердження Порядку створення зон митного контролю» [6]. На територіях і в приміщеннях підприємств, що зберігають товари та інші предмети під митним контролем, митний орган визначає території зон митного контролю за умови виконання підприємством вимог, що забезпечують здійснення митного контролю в повному обсязі. Водночас переміщення товарів та інших предметів на території зони митного контролю чи за її межі контролюється митницею. Якщо товари і транспортні засоби прибувають у години, коли митний орган не працює, то вони повинні бути поміщені на митний склад. На митному складі створюються відповідні умови для проведення митного контролю.

На практиці в зонах митного контролю, що створені в пунктах міжнародних пасажирських перевезень, із метою швидкого пропускання пасажирів через митний кордон може проводитися двоканальний митний контроль за системою «зеленого» і «червоного» коридорів. Організація такого пропускання ґрунтується на знанні паса-

жирами вимог митного законодавства та правил митного оформлення. «Зеленим» коридором, як правило, користуються ті пасажирів, що мають при собі товари, які можуть бути оформлені безмитно та без отримання спеціальних дозволів. Інші пасажирів проходять через «червоний» коридор із заповненням і поданням митних декларацій. Утім, така організація пропуску пасажирів через митний кордон України за потреби не відкидає можливості здійснення повного чи вибіркового контролю.

Середньостатистична зона митного контролю (ЗМК) має можливість розмістити одночасно понад 200 вантажних автомобілів та обладнана оглядовою рампою, електронною системою обліку ТЗ, автомобільною вагою, постійним відеоспостереженням та іншими необхідними технічними засобами відповідно до потреб митниці.

На території ЗМК працівниками митниці та суміжних із нею службами щоденно здійснюються всі необхідні митні процедури, серед яких: проведення ідентифікаційного огляду транспортних засобів, здійснення фіто-санітарного контролю та інші.

Суб'єкти господарювання дбають про зручність перебування на території власного митного терміналу. Тому клієнтам створюються додаткові сприятливі умови для повноцінного комфорту: цілодобова охорона території ЗМК; відеонагляд та сучасні системи протипожежної безпеки; санвузол для водіїв транспортних засобів; заклади громадського харчування; філія банку та банкомат; телефонні лінії зв'язку та інтернет. Це є нормальною практикою Європейських країн, які всебічно розширюють зони комфорту людей під час перетину кордону та проходження митних процедур під час митного контролю.

Література

1. Біленець Д.А. Правовий режим зони митного контролю: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 198 с.
2. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур від 18 травня 1973 р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 71. Ст. 2711.
3. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45, № 46–47, № 48. Ст. 552.
4. Федотов О.П. Митний пост: адміністративно-правовий аналіз діяльності з виконання завдань, покладених на органи доходів і зборів. *Митна справа*. 2014. № 1.
5. Про функціональні повноваження структурних підрозділів територіальних органів Міндоходів : Наказ Міністерства доходів і зборів України від 30 грудня 2013 р. № 888, додатки 2, 5. URL: <http://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/gna/4930-11.html>.
6. Про затвердження Порядку створення зон митного контролю : наказ Міністерства фінансів України від 22 травня 2012 р. № 583. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0879-12>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.73>**Е. О. Маркова***кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры юридических дисциплин
Сумского филиала**Харьковского национального университета внутренних дел
orcid.org/0000-0001-9970-0944*

ФРАНЦУЗСКИЙ ПОДХОД К АДМИНИСТРАТИВНОМУ АКТУ

В данной статье автор проводит обзор французского законодательства: Кодекс отношений между общественностью и администрацией» (CRPA), принятый в 2016 году и Закон «О правах граждан в их отношениях с администрацией» от 12.04.2000 № 2000-321 на предмет закрепления положений об административных актах, в которых объективируется результат административной процедуры. Кодекс административных процедур был принят во Франции в 2015 году после периода «изоляции» Франции внутри ЕС. Хотя «Кодекс отношений между общественностью и администрацией» (CRPA) представляет собой кодификацию *droit constant*, он ввел некоторые важные и новаторские принципы. В этой статье рассматриваем виды административных актов, среди которых выделяем: 1) подразумеваемые решения; 2) односторонние административные акты; 3) административные акты. Новый революционный принцип молчаливого согласия подразумевает внедрение принципа “*silence de l’administration vaut acceptation*” – молчание администрации рассматривается теперь как согласие или как безмолвное принятие административного решения. Данный принцип является одной из важнейших новел Кодекса. Таким образом, эффект, достигнутый CRPA, состоял в том, чтобы инвертировать связь между правилом и исключением.

В этой связи отчасти можно говорить, что французским законодателем были услышаны просьбы сторонников принципа «молчание означает признание требований». Представляется вполне логичным, что для любого заявителя даже при существующих ограничениях более благоприятным является получение позитивного подразумеваемого (имплицитного) решения, ведь это предотвращает обращение в суд со стороны заявителя. Французское законодательство тоже отличается рядом особенностей, связанных, в первую очередь, с наличием такой формы, как подразумеваемые решения и односторонние административные решения.

Во французском административном праве административные контракты обычно регулируются специальным правилам. В действующем Кодексе не предусмотрены положения об административных контрактах (и соответствующее судебное разбирательство обычно находится под юрисдикцией административных судов).

Ключевые слова: административный акт, подразумеваемые решения, односторонний административный акт.

Маркова О. О. ФРАНЦУЗЬКИЙ ПІДХІД ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО АКТА

У поданій статті автор проводить огляд французького законодавства: Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією» (CRPA), прийнятий у 2016 році й Закон «Про права громадян у їх відносинах з адміністрацією» від 12.04.2000 № 2000-321 щодо закріплення положень про адміністративні акти, в яких об’єктивується результат адміністративної процедури. Кодекс адміністративних процедур був прийнятий у Франції у 2015 році після періоду «ізоляції» Франції всередині ЄС. Хоча «Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією» (CRPA) являє собою кодифікацію *droit constant*, він увів деякі важливі й новаторські принципи. В цій статті розглядаємо види адміністративних актів, серед яких виділяємо: 1) припускаються рішення; 2) односторонні адміністративні акти; 3) адміністративні акти. В новому революційному принципі мовчазної згоди йдеться про впровадження принципу “*silence de l’administration vaut acceptation*” – мовчання адміністрації розглядається тепер як згода або як безмовне прийняття адміністративного рішення. Цей принцип є однією з найважливіших новел Кодексу. Таким чином, ефект, досягнутий CRPA, полягав у тому, щоб інвертувати зв’язок між правилом і винятком.

У зв’язку із цим частково можна говорити, що французьким законодавцем були почуті прохання прихильників принципу «мовчання означає визнання вимог». Звісно ж, цілком логічно, що для будь-якого заявника навіть за наявних обмежень більш сприятливим є отримання позитивного рішення, адже це запобігає звернення до суду зі сторони заявника. Французьке законодавство теж відрізняється низкою особливостей, пов’язаних передусім із наявністю такої форми, як мовчазні рішення й односторонні адміністративні рішення.

Ключові слова: адміністративний акт, що мають на увазі рішення, односторонній адміністративний акт.

Markova E. O. FRENCH APPROACH TO ADMINISTRATIVE ACT

In this article, the author reviews French legislation: the Code of Relations between the Public and the Administration “(CRPA), adopted in 2016 and the Law” On the Rights of Citizens in their Relations with the Administration “dated 12.04.2000 No. 2000-321 in order to consolidate the provisions on administrative acts in which the result of the administrative procedure is objectified. The Code of Administrative Procedures was adopted in France in 2015 after a period of France’s “isolation” within the EU. Although the Code of Public Relations and Administration (CRPA) is a codification of *droit constant*, it introduced some important and innovative principles. In this article we consider the types of administrative acts, among which we highlight: 1) implicit decisions; 2) unilateral administrative acts; 3) administrative acts. The new revolutionary principle of tacit consent implies the introduction of the principle of “*silence de l’administration vaut acceptation*” – the silence of the administration is now viewed as consent or as a silent adoption of an administrative decision. This principle is one of the most important novelties of the Code. Thus, the effect achieved by the CRPA was to invert the relationship between rule and exception.

In this regard, we can partly say that the French legislator heard the requests of the supporters of the principle “silence means acceptance of demands”. It seems quite logical that for any applicant, even with the existing restrictions, it is more favorable to obtain a positive implicit (implicit) decision, because this prevents the applicant from going to court. French legislation also differs in a number of features associated, first of all, with the presence of such a form as implied decisions and unilateral administrative decisions. In French administrative law, administrative contracts are usually governed by special rules.

The current Code does not contain provisions on administrative contracts (and the relevant litigation is usually under the jurisdiction of the administrative courts).

Key words: administrative act, implicit decisions, unilateral administrative act.

Во всех европейских странах институт административной процедуры урегулирован на законодательном уровне (закон либо кодекс), в которых прямо закреплена форма, в которой объективируется результат деятельности (действий) органов в административной процедуре. Учитывая необходимость развития нашего государства в европейском направлении, принципиально важно учитывать подходы к рассмотрению данного вопроса в странах Европейского Союза. Используя компаративистский подход, мы обратимся к французскому законодательному и доктринальному опыту с целью проведения обзора и анализа существующих форм объективизации результатов процедуры во французской административной процедуре.

Во Франции практически всё, что исходит от администрации и носит публичный характер, считается административными актами, которые могут быть односторонними, двусторонними или многосторонними, индивидуальными и нормативными. К административным актам-acte administratif во Франции относят и административные соглашения 47 (как видим широкое толкование понятия). Хотя не исключено, что в данном случае различия в подходах могут быть обусловлены и трудностями перевода, ведь во французском языке является конструкция, близка к термину «административный акт» – «акт администрации» (acte de l'administration).

Во Франции основным актом, который регулирует основные вопросы, связанные с бесспорной административной процедурой, в том числе и с актами, в которых отображается результат процедуры, является Кодекс отношений между общественностью и администрацией» (CRPA), принятый в 2016 году, и Закон «О правах граждан в их отношениях с администрацией» от 12.04.2000 № 2000-321 [1; 2].

Анализируя положения Кодекса и Закона на предмет закрепления форм, в которых объективируется результат административной процедуры, отметим следующее:

1) в указанном Законе раздел 2 Положения, касающиеся отношений граждан с администрациями Глава 1, 2 – отменены Декретом № 2015-1341 от 23 октября 2015 г. в связи с принятием Кодекса об отношениях между общественностью и администрацией. Таким образом, из этого Зако-

на исключили процедурный механизм и импортировали его в Кодекс с изменениями, о которых поговорим позже;

2) в книге 2, 3 Кодекса закреплены положение об односторонних актах, принятых администрацией и подразумеваемых решениях, а также вопросы, связанные с порядком принятия, отмены, отзыва, вступления в силу и других процедурных вопросов кающихся актов.

Во французском законодательстве и доктрине понятие «административный акт» употребляется в широком значении, под которым понимают решение, выраженное в письменном документе, которое издается компетентным административным органом в порядке, установленном действующими нормативно-правовыми актами, в целях возникновения, изменения или прекращения соответствующих прав и обязанностей.

Мы рассматриваем административный акт в плоскости административной процедуры, поэтому принятие административного акта по результатам рассмотрения обращения частного лица к органам публичной администрации опосредуется определенной процедурной формой.

Научный интерес для нас представляют индивидуальные решения. Они являются видом административных актов, которые принимаются и в которых отображаются результаты административной процедуры.

Проанализировав законодательство об административной процедуре, в частности Кодекс и французскую доктрину, выделим три вида форм административных актов в зависимости от действий органов публичной администрации в рамках административной процедуры:

- 1) подразумеваемые решения;
- 2) односторонние административные акты;
- 3) административный контракт.

Подразумеваемые решения являются продуктом административной и судебной практики. Закон от 12 апреля 2000 года устанавливал общее правило: молчание означает отказ в удовлетворении требований, за исключением тех случаев, когда законодатель установил режим молчаливого согласия. Но всё радикально изменилось после принятия Кодекса, положения которого в отношении подразумеваемых решений абсолютно противоположны. В данном случае можно говорить об инверсии общего правила, когда молчание расце-

нивалось как отказ – “silence vaut rejet”, но с принятием Кодекса молчание стало рассматриваться как согласие.

Новый принцип молчаливого согласия подразумевает внедрение принципа “silence de l’administration vaut acceptation” – молчание администрации рассматривается теперь как согласие или как безмолвное принятие административного решения. Данный принцип является одной из важнейших новел Кодекса. Таким образом, эффект, достигнутый CRPA, состоял в том, чтобы инвертировать связь между правилом и исключением.

Правило, которое изложено в статье L. 231-1, заключается в том, что «молчание, которое сохраняется в течении двух месяцев со стороны администрации в отношении заявления, считается решением о принятии» (“Le silence gardé pendant deux mois par l’administration sur une demande vaut d’acceptation”). Однако двухмесячный период, который начинается с момента получения заявления государственной администрацией, может быть отменён по причине срочности или сложности процедуры (ст. L. 231-6). Список процедур, в отношении которых может применяться принцип молчаливого согласия, опубликован на правительственном интернет-сайте – на веб-сайте “legifrance.gouv.fr”. Порядок принятия того или иного решения регламентируется действующим Кодексом.

Что касается процедурных гарантий, в ст. L. 232-2 предусмотрено в качестве защиты третьих сторон обязательство органов опубликовать заявление, поданное частным лицом, и при необходимости, отправить индивидуальное уведомление с помощью электронных средств. В статье L. 232-3 указывается на право заинтересованной стороны получить письменное подтверждение молчаливого согласия по запросу. Однако в ст. L231-4 предусмотрено исключение из этого правила, которое указывает, что подразумеваемые решения об удовлетворении обращения частного лица не принимаются в случаях, предусмотренным Кодексом [1].

В этой связи отчасти можно говорить, что французским законодателем были услышаны просьбы сторонников принципа «молчание означает признание требований» [3]. Представляется вполне логичным, что для любого заявителя даже при существующих ограничениях более благоприятным является получение позитивного подразумеваемого (имплицитного) решения, ведь это предотвращает обращение в суд со стороны заявителя.

Таким образом, подразумеваемое (имплицитное) решение не предполагает подготовку письменного документа и является особой формой административного акта: волеизъявление осуществляется посредством конклюдентных действий. Другими словами, Кодекс «дает заин-

тересованным лицам право на получение административного решения и в тех случаях, когда это решение материально не существует».

Издание материального документа – индивидуального акта – это не столько основной способ реализации полномочий административного органа, сколько возможность заявителю получить (и обжаловать впоследствии) окончательное решение, вынесенное по результатам рассмотрения обращения и подтвержденное соответствующими доводами.

Следующей формой, которую мы рассмотрим, будет односторонний административный акт. Способность органов публичной администрации принимать односторонние решения является проявлением их прерогативных полномочий, которыми их наделяет законодатель [4]. По делу 1982 г. (2 июля 1982 г., Huglo) Conseil d’Etat высказал мнение о том, что наиболее фундаментальной нормой французского публичного права является та, которая позволяет административным органам принимать односторонние решения, накладывающие обязательства на граждан: другими словами, право вносить изменения в правопорядок с помощью актов, которые могут быть изданы без согласия их адресатов [5].

Предметный спектр вопросов односторонних решений весьма разнообразен. Возможность административного органа принимать такие решения определяется его полномочиями, которые закреплены в уставах, положениях, инструкциях. Хотя способность принимать односторонние решения, безусловно, является особой прерогативой, которой наделена администрация – the administration, но она не единственная. Есть много других специальных полномочий (прерогативы публичной власти), которыми обладает администрация (например, полномочия администрации изменять условия административных контрактов, в случае, когда такое изменение оправдано общественными интересами).

Книга 2 Кодекса (“Actes unilatéraux pris par l’administration”) регламентирует положения об односторонних актах, которые принимаются администрацией ст. L200-1. Эти решения администрация принимает в отношении физических, юридических лиц, а также в отношении других органов. Односторонние акты – это разновидность индивидуального решения, поэтому к нему применяются общие положения и требования, которым должен соответствовать административный акт.

Принимаемые индивидуальные решения должны быть обоснованы L211-3. В случае, если было принято неблагоприятное индивидуальное решение в отношении физического или юридического лица, орган, принявший решение, должен уведомить адресата о причинах такого решения в соответствии со ст. L211-2. Причины должны

быть изложены в письменной форме и включать юридические и фактические аспекты, которые составляют основу решения ст. L211-5.

В Кодексе предусмотрены новые положения, касающиеся пересмотра и отмены односторонних административных актов – *retrait and abrogation of unilateral administrative acts*. Администрация может отменить или отозвать решение по собственной инициативе или по требованию третьей стороны, если оно является незаконным, в течение четырех месяцев после принятия этого решения (ст. L242-1). Если иное не предусмотрено законом, решение вступает в силу в отношении соответствующего лица в момент его уведомления ст. L221-8.

Следующей формой, в которой отображается действия администрации в отношении юридических лиц, органов, является административный контракт. Заключать такие контракты администрация может только в том случае, если она наделена такими полномочиями.

В соответствии с прецедентным правом, когда административный орган наделён полномочиями принимать односторонние решения по конкретному делу, он не может заключать договора вместо односторонних решений, а также он не может ограничивать свои полномочия по принятию решений в будущем договорными положениями.

Предмет административных контрактов довольно широк и постоянно расширяется (например: контракты по государственным закупкам, а также государственные концессии или государственно-частные партнерства, контракты между публичными юридическими лицами: контракты, устанавливающие их сотрудничество, определяющие распределение средств, заключаемые либо между государством и местными субъектами, либо между местными субъектами).

Во французском административном праве административные контракты обычно регулируются специальными правилами. В действующем Кодексе не предусмотрены положения об административных контрактах (и соответствующее судебное разбирательство обычно находится под юрисдикцией административных судов). Особенность административных контрактов связана с возможностью администрации в одностороннем порядке изменять условия контракта, стороной которых она является, в тех случаях, когда этого требуют общественные интересы. Такие прерогативные полномочия нарушают договорный баланс, поэтому предусмотрен механизм компенсации дополнительных расходов со стороны второго контрагента в таком случае (например, в договоре подряда).

Помимо этих общих правил, которые применяются к контрактам, различные виды административных контрактов имеют свой специальный механизм регулирования, вытекающий из законо-

дательства и прецедентного права. Основными (то есть наиболее теоретически значимыми и практически наиболее частыми) видами являются следующие четыре.

Первый вид – контракты по закупкам (*marches publics*), которые регулируются специальным кодексом (*code des marches publics*).

Второй вид касается концессии государственно-частного партнерства, этот вид часто называют «контракты *delegations de service public*», которые регулируются Законом от 29 января 1993 года (called *loi Sapin*, after the then finance minister).

Третья категория – это контракты предметом, которых являются государственные активы, которые передаются в распоряжение частных лиц (*Contrats d'occupation domaniale*). Большинство правил, применимых к этой категории, исходят из прецедентного права.

И последний вид – это трудовые договоры. Большинство административного персонала являются государственными служащими, которые не имеют договорных отношений с администрацией, но есть категория государственных служащих, которые находятся на договорных должностях, поэтому их отношения регулируются только контрактной формой.

Но проанализировав положения Кодекса на предмет закрепления в нем такой формы, как административный контракт, отметим, что в нем не закреплены общие положения о нем. Мы можем предположить, что это может быть связано с наличием специальных законов, которые детально регламентируют эту форму, исходя из предмета договора.

Проведя компаративистский анализ французского законодательства на предмет закрепления и регламентации форм объективизации результатов административной процедуры, считаем необходимым отметить следующие особенности:

1) во-первых, в законодательстве Франции представлено процедурное разнообразие форм, среди которых можем выделить: 1) односторонний административный акт, 2) подразумеваемые решения; 2) административные контракты. Французское законодательство тоже отличается рядом особенностей связанных, в первую очередь, с наличием такой формы как подразумеваемые решения и односторонние административные решения.

2) отметим, что не во всех законах, регулирующих административную процедуру закреплены требования к оформлению, реквизитам и содержательному аспекту форм. Например, особенностью французской концепции «административного акта» является следующее: требования, касающиеся административных актов (решений), не содержатся только в одном Кодексе. Они закреплены в разных нормативных актах, в частности: положения закреплены в Законе от 11 июля

1979 года, в Указе от 28 ноября 1983 года и Закона от 12 апреля 2000 года) 7, а также из общих принципов, изложенных в прецедентном праве.

Литература

1. Commission régionale du patrimoine et de l'architecture (CRPA). URL: <https://fr.wikipedia.org/wiki/CRPA>.

2. Loi n 2000-321 du 12 avril 2000 relative aux droits des citoyens dans leurs relations avec les administrations. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000215117&categorieLien=cid>.

3. Marzia De Donno The French Code “Des Relations Entre Le Public Et L’administration”. A New European Era For Administrative Procedure? URL: <http://www.ijpl.eu/archive/2017/issue-26/the-french-code-des-relations-entre-le-public-et-l-administration.-a-new-european-era-for-administrative-procedure>.

4. Bermann, George A. and Picard, Etienne, “Introduction to French Law” (2008). Books. 185. URL: <https://scholarship.law.columbia.edu/books/185>.

5. Rene J.G.H. Seerden, René Administrative Law of the European Union, Its Member States and the United States: A Comparative Analysis (Third Edition) (109) (Ius Commune Europaeum) 3rd Edition. 394.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.74>**А. Б. Маслова**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного та митного права

Університету митної справи та фінансів

orcid.org/0000-0002-4404-9792

ПУБЛІЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ ЯК СИСТЕМНЕ УТВОРЕННЯ: АНАЛІЗ МЕТИ, КОМПОНЕНТІВ ТА СТРУКТУРИ

У статті на підставі узагальненого аналізу наукових та публіцистичних джерел визначено мету, компоненти та структуру публічної адміністрації як системного утворення. Зауважено, що з активним розвитком реформаційних процесів у сфері публічної адміністрації та її діяльності суттєво посилюється необхідність у науковому осмисленні вказаних процесів та створенні теоретичного фундаменту для збалансованого та виваженого реформування. Водночас підкреслено, що одною з найважливіших умов ефективної трансформації будь-якого публічного чи державного інституту є послідовність та цілісність таких змін, яка, зокрема, забезпечується системним (комплексним) дослідженням об'єкта реформування.

Зазначено, що правова природа публічної адміністрації протягом усього періоду формування та розвитку адміністративно-правової доктрини завжди привертала увагу вчених-адміністративістів, а також представників інших галузевих як юридичних, так і неюридичних наук. Предметом дослідження, як правило, є окремі аспекти або ж загальна проблематика публічного адміністрування, публічної адміністрації та її суб'єктів тощо. Зокрема, вказаними питаннями в різні історичні періоди розвитку юридичної науки займалась значна кількість учених-правників. Водночас констатовано, що лише в окремих наукових працях здійснено спроби проаналізувати публічну адміністрацію як певну систему з перманентними її ознаками.

Установлено, що в найзагальнішому вигляді публічна адміністрація як системне утворення являє собою самостійну відокремлену систему, функціонування якої опосередковано певною метою, склад представлений компонентами – елементами й підсистемами, а структура – зв'язками (внутрішніми й зовнішніми), які, власне, й надають публічній адміністрації властивості, необхідні для її системності, стійкості, упорядкованості та цілісності.

Ключові слова: зв'язок, елемент, компонент, мета, публічна адміністрація, система, системний аналіз, структура.

Maslova A. B. PUBLIC ADMINISTRATION AS A SYSTEMIC FORMATION: ANALYSIS OF PURPOSE, COMPONENTS AND STRUCTURE

The article, based on a generalized analysis of scientific and journalistic sources, defines purpose, components and structure of public administration as systemic entity. It is noted that with the active development of reform processes in the field of public administration and its activities, the need for scientific understanding of these processes and the creation of a theoretical foundation for balanced and balanced reform is significantly increasing. In addition, it is emphasized that one of the most important conditions for the effective transformation of any public or state institution is the consistency and integrity of such changes, which is ensured, including systematic (comprehensive) study of the object of reform.

It is noted that the legal nature of public administration throughout the period of formation and development of administrative law doctrine has always attracted the attention of administrative scholars, as well as representatives of other branches of both legal and non-legal sciences. The subject of the study is usually individual aspects or general issues of public administration, public administration and its subjects, etc. In particular, a significant number of legal scholars have dealt with these issues in different historical periods of legal science development. At the same time, it is stated that only in some scientific works attempts have been made to analyze public administration as a certain system with its permanent features.

It is established that in the most general form, public administration, as systemic entity, is an independent separate system, the functioning of which is mediated by a specific purpose, the composition is represented by components – elements and subsystems, and structure – connections (internal and external). Public administration properties necessary for its system, stability, order and integrity.

Key words: communication, element, component, purpose, public administration, system, system analysis, structure.

Постановка проблеми. З активним розвитком реформаційних процесів у сфері публічної адміністрації та її діяльності суттєво посилюється необхідність у науковому осмисленні вказаних процесів та створенні теоретичного фундаменту для збалансованого та виваженого реформування. Водночас варто зауважити, що одною з найважливіших умов ефективної трансформації будь-якого публічного чи державного інституту є послідов-

ність та цілісність таких змін, яка, зокрема, забезпечується системним (комплексним) дослідженням об'єкта реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова природа публічної адміністрації протягом усього періоду формування та розвитку адміністративно-правової доктрини завжди привертала увагу вчених-адміністративістів, а також представників інших галузевих як юридичних, так

і неюридичних наук. Предметом дослідження, як правило, є окремі аспекти або ж загальна проблематика публічного адміністрування, публічної адміністрації та її суб'єктів тощо.

Зокрема, вказаними питаннями в різні історичні періоди розвитку юридичної науки займалися В.Б. Авер'янов, О.П. Альохін, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенко, А.І. Берлач, Ю.П. Битяк, О.Г. Бондар, М.Ю. Віхляєв, В.М. Гарацук, І.П. Голосніченко, І.С. Гриценко, Ю.А. Дорохіна, Т.Є. Кагановська, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Н.В. Коваленко, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіда, Д.М. Лук'янець, Д.В. Лученко, П.С. Лютіков, Р.С. Мельник, О.І. Миколенко, Н.Р. Нижник, Д.В. Приймаченко, А.А. Пухтецька, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, І.О. Сквірський, С.Г. Стеценко, В.П. Тимощук, Ю.О. Тихомиров, А.М. Школик та інші. Водночас варто констатувати, що лише в окремих наукових працях здійснено спроби проаналізувати публічну адміністрацію як певну систему з перманентними їй ознаками.

Мета статті – здійснити аналіз публічної адміністрації як системного утворення, зокрема встановити її мету, окреслити компоненти та структуру.

Виклад основного матеріалу. Слово «система» (від д.-грец. «συστήμα» – ціле, складене з частин; з'єднання) у тлумачних словниках української й іноземних мов має кілька значень:

1) порядок, зумовлений правильним, плано-мірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; продуманий план; заведений, прийнятий порядок;

2) бот., зоол. – класифікація;

3) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); форма суспільного устрою; формація;

4) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням;

5) сукупність принципів, які є основою певного вчення; сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь;

6) будова, структура, котра становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин; технічний комплекс, який складається із взаємозв'язаних споруд, механізмів, машин тощо; марка, тип, конструкція яких-небудь машин, їх частин тощо; сукупність предметів, пристроїв тощо однакового призначення; сукупність господарчих одиниць, установ, об'єднаних організаційно;

7) геол. – сукупність верств гірських порід, котрі характеризується певними викопними фауною і флорою [1, с. 203–204; 2, с. 200].

П.С. Лютіков зауважує, що «система» є філософською категорією, яка досить часто використовується для дослідження певного об'єкту пізнан-

ня. Такий підхід зумовлений широким розвитком у філософії системних досліджень, системного методу, загальної теорії систем, що пов'язується зі збільшенням ролі вивчення складних, зокрема соціальних, об'єктів. У філософському розумінні поняття «система» визначається як обмежена множинність елементів, що знаходяться у стійких взаємозв'язках. Система може бути зіставлена із цілим, яке також характеризується зв'язком частин, їх організованістю і впорядкованістю [3, с. 109; 4, с. 228].

До речі, філософська енциклопедична література підкреслює, що під час визначення поняття «система» необхідно враховувати найтісніший взаємозв'язок його з поняттями цілісності, структури, зв'язку, елемента, відносин, підсистеми тощо. Оскільки поняття «система» має надзвичайно широку сферу застосування (практично кожен об'єкт може бути розглянутий як система), остільки його досить повне розуміння передбачає побудову сімейства відповідних визначень – як змістовних, так і формальних [5; 6, с.].

Як слушно зазначає С.В. Шахов, системологія не виробила однозначного підходу до визначення поняття «система», про що можна отримати підтвердження, порівнявши роботи різних авторів [7, с. 33]. Водночас узагальнений аналіз нині відомих визначень системи дав підстави сучасним дослідникам окреслити її загальноновизнані ознаки і властивості, зокрема:

– цілісність. Принципова неможливість отождолення якостей системи із сумою якостей елементів, котрі її становлять, неможливість виводити з останніх якості цілого;

– впорядкованість. Система – це завжди суворо впорядкована сукупність якихось елементів. Критеріальна властивість елемента – його необхідна безпосередня участь у створенні системи: без нього, тобто без будь-якого елемента, системи немає;

– ієрархічність. Елементи системи завжди взаємопов'язані і взаємодіють між собою всередині цієї системи. Ці їх властивості можуть привести до того, що в складноорганізованих системах елементи можуть зливатись у певні утворення, що є більш складними, ніж елемент, і менш складні, ніж система – підсистеми. Підсистема здатна виконувати якусь частину програми системи. В цьому разі щодо всієї системи вона виявляється елементом, а щодо тих елементів, які її становлять, – системою (порівняно самостійною, але іншого рівня);

– структурність. Можливість описання системи через встановлення її структури, тобто комплексу зв'язків і відносин системи, зумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих елементів, скільки її структури;

– елементи системи взаємодіють не тільки між собою всередині системи, але й із зовнішнім серед-

овищем (елементами інших систем). Ця взаємодія може привести до змін як змісту, так і внутрішньої будови як цих елементів, так і системи загалом. Водночас зміни зазнає й саме зовнішнє середовище (інші системи);

– система як щось ціле виконує якусь програму, що не може зводитись до функцій кожного окремого елемента системи (мета системи);

– самовизначеність, самодетермінація набору властивостей системи, яка входить у закономірність [7, с. 34–35].

Підтримуючи висловлене бачення про систему як наукову категорію, першочергово звернемо увагу на те, що розгляд будь-якого об'єкта як системи завжди варто починати з визначення її мети. Такий висновок зокрема підтверджується й раніше озвученими умовиводами щодо того, що мета моделі певного досліджуваного об'єкта фактично являє собою самостійну модель, однак не самої системи, а її бажаного результату функціонування.

Як відомо, метою системи називають її бажаний майбутній стан. Залежно від стадії пізнання об'єкта, етапу системного аналізу в цей термін укладають різний зміст – від ідеальних устремлінь, котрі виражають активну свідомість окремих осіб або соціальних систем, до конкретних цілей-результатів. У першому разі можуть формулюватися цілі, досягнення яких є неможливим, але до яких можна безупинно наближатись. У другому – цілі мають бути досяжними в межах певного інтервалу часу й формулюються іноді навіть у термінах кінцевого продукту діяльності. Часто розрізняють суб'єктивні та об'єктивні цілі. Суб'єктивна ціль – це суб'єктивний погляд дослідника (керівника, власника) на бажаний майбутній стан системи. Об'єктивна ціль – це майбутній реальний стан системи, тобто стан, до якого буде переходити система за заданих зовнішніх умов і керівних впливів. Суб'єктивні й об'єктивні цілі системи в загальному випадку можуть розрізнятись. Зокрема, вони не збігаються, якщо система є погано дослідженою або якщо суб'єкт, який визначає цілі, недостатньо обізнаний із закономірностями функціонування системи чи ігнорує їх [8; 9, с. 165].

Відштовхуючись від загальновідомих тез про те, що мета визначає загальну спрямованість системи, цілком логічно припустити, що мета існування та функціонування публічної адміністрації взаємопов'язані із призначенням останньої, формулюються залежно від соціально-економічних та політичних умов, спираються на універсальні принципи права тощо.

У цьому контексті нагадаємо, що людиноцентризм як концепція адміністративного права головним чином уособлюється в положеннях ст. 3 Конституції України, положення якої держава реалізує зокрема за допомогою різноманітних суб'єктів публічної адміністрації. Як наслідок

норми ст. 3 Основного Закону, відповідні положення спеціального (зокрема про адміністративно-правовий статус суб'єкта) законодавства, котрі закріплюють принцип верховенства права, та інші правові принципи діяльності є тими орієнтирами, що визначають не тільки засади функціонування публічної адміністрації, а й відображають бажаний рівень її роботи, векторність, спрямованість на задоволення потреб людини тощо.

Отже, в нашому розумінні, мета системи публічної адміністрації полягає в досягненні такого збалансованого стану її компонентів та їх стабільної взаємодії між собою, який має забезпечити належне гарантування суб'єктами публічної адміністрації прав, свобод та законних інтересів, фізичних і юридичних осіб у публічній сфері, а також ефективну реалізацію останніми свого адміністративно-правового статусу.

Натомість елементом системи називають найпростішу складову частину системи, яку умовно розглядають як неподільну. Поняття неподільності є умовним та визначається залежно від конкретних завдань. Інакше кажучи, елемент системи – це технічний об'єкт, котрий входить до складу системи або підсистеми і який під час вирішення конкретної сукупності завдань недоцільно далі розбивати на частини. Це пояснює той факт, що в разі зміни масштабу завдань, що ставляться, система, яка досліджується, може розглядатись як підсистема або елемент більш складної системи, а підсистема або навіть елемент – як система [8]. Саме тому для позначення складників системи більш доцільно застосувати термін «компонент», що одночасно може бути застосованим як до найпростішого елемента системи, так і її підсистеми. Останню, до речі, називають системою, яка є частиною більш загальної системи [10, с. 23–24].

Елементами системи публічної адміністрації виступають її суб'єкти, зокрема конкретні органи державної виконавчої влади, місцевого самоврядування або їх посадові особи. Враховуючи той факт, що вказаному питанню буде надана окрема більш ґрунтовна увага в наступних підрозділах, лише підкреслимо, що суб'єкти публічної адміністрації, взаємодіючи між собою, ранжуються в певні підсистеми, окреслення яких залежить від мети конкретного дослідження, що зумовлює можливість їх класифікації за різними критеріями на різноманітні групи та підгрупи. Так, наприклад:

– залежно від сфери діяльності суб'єкти публічної адміністрації можна класифікувати на суб'єктів, котрі функціонують у галузі економіки (які, зі свого боку, поділяються на підсистеми суб'єктів адміністрування, що функціонують у сфері промисловості, інфраструктури, агропромислового комплексу, фінансів, митної справи тощо), соціально-культурній сфері (суб'єкти, що функціонують у сфері освіти, культури, спорту, соціального

захисту тощо), у сфері забезпечення обороноздатності держави, юстиції тощо;

– за типом публічної влади вказані суб'єкти можна класифікувати на органи державної (передусім виконавчої) влади та органи місцевого самоврядування;

– за характером управління та порядком прийняття рішень – на колегіальні та єдиноначальні;

– за характером компетенції – суб'єкти загальної, галузевої, міжгалузевої, внутрішньогалузевої та внутрішньої компетенції;

– способом їх утворення – ті, що вибираються, ті, які призначаються;

– територіальною ознакою – центральні та місцеві;

– тощо.

У межах вказаного дослідження як базові класифікації ми будемо використовувати поділ системи публічної адміністрації на підсистеми державних (виконавчих) суб'єктів публічної адміністрації та органів місцевого самоврядування, а також залежно від сфери їх діяльності (суб'єкти, котрі функціонують у галузі економіки, соціально-культурній сфері, у сфері забезпечення обороноздатності держави, юстиції тощо).

Визначення досліджуваних підсистем системи публічної адміністрації має істотне значення під час наукового аналізу зв'язків зазначеної системи, оскільки численна кількість відносин та перетинань між її компонентами настільки різноманітна, що визначити їх підсумкову сукупність навряд чи можна. Навіть у межах обраних нами підсистем зв'язки між елементами, між елементами та підсистемами, поміж підсистемами тощо досить мозаїчні. Тому вартує окреслити лише базові блоки зв'язків системи публічної адміністрації, описати їх тип та характер, не занурюючись у глиб сплетінь та вузлів такого складного системного утворення як публічна адміністрація.

Зв'язок є співвідношенням між компонентами системи, котрий заснований на взаємозалежності і взаємозумовленості. Поняття «зв'язок» характеризує чинники виникнення і збереження цілісності та властивостей системи. Як у теоретичних, так й у прикладних науках зв'язок характеризують за напрямом, силою, характером (видом). За першою ознакою зв'язки поділяють на спрямовані й неспрямовані. За другою – на сильні та слабкі. За характером (видом) вирізняють зв'язки підпорядкування, породження (генетичні), рівноправні, управління. Деякі із цих класів можна поділити більш детально: наприклад, зв'язки підпорядкування можуть бути типу «рід – вид», «частина – ціле»; зв'язки породження – типу «причина – наслідок». Зв'язки можна класифікувати також і за місцем розташування (внутрішні й зовнішні), спрямованістю процесів у системі загалом чи в окремих її підсистемах

(прямі і зворотні) та за деякими більш конкретними ознаками. Зв'язки в конкретних системах можуть бути одночасно охарактеризовані за кількома з названих ознак [8; 11, с. 80] та формують структуру системи. Інакше кажучи, структурою системи є сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей відношень (зв'язків) між її компонентами. Водночас у складних системах структура відображає не всі елементи та зв'язки між ними, а лише найістотніші, що мало змінюються під час поточного функціонування системи й забезпечують існування системи та її основних властивостей. Як уже наголошувалося, структура характеризує організованість системи, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків [8; 11, с. 80; 12, с. 184–185].

Принципово зазначити, що кожному рівню системи публічної адміністрації притаманні не тільки спільні для всієї системи взаємозв'язки, але й ті, які виникають та розвиваються виключно в межах певного кола компонентів системи або певного її рівня. Вище ми писали про загальні підходи в теорії систем до класифікації системних зв'язків, але є своя специфіка таких взаємозв'язків і в межах правових систем, що й зумовлює необхідність їх опису.

У межах дослідження правових явищ прийнято окреслювати внутрішні і зовнішні зв'язки системи (наприклад, роботи О.Г. Бондаря, А.П. Шергіна, Ю.М. Козлова, Т.О. Коломоєць, П.С. Лютікова, Р.С. Мельника, В.В. Юровської, С.В. Шахова та багатьох інших), водночас серед внутрішніх зв'язків вирізняють горизонтальні і вертикальні. Внутрішні горизонтальні зв'язки виникають за наявності двох обов'язкових умов – однакового правового рівня й відсутності підпорядкування, вертикальні ж характеризуються протилежними рисами [13, с. 77–78; 14, с. 172; 9, с. 167; 15, с. 94–95; 16, с. 97–98; 2, с. 199–208].

Зовнішні зв'язки дозволяють «пов'язати» суб'єктів системи публічної адміністрації з іншими суб'єктами публічної влади та інтегруватися до їх системи або налагодити взаємодію із суб'єктами інших соціальних систем більш високого рівня та стати самостійною підсистемою останніх (наприклад, суспільство, держава). Така інтеграція, наприклад, відбувається через взаємодію суб'єктів публічної адміністрації з іншим суб'єктами публічного адміністрування, що за своїм правовим статусом не є органами державної виконавчої влади або місцевого самоврядування, але в межах визначених законом реалізують публічну владу. Зокрема, як відомо, органи державної влади можуть делегувати частину своїх повноважень не тільки органам місцевого самоврядування, але і приватним особам. Такий зв'язок формалізується у вигляді адміністративно-правового договору, який, власне, й закріплює характер та умови зга-

даної взаємодії. Натомість характер деяких відносин з іншими органами публічної влади має виражений ієрархічний вигляд, якщо, наприклад, частина або весь орган виконавчої влади формується іншим суб'єктом (наприклад, Президентом України або Верховною Радою України), що зумовлює його підзвітність або підконтрольність перед таким органом.

Варто зазначити, що зовнішні зв'язки публічної адміністрації із суспільством, як правило, опосередковані сервісною діяльністю її суб'єктів (надання адміністративних послуг) або різноманітними формами громадянського контролю за її діяльністю, і навпаки – державним контролем за діяльністю приватних суб'єктів (підприємницька діяльність, діяльність політичних партій та інших об'єднань тощо). Так би мовити, лінійний характер відносин між публічною адміністрацією та громадянським суспільством також досить часто знаходить свій прояв і під час роботи спільних колегіальних дорадчих органів. Так, наприклад, Державна митна служба України завдяки покладеним на неї обов'язкам співпрацює з інститутами громадянського суспільства, забезпечує проведення консультацій із громадськістю, зокрема через громадську раду, з питань державної митної справи [17]. Таким чином, зауважимо, що вказані зовнішні зв'язки мають як горизонтальний, так і вертикальний напрям взаємодії.

Внутрішні ж зв'язки об'єднують суб'єктів системи публічної адміністрації в систему. Горизонтальні зв'язки характерні як для окремого елемента системи або його підсистеми, так і для системи загалом. Так, на рівні окремого елемента горизонтальні зв'язки знаходять прояв у межах функціонування окремих структурних підрозділів органу виконавчої влади, які спільно реалізують завдання, котрі стоять перед органом публічного адміністрування й не підпорядковані один одному. На рівні окремих суб'єктів або підсистем публічної адміністрації, так би мовити, горизонтальна співпраця знаходить свій прояв у вже згаданій формі делегування повноважень та реалізації публічно-владних управлінських функцій. Також часом спільна мета окремих суб'єктів публічної адміністрації зумовлює необхідність їх скоординованого функціонування в окремих питаннях. Так, органи Державної податкової служби України та органи Державної митної служби України забезпечують взаємодію інформаційних систем ДПС та Держмитслужби в режимі реального часу в установленому порядку, здійснюють обмін інформацією тощо [17].

Зі свого боку, вертикальні зв'язки забезпечують ієрархічну будову системи публічної адміністрації через співвідношення обсягу та змісту її компонентів, що приводить до об'єднання предметів у складні комплекси. Тобто взаємо-

пов'язаність компонентів системи фактично має наслідком те, що в масштабних (тобто складно-організованих) системах елементи можуть зливатися у певні утворення, що є більш складними, ніж елемент і менш складними, ніж система (підсистеми) [7, с. 55]. Вказані зв'язки найбільш рельєфно проявляються, зокрема, в межах підсистем центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів. Так, наприклад, Держмитслужба України забезпечує та здійснює контроль за наданням територіальним органам гарантій забезпечення сплати митних платежів, організовує та здійснює стягнення коштів у разі невиконання забезпечених гарантіями зобов'язань зі сплати митних платежів, взаємодіє з гарантантами; організовує та забезпечує виконання територіальними органами митних формальностей відповідно до вимог законодавства з питань державної митної справи тощо [17].

Отже, за допомогою внутрішніх (як вертикальних, так і горизонтальних) зв'язків суб'єкти публічної адміністрації забезпечують цілісність системи загалом та її компонентів зокрема. Структура вказаних системних зв'язків відзначається складністю та неоднорідністю. Вони мають виразний динамічний характер, що дозволяє такому системному утворенню як публічна адміністрація постійно розвиватись, оновлювати свій склад за коштів нових компонентів та ліквідації віджилых та трансформувати свою мету і призначення відповідно до поточних суспільних потреб, конкретних соціально-економічних та політичних умов.

Висновок. Отже, в найзагальнішому вигляді публічна адміністрація як системне утворення являє собою самостійну відокремлену систему, функціонування якої опосередковано певною метою, склад представлений компонентами – елементами й підсистемами, а структура – зв'язками (внутрішніми й зовнішніми), які, власне, й надають публічній адміністрації властивості, необхідні для її системності, стійкості, впорядкованості та цілісності.

Література

1. Словник української мови : в 11 т. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1973. Т. 9. 840 с.
2. Шахов С.В. Система адміністративного права : теоретико-правовий аналіз її мети, компонентів та зв'язків. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 2. Т. 4. С. 199–208.
3. Философия : Часть вторая : основные проблемы философии : учеб. пособие для вузов / под ред. проф. В.И. Кириллова. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Юристъ, 1999. 304 с.
4. Лютиков П.С. Юридичні особи як суб'єкти адміністративного права: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 454 с.
5. Ильичёв. Л.Ф., Ковалёв С.М., Панов В.Г. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3310/.

6. Шахов С.В. Эффективность норм административного права: питання теорії та практики: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 348 с.
7. Шахов С.В. Норми административного права: теоретико-правові аспекти ефективності : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 441 с.
8. Система. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Юровська В.В. Методи административного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 428 с.
10. Маслова А.Б. Алгоритм системного дослідження публічної адміністрації як наукової категорії. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 18–28.
11. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 1989. 367 с.
12. Юровська В.В. Система методів административного права: визначення мети, компонентів та структури. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 5. С. 183–187.
13. Шергин А.П. Административная юрисдикция. Москва, 1979. 144 с.
14. Козлов Ю.М. Административные правоотношения. Москва, 1976. 152 с.
15. Державний контроль у галузі чорної металургії в Україні: організаційно-правовий аспект: монографія / Т.О. Коломоєць, П.С. Лютиков. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2009. 216 с.
16. Мельник Р.С. Система административного права України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 415 с.
17. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>.

УДК 347.998.8

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.75>**Л. І. Миськів**доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітникНауково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0000-0002-1551-9644

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Актуальність статті ґрунтується на тому, що в аспекті здійснення адміністративного судочинства особливого значення набуває питання встановлення сутності та видів процесуальних прав учасників судового процесу, адже вони, на відміну від процесуальних обов'язків, реалізуються на власний розсуд шляхом добровільного волевиявлення. Визначення поняття «процесуальних прав в адміністративному судочинстві» та встановлення їх різновидів є необхідною умовою належного їх використання всіма зацікавленими особами.

У статті розглянуто поняття та види процесуальних прав в адміністративному судочинстві. З'ясовано семантику поняття «право», проаналізовано філософські погляди щодо її розуміння. Наголошено на тому, що право в юриспруденції розглядається як об'єктивне та суб'єктивне. Обґрунтовано, що визначення суб'єктивних прав як процесуальних є вказівкою на конкретні суспільні відносини, у межах яких вони реалізуються.

Визначено, що сутність процесуальних прав в адміністративному судочинстві може бути визначена як закріплена на нормативно-правовому рівні можливість особи діяти певним чином у межах суспільних відносин, які виникають і знаходять свій розвиток з приводу діяльності адміністративних судів, спрямованої на розгляд і вирішення адміністративних справ. Реалізація таких можливостей вказаною особою пов'язана з тим, що вона в межах таких суспільних відносин набуває статусу їх суб'єкта, від чого буде залежати обсяг її процесуальних прав.

Зроблено висновок, що процесуальні права в адміністративному судочинстві як можливості особи залежно від її правового статусу в межах розглянутих суспільних відносин діяти певним чином можуть бути класифіковані за багатьма критеріями.

До критеріїв, які підкреслюють найважливіші риси та визначають найбільш вагомі ознаки процесуальних прав в адміністративному судочинстві, можуть бути віднесені процесуальні права залежно від суб'єкта, якому вони належать; процесуальні права залежно від стадії адміністративного судочинства або її окремої частини; процесуальні права залежно від їх впливу на хід адміністративного судочинства; процесуальні права в залежності від форми адміністративного судочинства; процесуальні права залежно від специфіки публічно-правового спору, який розглядає адміністративний суд; процесуальні права залежно від порядку їх набуття; процесуальні права залежно від обсягу їх реалізації.

Ключові слова: адміністративне судочинство, суб'єктивне право, процесуальні права, види процесуальних прав, класифікація.

Myshiv L. I. CONCEPT AND TYPES OF THE PROCEDURAL RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE

The relevance of the articles states that in the aspect of administrative proceedings it is of special importance to establish the essence and procedural legal participants of the trial, as they are minimal from the procedural obligations that are realized on their own account for voluntary release.

At the same time, the definition of the concept of procedural law in administrative proceedings and the establishment of their varieties is necessary for the conditional user, provided that they are used by all interested parties. The article deals with the concept and types of procedural rights in administrative proceedings.

The semantics of the category "law" is clarified, philosophical views on its understanding are analyzed. It is noted that law in jurisprudence is considered as objective and subjective. It is determined that the essence of procedural rights in administrative proceedings can be defined as a fixed at the regulatory level the ability of a person to act in a certain way within the social relations that arise and develop in relation to the activities of administrative courts, aimed at considering and resolving administrative cases.

The realization of such opportunities by the specified person is connected with the fact that within the limits of the given public relations it acquires the status of their subject, on what the volume of its procedural rights will directly depend. It is concluded that procedural rights in administrative proceedings, as the ability of the person concerned to act in a certain way depending on his legal status within the considered social relations, can be classified according to many criteria.

Criteria that emphasize the most important features and determine the most important features of procedural rights in administrative proceedings may include the following: procedural rights, depending on the subject to which they belong; procedural rights depending on the stage of administrative proceedings or its separate part; procedural rights depending on their influence on the course of administrative proceedings; procedural rights depending on the form of administrative proceedings; procedural rights depending on the specifics of the public law dispute, which is considered by the administrative court; procedural rights depending on the order of their acquisition; procedural rights depending on the scope of their implementation.

Key words: administrative proceedings, subjective law, procedural rights, types of procedural rights, classification.

Постановка проблеми. Набуття особою правового статусу суб'єкта відповідних суспільних відносин насамперед пов'язано із наділенням її комплексом прав та обов'язків, можливість реалізації яких і є свідченням такого статусу. При цьому такі права й обов'язки різняться залежно як від власне виду суспільних відносин, у межах яких діє суб'єкт, так і від його призначення або ж ролі в їх межах.

В аспекті здійснення адміністративного судочинства особливого значення набуває питання встановлення сутності та видів процесуальних прав учасників судового процесу, адже вони, на відміну від процесуальних обов'язків, реалізуються на власний розсуд шляхом добровільного волевиявлення. Тому визначення поняття процесуальних прав в адміністративному судочинстві та встановлення їх різновидів є необхідною умовою належного їх використання всіма зацікавленими особами.

Стан дослідження проблеми. Проблематика функціонування правовідносин, які складаються в межах адміністративного судочинства, в тому числі визначення обсягу та сутності процесуальних прав його учасників, було предметом досліджень таких учених як В.М. Бевзенко, В.В. Гордєєв, В.І. Кисіль, І.Б. Коліушко, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоець, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, В.Б. Пчелін, М.І. Смокович, В.С. Стефанюк, В.А. Сьоміна, І.В. Шруб та інші.

Не дивлячись на значну кількість наукових досліджень в окресленому напрямі, сутність і види процесуальних прав в адміністративному судочинстві досліджувалися фрагментарно в межах більш широкої правової проблематики. Увага приділялася процесуальним правам окремих учасників судового процесу (позивача, відповідача [1, с. 221–225]) або їх групам (наприклад, особам, які обслуговують адміністративний процес [2, с. 182]). Також необхідність проведення цього дослідження зумовлена значним оновленням процесуального законодавства, що визначає процесуальні права в адміністративному судочинстві.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення сутності та видів процесуальних прав в адміністративному судочинстві України. Досягнення поставленої мети має відбутися шляхом здійснення таких завдань: з'ясування сутності категорій «право» та «процесуальні права»; визначення видів процесуальних прав в адміністративному судочинстві; здійснення класифікації процесуальних прав в адміністративному судочинстві за наперед обраними критеріями.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що завдяки аналізу позицій учених-правознавців, а також приписів чинного національного законодавства буде сформовано авторське бачення сутності та видів процесуальних прав в адміністративному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження будь-якого складного й багатоаспектного явища слід розпочинати з аналізу його змістовних складників. У такому випадку центральною з цих складників є категорія «право», на складності і багатоаспектності якої наголошують у філософії.

Зазначається, що право є одним з провідних регуляторів людської суспільної життєдіяльності, неодмінним складником соціального способу людської життєдіяльності й особливою сферою професійної діяльності, що виникає на ґрунті забезпечення зазначеного складника життєдіяльності [2, с. 163].

Як свідчить семантичний аналіз досліджуваної категорії, в сучасній українській мові нею також прийнято позначати багато явищ, зокрема виборювані народом справедливі соціальний лад і законодавство; законодавство; система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, які виражають волю панівного класу або всього народу; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни; інтереси певної особи, суспільної групи тощо, які спираються на закон, релігійні постулати, давні звичаї; зумовлений постановою держави, установи тощо захист інтересів і можливостей особи щодо участі в чому-небудь, оскарження чогось; зумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватись чим-небудь [3, с. 1101].

В загальному значенні категорію «право» використовують для позначення певних стандартів, правил, норм або ж можливостей, які належать особі. Саме з урахуванням цього в юриспруденції вказану категорію здебільшого розглядають з двох позицій.

Так, фахівці з теорії права наголошують на тому, що з позиції юридичної науки «право» може бути розглянуто як об'єктивне та суб'єктивне. Об'єктивним правом є система діючих у державі правових норм і принципів. Під суб'єктивним розуміють правові норми та принципи як певні юридично визнані можливості (свободи) суб'єкта права задовольняти власний інтерес [4, с. 235].

Говорячи про процесуальні права в адміністративному судочинстві, категорію «право» ми використовуємо в її суб'єктивному розумінні. Як слушно зауважує авторський колектив підручника «Загальна теорія держави і права», суб'єктивно право належить суб'єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні.

Суб'єктивно право завжди належить уповноваженій особі, яка має певний матеріальний, духовний, політичний, сімейний та інший інтереси. У можливості задоволення цього інтересу і полягає соціальна цінність суб'єктивного права

[5, с. 344–345]. Саме з урахуванням того, що будь-який суб'єкт наділений певними суб'єктивними правами, які визначають його можливості діяти певним чином у межах відповідних суспільних відносин, для уточнення різновиду останніх і використовується позначка про те, що вони є процесуальними, тобто можуть бути реалізовані під час процесу.

Такий процес має місце у межах здійснення адміністративного судочинства. Це вбачається з приписів п. 5 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (далі – КАС України), діяльності адміністративних судів щодо розгляду та вирішення адміністративних справ у законодавчо встановленому порядку [6].

З урахуванням наведених позицій сутність процесуальних прав в адміністративному судочинстві може бути визначена як закріплена на нормативно-правовому рівні можливість особи діяти певним чином у межах суспільних відносин, що виникають і знаходять свій розвиток з приводу діяльності адміністративних судів, спрямована на розгляд і вирішення адміністративних справ. Реалізація таких можливостей вказаною особою пов'язана з тим, що вона в межах цих суспільних відносин набуває статусу їх суб'єкта, від чого залежатиме обсяг її процесуальних прав. Крім того, може бути названо й декілька інших різновидів процесуальних прав в адміністративному судочинстві, з огляду на що доречно зробити їх наукову класифікацію.

Як слушно зауважує О.М. Музичук, класифікація будь-якого явища може здійснюватися за найрізноманітнішими ознаками, тобто так званими критеріями класифікації, якими є певні риси й особливості того чи іншого об'єкта (суб'єкта діяльності), на підставі яких можливе його об'єднання в певні класифікаційні групи, визначення як спільних, так і відмінних ознак кожної з них [7, с. 275]. Такі критерії мають відображати найбільш важливі риси об'єкта, який підпадає під класифікацію.

Визначаючи відповідний критерій класифікації процесуальних прав в адміністративному судочинстві, ми будемо обирати ті, що найбільш повно характеризують їх відповідну групу, вказують на їх важливі ознаки. З наведених позицій вбачається, що першим критерієм класифікації процесуальних прав в адміністративному судочинстві слід обрати їх приналежність конкретному суб'єкту таких правовідносин. При цьому варто підкреслити, що в досліджуваному випадку не може йтися про власне адміністративний суд, який також є суб'єктом адміністративних процесуальних відносин.

Справа в тому, що цей суб'єкт не наділений правами, а має так звані «правообов'язки», тобто органічне поєднання суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що в фаховій юридичній літе-

ратурі прийнято позначати як повноваження [4, с. 530]. У такому разі мову слід вести про процесуальні права учасників судового процесу, з огляду на що вони можуть бути класифіковані на права учасників справи (позивача, відповідача, третіх осіб); права процесуальних представників; права інших учасників судового процесу.

Процесуальні права можуть бути класифіковані залежно від стадії, на якій вони реалізуються: відкриття провадження; підготовче провадження; розгляд справи по суті; перегляд судових рішень; виконавчого провадження. Окрему з названих стадій може бути розглянуто з урахуванням її складників, у межах яких може бути різний обсяг процесуальних прав або ж специфіка їх реалізації.

Як свідчить аналіз ст.ст. 199, 209-225 КАС України [6], така центральна стадія адміністративного судочинства як розгляд справи по суті складається з відкриття судового засідання; з'ясування обставин і дослідження доказів; судових дебатів та ухвалення рішення. При цьому в ч. 1 ст. 225 КАС України встановлено, що в судових дебатах можна посилатися лише на обставини та докази, які були досліджені в судовому засіданні [6], тобто визначено специфіку реалізації процесуального права на конкретній частині другої стадії адміністративного судочинства.

Одного з провідних значень набуває такий критерій класифікації процесуальних прав як їх можливість впливати на хід адміністративного судочинства. За цим критерієм можуть бути названі процесуальні права, які не мають будь-якого впливу на хід адміністративного судочинства. Так, відповідно до ч. 2 ст. 231 КАС України неприбуття в судові засідання осіб, які були належним чином повідомлені, не перешкоджає судовому розгляду. Реалізація такого права сторін як примирення має своїм наслідком закриття провадження у справі (ч. 5 ст. 190 КАС України) [2].

Реалізація процесуальних прав може залежати і від форми адміністративного судочинства. Як вбачається з аналізу ст. 12 КАС України, адміністративне судочинство здійснюється в порядку загального або спрощеного позовного провадження [2]. При цьому може бути названо ще один критерій класифікації процесуальних прав, пов'язаний зі специфікою публічно-правового спору, який розглядає адміністративний суд.

Як свідчить комплексний аналіз положень процесуального законодавства, публічно-правові спори можуть розглядатися в загальному й особливому порядках. Так, Главою 11 КАС України [6] передбачено особливості позовного провадження в окремих категоріях адміністративних справ: окремі категорії складних адміністративних справ; окремі категорії термінових адміністративних справ; типові та зразкові справи.

Залежно від порядку набуття процесуальних прав їх може бути класифіковано на первинні та похідні. Перелік первинних процесуальних прав чітко сформований у положеннях КАС України. Так, процесуальні права позивача визначено в ст. 44, 47 КАС України, а в ч. 5 ст. 65 КАС України сформовано процесуальні права свідка [6].

Похідні права визначаються обсягом первинних прав залежно від специфіки правового статусу особи в адміністративному судочинстві. Відповідно до ч. 1 ст. 51 КАС України треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, мають процесуальні права позивача. Слід вказати і на те, що згідно з ч. 1 ст. 52 КАС України в разі вибуття або заміни сторони чи третьої особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд допускає на будь-якій стадії судового процесу заміну відповідної сторони чи третьої особи її правонаступником. Усі дії, вчинені в адміністративному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього настільки, наскільки вони були б обов'язкові для особи, яку він замінив [6].

Окремим критерієм класифікації процесуальних прав в адміністративному судочинстві може бути обрано обсяг їх реалізації. У такому разі може йтися про загальні та виключні процесуальні права. Загальні процесуальні права можуть бути реалізовані більшістю учасників судового процесу. Так, відповідно до принципу гласності судового процесу (ст. 10 КАС України) будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні [6].

Виключні ж процесуальні права можуть належати лише конкретній особі. Згідно з приписами ч. 3 ст. 71 КАС України перекладач має право відмовитися від участі в адміністративному судочинстві, якщо він не володіє мовою в обсязі, необхідному для перекладу, право ставити питання з метою уточнення перекладу, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду [6].

Висновки. Як свідчить аналіз положень чинного національного законодавства, процесуальні права в адміністративному судочинстві як мож-

ливості відповідної особи залежно від її правового статусу в межах таких суспільних відносин діяти певним чином можуть бути класифіковані за багатьма критеріями.

На нашу думку, до критеріїв, які підкреслюють найважливіші риси та визначають найбільш вагомні ознаки процесуальних прав в адміністративному судочинстві, можуть бути віднесені процесуальні права залежно від суб'єкта, якому вони належать; процесуальні права залежно від стадії адміністративного судочинства або її окремої частини; процесуальні права залежно від їх впливу на хід адміністративного судочинства; процесуальні права залежно від форми адміністративного судочинства; процесуальні права залежно від специфіки публічно-правового спору, який розглядає адміністративний суд; процесуальні права залежно від порядку їх набуття; процесуальні права залежно від обсягу їх реалізації.

Література

1. Пчелін В.Б. Правоохоронні органи як суб'єкти адміністративних процесуальних правовідносин із правовим статусом відповідача. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Випуск 34-2. С. 221–225.
2. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів : «Магнолія 2006», 2011. 352 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.] К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Харків : Еспада, 2009. 752 с.
5. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
6. Кодекс адміністративного судочинства України : закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.
7. Музичук О.М. Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні : монографія / О.М. Музичук. Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 654 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.76>**А. В. Чуб**

кандидат юридичних наук,

здобувач кафедри адміністративного та господарського права

Запорізького національного університету

orcid.org/0000-0002-3652-0409

СУБ'ЄКТИВНІ ПУБЛІЧНІ ПРАВА ЯК СКЛАДНИК АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ПРИВАТНОЇ ОСОБИ

У науковій статті здійснено дослідження суб'єктивних публічних прав як складової частини адміністративної правосуб'єктності приватної особи. Метою даного дослідження є визначення сутності суб'єктивних публічних прав приватної особи як складової частини адміністративної правосуб'єктності приватної особи. Говорячи про взаємні відносини між суб'єктами права та адміністративними органами, автор виділяє три типові ситуації, коли ці відносини відбуваються, та засади для їх виникнення: за умови наявності юридичного інтересу – якщо суб'єкт має кваліфікований юридичний інтерес, щодо якого орган адміністрації зобов'язаний виявити його законність і врахувати його, якщо це можливо (а якщо ні, то повинен виправдати відмову); за умови наявності фактичного інтересу – якщо суб'єкт господарювання у нинішній чи майбутній ситуації отримає пряму користь у результаті дій чи бездіяльності органу публічної влади; за умови наявності публічного суб'єктивного права – якщо суб'єкт звертається до адміністративного суду з позовом щодо вимоги від органу публічної влади конкретних дій (або утримання від певних дій), які він юридично зобов'язаний діяти виконувати (утриматися) відповідно до свого призначення. У якості висновку обґрунтовано, що загальнотеоретичний підхід до визначення категорії «суб'єктивних публічних прав» будується на визнанні визначальними їх ознаками певних не правових, а психологічних феноменів: волі, інтересу, потенційної активності. Наголошено, що особливості соціокультурного розвитку вітчизняного адміністративного права зумовили певний занепад наукового інтересу до тематики суб'єктивних публічних прав; наслідком цього є сьогоденна ситуація недостатнього дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: історико-правова характеристика, суб'єктивні публічні права, приватна особа, становлення, адміністративний орган.

Chub A. V. SUBJECTIVE PUBLIC RIGHTS AS A COMPONENT OF THE ADMINISTRATIVE LEGAL PERSONALITY OF AN INDIVIDUAL

In the scientific article the research of subjective public rights as a component of administrative legal personality of an individual is carried out. The purpose of this study is to determine the essence of the subjective public rights of an individual as a component of the administrative legal personality of an individual. It is determined that the mutual relations between subjects of law and administrative bodies, the author identifies three typical situations when these relations occur, and the principles for their occurrence: provided there is a legal interest – if the subject has a qualified legal interest in which the administrative body is obliged to identify its legality and take it into account, if possible (and if not, must justify the refusal); provided that there is a factual interest – if the business entity in the current or future situation will receive direct benefits as a result of actions or inaction of a public authority; subject to the existence of a public subjective right – if the subject applies to the administrative court with a claim to the public authority for specific actions (or refrain from certain actions), which he is legally obliged to perform (withhold) in accordance with its purpose. In conclusion, it is substantiated that the general theoretical approach to defining the category of “subjective public rights” is based on the recognition of their defining features of certain not legal but psychological phenomena: will, interest, potential activity. It is emphasized that the peculiarities of the socio-cultural development of domestic administrative law have led to a certain decline in scientific interest in the subject of subjective public rights; the consequence of this is the current situation of insufficient research of this problem.

Key words: historical and legal characteristics, subjective public rights, individual, formation, administrative body.

Постановка проблеми. Неодноразово акцентована нами раніше тенденція сучасного адміністративного права до людиноцентричності спирається на визначену ст. 1 Хартії основоположних прав Європейського Союзу вимогу до держав-членів поважати, захищати й зберігати недоторканою людську гідність. Відносини між державою та людиною у цьому світлі вибудовуються на підставі принципу: держава існує саме для того, щоб створювати та підтримувати можливості приватних осіб до гідного життя [1, с. 14]. Це дозволяє визначити унормування основних публічно-правових відносин між громадянами й органами публічної адміністрації найважливішим завдан-

ням адміністративного права та висуває на перші позиції адміністративно-правової науки такий об'єкт дослідження, як невіддільний учасник адміністративно-правових відносин.

Торкаючись тематики приватної особи як індивідуального суб'єкта права, неможливо обійти увагою питання термінологічного різноманіття, яке відрізняє правову науку в цьому аспекті. Наявність у законодавстві та науково-правовій літературі багатьох термінів та сталих словосполучень на кшталт «права людини», «фізична особа», «приватна особа», «індивід», «правова особистість» тощо свідчить про необхідність провести смислову лінію демаркації між категоріями

«людина», «особа», «індивід» і чіткіше окреслити межі поняття «приватна особа», яка, власне, багато в чому визначає предмет дослідження нашої магістерської роботи.

Стан наукової розробки проблеми. Варто виділити наукові розробки таких вчених, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.І. Васильєва, О.В. Гончарук, Б.М. Дронів, С.П. Погребняк, Р.В. Сивий, В.М. Селіванов, В.В. Галунько, Р.А. Калюжний, М.П. Кунцевич, Ю.О. Легеза, С.В. Савченко, О.М. Вінник, Є.В. Курінний, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, А.Я. Курбатов, С.Т. Гончарук та ін. Однак у дослідженнях представників адміністративної науки відсутнім є комплексне дослідження суб'єктивних публічних прав як складової частини адміністративної правосуб'єктності приватної особи.

Метою даного дослідження є комплексне дослідження суб'єктивних публічних прав як складової частини адміністративної правосуб'єктності приватної особи.

Виклад основного матеріалу. Обравши напрям від найбільш загального до найбільш конкретного як маршрут нашої дослідницької думки, зазначимо, що стосовно людської істоти як суб'єкта права для позначення максимально широкої абстракції, яка взагалі не корелює з індивідуальними особливостями персони, використовується поняття «індивід», в якому підкреслюється одиничність на протигагу масовості: індивід як один із багатьох. Найбільш загальне визначення цього терміна запропонував М. Матузов: «Жива істота, яка перебуває в нерозривній єдності з умовами свого існування (довкіллям)» [2, с. 67].

Поняття «людина» в юридичному сенсі означає представника виду *Homo sapiens* – істоту, яка уособлює нерозривну єдність біологічної, соціально-історичної, культурної, духовно-моральної сторін її існування [3, с. 259]. При цьому, що важливо, у правовому аспекті названі сторони існування не мають визначального значення; для визнання за персоною основних прав – прав людини – не має значення, якого вона віку чи статі, яку релігію сповідує і що робить на дозвіллі; достатньо самого факту її належності до *Homo sapiens*.

Наступною сходинкою у піраміді конкретизації значень виступає поняття «особа». Його можна трактувати як варіацію поняття «людина»: це людина, яка досягла певного ступеня соціальності, що дозволяє їй відносно незалежно існувати в суспільстві, виражати власну волю й добиватися її реалізації [4, с. 2]. Тобто саме особою є людина в юридичному смислі – та, що потенційно готова вступати у правовідносини, реалізуючи свої бажання та інтереси.

Тут слід зупинитися на важливому, на наш погляд, моменті. Тезаурус юридичної науки, як відомо, потребує особливої прискіпливості та точ-

ності в обранні термінів; лише системно й несуперечливо побудовані логічно-термінологічні конструкції забезпечують правильну спрямованість наукових пошуків, сприяють дотриманню доказовості як принципу досліджень та відповідають за достовірність результатів. І саме в галузі формулювань і дефініцій навколо людини як суб'єкта права спостерігається зайва термінологічна плутанина, пов'язана із багатозначністю деяких термінів та використанням буденного, а не наукового їх розуміння.

Ідеться про досить розповсюджену, на нашу думку, ситуацію невиправданої заміни чи взаємного використання категорій «особа» та «особистість». Річ у тому, що «особистість» у вітчизняній традиції трактується дещо по-своєму в руслі різних гуманітарних наук: як стійка система психологічних рис, що відрізняють одного індивіда від інших (психологія); 2) як сукупність соціальних ролей окремої людини (соціологія) [3, с. 261]; 3) як доросла людина, вільний та відповідальний, свідомий та вольовий суб'єкт (повсякденне мислення). І, на жаль, часто-густо науковці-правники відмовляють терміну «особистість» у використанні стосовно, наприклад, правопорушників, помилково вважаючи, що характеристики особистості як вільного та відповідального суб'єкта не співпадають з розумінням суб'єкта, що порушив закон, та забуваючи про психологічне та соціологічне трактування. Так створюються термінологічні «кадаври» на кшталт «особа насильницького злочинця» [5] або «особа порушника в адміністративних проступках» [6], тоді як насправді тут ідеться про соціально-психологічні портрети індивідів, що схильні до скоєння певного типу діянь, тому виправданим може бути лише використання терміна «особистість».

Тобто, підсумовуючи наші міркування, зауважимо: «особа» та «особистість» у правових науках не можуть виступати синонімами. Якщо мається на увазі людина як суб'єкт права – використовуємо поняття особи; якщо людина як типовий представник якоїсь групи чи спільноти, як набір певних типових соціально-психологічних характеристик – тут доречним буде згадати про «особистість».

Якщо ж піддати категорію «особа» подальшому конкретизуванню, то переходимо до «фізичної особи». Звуження змісту «особи» як потенційного учасника правовідносин до правовідносин у конкретній сфері соціального буття – сфері майнових та близьких до них справ – якраз і актуалізує появлення цього терміна. «Фізична особа» як поняття не має смислу сама по собі; вона набуває його тільки у протиставленні з особою юридичною, яка також виступає в майнових відносинах і відрізняється обсягом прав, обов'язків та особливостями функціонування.

Тут ми підійшли до головної мети нашого лінгвістично-термінологічного екскурсу – поняття приватної особи. Сфера використання цього поняття ще не усталена; йому не знайшлося місця в законодавстві, хоча в науковій літературі воно вже набуло певної розповсюженості. Приватна особа в теоретичних конструкціях, як правило, протиставляється публічним органам; іншими словами, приватну особу можна розуміти як невлadну сторону публічно-правових відносин. Приватна особа як суб'єкт адміністративного права деякими науковцями трактується як фізична особа, яка відповідно до встановлених адміністративним законодавством норм бере участь у здійсненні публічного управління, реалізації функцій виконавчої влади [7, с. 12]. Інші адміністративісти розуміють приватну особу ширше: як фізичну або юридичну особу, які виступають учасниками адміністративних процедур. При цьому виділяють такі категорії приватних осіб:

1) особа, яка звертається до адміністративного органу із заявою, в тому числі за отриманням адміністративної послуги (заявник);

2) особа, щодо якої приймається акт за ініціативою адміністративного органу, в тому числі в порядку здійснення контрольних повноважень (адресат);

3) особа, яка вступає в адміністративну процедуру за власною ініціативою або залучається за ініціативою адміністративного органу, оскільки рішення у справі може вплинути на її права чи законні інтереси (заінтересована особа);

4) особа, яка звертається до адміністративного органу зі скаргою на рішення, дії та бездіяльність адміністративного органу (скаржник) [8, с. 43].

Автори підручника з адміністративного права визначають приватну особу як фізичну або юридичну особу, яка діє від себе особисто, неофіційно та не має жодних владних повноважень [9, с.110].

Як робоче для нашого подальшого дослідницького пошуку ми пропонуємо таке визначення: приватна особа – це фізична або юридична особа, яка, будучи невлadною стороною публічно-правових відносин, бере участь у здійсненні публічного управління, виступає учасником адміністративних процедур або адміністративного процесу.

При цьому можливість приватної особи бути суб'єктом права, тобто учасником правовідносин, що виникають у рамках галузі адміністративного права, характеризується як адміністративна правосуб'єктність, зміст якої змінюється залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на обсяг прав та обов'язків приватної особи [10, с. 7].

Поняття правосуб'єктності у вітчизняній традиції розглядалося ще представниками радянської науки. Одним із перших звернувся до цієї проблеми С.Н. Братусь, який визначав право-

суб'єктність як право бути носієм прав та обов'язків [11, с. 23]. Тематика правосуб'єктності дискутувалася в радянські часи досить активно, їй присвячувалися конференції та семінари; наслідки однієї з них видано у збірнику «Правові проблеми цивільної правосуб'єктності». Серед іншого там запропоновано розглядати її як правову можливість загального й абстрактного характеру з конкретним змістом: «За характером вона є відносно статичним конкретним правовим зв'язком між людиною та державою та абстрактним – між людиною та іншими особами. До її складу входять юридично опосередковані елементи – здатності особи: мати права й виконувати обов'язки, виникнення, змінення та закінчення яких пов'язано законом із діями самої особи та інших осіб, а також із настанням подій (правоздатність); своїми діями набувати та створювати для себе та інших осіб права та обов'язки (діездатність)» [11, с. 52].

Зазначене демонструє, що в проблематики правосуб'єктності є доволі суттєва власна історія в українському науково-правовому просторі. Серед її дослідників можна назвати такі відомі імена, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Л.В. Коваль, О.І. Остапенко, В.П. Петков, А.О. Селіванов тощо. Проте значна кількість досліджень не гарантує абсолютного вирішення питання щодо суті та складових елементів адміністративної правосуб'єктності. Оскільки у сфері адміністративного та публічного права досі немає єдиного підходу до тлумачення правосуб'єктності, її елементів і взаємозв'язків, нам слід звернутися до дослідження її теоретичних підвалин та спробувати окреслити власне бачення взаємозв'язку правосуб'єктності та публічних суб'єктивних прав.

Спробу структурувати наукові здобутки щодо правосуб'єктності здійснив у своїй монографії А.В. Пасічник. Науковець виділив функціональний та структурний підходи як головні напрями дослідження зазначеної тематики. При цьому за функціонального підходу правосуб'єктність розглядалася крізь призму суб'єкта права, юридичні якості якого вона об'єктивувала; за структурного, відповідно, – як сукупність певним чином структурованих елементів [12, с. 23].

Взагалі функціональне розуміння правосуб'єктності відображується у трактуванні її як родового зв'язку особи з правопорядком, в якому відбувається юридичне оформлення людини як суб'єкта права, визнання її з боку інших учасників правової комунікації [13]. За висновками теоретиків, найчастіше правосуб'єктність у літературі визначають через категорію здатності, яка досить точно й повно відображує специфіку змісту правосуб'єктності. Саме у здатності відбито особливості соціальних властивостей суб'єкта права (волездатність, діездатність тощо), як і міру гарантованих можливостей, закріплених за ним

законом (приміром, повинність) [14]. Саме правосуб'єктність, таким чином, визначає, чи здатна конкретна приватна особа виступати суб'єктом конкретних правовідносин – у нашому випадку адміністративних.

Звичайно, зазначене жодним чином не означає, що бути суб'єктом права (тобто мати правосуб'єктність) можуть виключно фізичні особи; юридичні особи, а також органи публічної влади також характеризуються правосуб'єктністю. При цьому, що закономірно, у кожному випадку правосуб'єктність буде мати свою специфіку; саме правосуб'єктність визначає особливості суб'єкта як учасника адміністративних правовідносин.

Специфіка адміністративних відносин слугує причиною того, що правосуб'єктність сторін цих відносин апріорі не може бути аналогічною за змістом і обсягом. Це підтверджується низкою чинників:

- вертикальний вектор спрямованості адміністративних правовідносин, тобто потенційна нерівність суб'єктів адміністративних правовідносин;
- наявність чіткого поділу на індивідуальних і колективних учасників правовідносин [15];
- пов'язаність із публічним управлінням і виконавчою владою, тобто наявність в однієї зі сторін розпорядчих та організаційно-виконавчих функцій;
- вимога обов'язковості щодо участі в окремих видах адміністративних правовідносин [16].

Диференціювати правосуб'єктність сторін адміністративних правовідносин спробував О.В. Мицкевич, який уточнював, що правосуб'єктність індивідів містить права і обов'язки, а юридичних осіб – компетенцію, та пропонував розглядати правосуб'єктність як сукупність елементів правоздатності та дієздатності, які виникають одночасно [17].

У роботах інших дослідників знаходимо інші варіанти структурного розуміння правосуб'єктності: як здатність мати права й обов'язки (тобто ототожнення правосуб'єктності з правоздатністю); як цілісне правове явище, що складається з правоздатності та дієздатності та характеризується як здатність мати та здійснювати права й обов'язки [18]; як сукупність правоздатності, дієздатності та деліктоздатності [19]; як сукупність зазначених вище здатностей та правового статусу [20, с. 3] тощо. Подібна дефінітивна плутанина вимагає теоретичного прояснення змісту правосуб'єктності крізь призму інших загально-теоретичних правових понять.

Передусім вимагають дистанціювання поняття правосуб'єктності та правоздатності; їхнє ототожнення, що має місце, наприклад, у поглядах С.Н. Братуся, нівелює межу між загальноправовим поняттям (сутністю) правосуб'єктності й галузевим його виявленням [17]. При цьому

правоздатність у літературі розглядають як юридично визнану за конкретною особою загальну можливість мати суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Якщо згадати, що раніше ми визначили поняття здатності та можливості ключовими для розуміння правосуб'єктності, то на перший погляд це ототожнення не виглядає помилковим. Однак лише на перший; якщо вдивитися детальніше, стає зрозумілою різниця між цими поняттями. Так, адміністративною правоздатністю індивід за законодавством України володіє з моменту народження, однак це не робить його з того моменту повноцінним учасником публічно-правових відносин, тобто не наділяє правосуб'єктністю; для цього мають настати відповідні умови – приміром, досягнення певного віку. Іншими словами, для індивіда правоздатність виступає найбільш абстрактною передумовою участі у правовому житті, яка жодним чином не виділяє його із загальної маси людей, оскільки всі люди наділені нею рівною мірою. Її функція зводиться лише до того, щоб позначити коло правосуб'єктних осіб [21, с. 91; 22, с. 14].

Інша річ – правоздатність, доповнена дієздатністю; це значить, що потенційна можливість мати права й обов'язки перетворюється на реальну здатність особи своїми діями набувати та здійснювати права, виконувати покладені обов'язки та нести юридичну відповідальність. За вітчизняним законодавством дієздатність фізичних осіб пов'язана з психічними і віковими властивостями людини і залежить від них. У повному обсязі адміністративна дієздатність настає з досягненням 18-річного віку. Частково вона виникає і по досягненні 14-річного віку – з одержанням паспорта, дотриманням правил паспортної системи тощо, а в деяких випадках може наставати й до досягнення 14-річного віку [9, с. 122].

Зазначені деякі випадки прямим чином стосуються такого додаткового аспекту правосуб'єктності, як деліктоздатність. Так само як дієздатність, деліктоздатність зумовлена рівнем волеєздатності, виникає по досягненню певного віку. Деліктоздатність є юридично визнаною можливістю особи бути притягнутою до адміністративної відповідальності за скоєне правопорушення, тому ця здатність притаманна, як правило, дієздатному суб'єкту. Через це деліктоздатністю не володіють недієздатні та неповнолітні. На відміну від дієздатності деліктоздатність завжди надається в повному обсязі та не може бути доповнена діями інших суб'єктів. Водночас відсутність деліктоздатності викликає відсутність у суб'єкта правоздатності в частині здатності до виконання певного роду обов'язків. При цьому в адміністративно-правових відносинах особливого типу – адміністративно-деліктних – деліктоздатність є підставою для реалізації дієздатності [23, с. 47].

Із зазначеного, таким чином, впливає, що право-, діє- та деліктоздатність є взаємозалежними та корелюючими характеристиками суб'єкта права, взаємозв'язок яких створює трьохелементну структуру правосуб'єктності. На нашу думку, саме цей теоретичний підхід серед усіх згаданих нами має найвищий евристичний потенціал; однак для остаточного обрання такої пояснювальної моделі правосуб'єктності необхідно розглянути ще один підхід – де правосуб'єктність ототожнюється із правовим статусом або має останній елементом своєї внутрішньої структури.

Така думка розроблялася ще в радянському правознавстві. Так, згідно з позицією О.В. Міцкевича, зміст правосуб'єктності є тотожним правовому статусу й зводиться до сукупності загальних прав і обов'язків (правоздатності), а також до визначених за змістом прав і обов'язків, що безпосередньо впливають із дії законів. Слід зазначити, що подібні погляди поділяли Г.В. Мальцев та Б.В. Пхаладзе [24, с. 58].

Із плином часу цей підхід дедалі частіше піддавався критиці. Лунали доводи, що, по-перше, в науковій літературі обидва терміни часто та активно використовуються; з огляду на недопустимість синонімічності в наукових категоріях та вимоги використання одного найменування для одного феномена в мові науки масовість визнання обох понять свідчила про їх сформованість для широкого загалу дослідників. По-друге, розуміння правосуб'єктності як сукупності право- і дієздатності, яке поділяли більшість вчених, явно не співпадало з трактуванням правового статусу, тому що в такому разі багато суб'єктів з тотожним обсягом правосуб'єктності наділялися б одним і тим самим правовим статусом, а це суперечить логіці й реальності [25].

Це виглядає справедливим і стосовно адміністративної правосуб'єктності та адміністративно-правового статусу. Приміром, Ю.О. Бунеева визначає адміністративну правосуб'єктність як особливе правовідношення, що дозволяє визначити конкретне місце і роль індивіда в суспільстві, надати публічності цілям, спрямуванню, змісту та формам його діяльності, встановити можливості самореалізації і, відповідно, характер і структуру взаємодії з державними органами [10]. Із цього випливає, що правосуб'єктність не є аналогічною правовому статусу як становищу (місцю й ролі) суб'єкта, а слугує інструментом його визначення.

У сучасній адміністративно-правовій науці хрестоматійним вважається підхід, згідно з яким не статус виступає елементом правосуб'єктності, а навпаки, адміністративно-правовий статус особи включає: 1) публічні суб'єктивні права та юридичні обов'язки; 2) обсяг і характер правосуб'єктності; 3) адміністративну відповідальність; 4) у деяких випадках – дисциплінарну відпові-

дальність посадових осіб публічної адміністрації [26, с. 148–152]. А.М. Подоляка, дотримуючись такого ж наукового підходу, визначає, що адміністративно-правовий статус складається із прав та обов'язків, правозастосування та особливості юридичної відповідальності суб'єкта права [27, с. 9]. Подібною є наукова позиція А.М. Авторгова, який до елементів адміністративно-правового статусу особи відносить її правосуб'єктність, права та обов'язки, юридичну відповідальність [28, с.11].

В.В. Галунько, П.В. Діхтієвський, О.В. Кузьменко демонструють взаємозв'язок адміністративно-правового статусу та адміністративної правосуб'єктності в такий спосіб: у сфері публічного управління правосуб'єктність приватних осіб має як загальні ознаки, так і ознаки, що дозволяють розмежовувати цих осіб. На підставі цього адміністративну правосуб'єктність запропоновано диференціювати на загальну адміністративну правосуб'єктність індивідуальних суб'єктів адміністративного права та спеціальну адміністративну правосуб'єктність індивідуальних суб'єктів адміністративного права. Як загальну ознаку науковці пропонують статус громадянина, з яким пов'язаний найбільш розповсюджений набір прав та обов'язків; спеціальними можуть бути статуси із територіальною ознакою (наприклад, мешканці територій з особливим правовим режимом), за ознакою членства в конкретних адміністративних колективах (службові особи, студенти тощо), за ознакою наявності адміністративної опіки (безробітні, багатодітні тощо), тобто залежно від конкретного спеціального статусу правосуб'єктність індивіда доповнюється низкою спеціальних прав або обов'язків [9, с. 125].

Таким чином, правосуб'єктність не дорівнює правовому статусу, а скоріше являє собою його фундамент; за влучним виразом Є.І. Бур'янової, правосуб'єктність – це правовий статус «в зародку», оскільки правосуб'єктність містить різноманіття прав та обов'язків, якими може володіти конкретний індивід, у згорнутому, «ще не народженому» стані [22]. Тобто і правосуб'єктність, і правовий статус прямо пов'язані із сукупністю прав та обов'язків, однак ознакою першої виступає потенційність, а другого – актуальність їх використання.

Висновок. На підставі наведеного ми пропонуємо таке визначення адміністративної правосуб'єктності: це юридично закріплений правовий стан суб'єкта, що потенційно дозволяє йому вступати в адміністративні правовідносини як носію певних прав та обов'язків. При цьому, що важливо, безпосередньо права та обов'язки, як впливає з дефініції, не є складовими частинами правосуб'єктності; її елементами є правоздатність, дієздатність та деліктоздатність як характеристи-

ки суб'єкта, що відображують його можливості мати права та обов'язки. Із цього випливає, що суб'єктивні публічні права не є безпосередніми складовими правосуб'єктності; зв'язок між цими категоріями набагато складніший.

Література

1. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права. Київ : К.І.С., 2009. 552 с.
2. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. 292 с.
3. Гудима Д.А. Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняттєвого апарату). *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 256–266.
4. Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2006. 30 с.
5. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця : монографія. 2-ге вид. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
6. Прокопенко О.Ю. Особа порушника в адміністративних проступках, що посягають на громадський порядок та громадську безпеку. *Форум права*. 2010. № 3. С. 364–370.
7. Стариков Ю.Н. Административное право: в 2-х чч. Ч. 2. Книга 1: Субъекты. Органы управления. Государственная служба. Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2001. 624 с.
8. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. Київ : Факт, 2003. 496 с.
9. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
10. Бунеева Ю.А. Теоретические проблемы административной правосубъектности гражданина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Воронеж, 2000. 22 с.
11. Гараева Г.Х. Понятие и сущность правосубъектности как категории права. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 5(11). С. 22–25.
12. Пасічник А.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб приватного права : монографія. Суми : Мрія-1, 2014. 126 с.
13. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 469 с.
14. Илларионова Т.И. Структура гражданской правоспособности. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности: межвузовский сборник научных трудов / отв. ред. О.А. Красавчиков. Свердловск, 1978. Вып. 62. С. 56–64. URL: <https://www.twirpx.com/file/1621704/>.*
15. Сонюк О.В. Особенности участия невластных субъектов у правоотношениях административного судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 149–152.
16. Зубрицька О. Адміністративна правоздатність як елемент правосуб'єктності індивідуальних суб'єктів адміністративного права. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 99–104. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2015_3_17.
17. Зинченко С.А. Правосубъектность и структуризация проявленных основных ее форм. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/pravosubektnosti-strukturizatsiya-proyavlennyh-ee-osnovnyh-form>.
18. Мезрин Б.Н. Место гражданской правосубъектности в механизме правового регулирования. *Правовые проблемы гражданской правосубъектности: межвузовский сборник научных трудов / отв. ред. О.А. Красавчиков. Свердловск, 1978. Вып. 62. С. 52–56. URL : <https://www.twirpx.com/file/1621704/>.*
19. Зубрицька О. Адміністративна правоздатність як елемент правосуб'єктності індивідуальних суб'єктів адміністративного права. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 99–104. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2015_3_17.
20. Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2006. 30 с.
21. Мацелик Т. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597. С. 90–94.
22. Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2006. 30 с.
23. Шульга Є.В. Особливості правосуб'єктності осіб в адміністративно-деліктних відносинах. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 3. С. 44–49.
24. Кивель В.Н. Понятие правового статуса личности: вопросы теории. *Вісник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. 2014. Сер. 3. № 1. С. 57–61.
25. Козыревская Л.А. Понятие и элементы гражданско-правового статуса юридического лица. *Вісник Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта*. 2003. № 1. С. 60–64.
26. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
27. Подоляка А.М. Адміністративно-правовий статус Державної автомобільної інспекції МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 19 с.
28. Авторгов А.М. Адміністративно-правовий статус державного виконавця : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : нац. ун-т внутр. справ, 2008. 17 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.347.2 (477)

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.77>

I. М. Салагор
здобувач

Національної академії Служби безпеки України
orcid.org/0000-0002-3573-6419

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 326 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Актуальність теми статті полягає в тому, що кожен злочин завжди посягає на певний об'єкт, заподіює йому шкоду або створює загрозу заподіяння такої шкоди. Будучи одним із чотирьох елементів складу злочину, об'єкт злочину дає можливість визначити суспільно-політичну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки. Чим більш важливим є об'єкт, тим більш небезпечним є злочин, а отже, тим більш пріоритетною повинна бути кримінально-правова охорона цього об'єкта. Таке концептуальне питання, як об'єкт злочину, не знайшло однозначного вирішення у кримінально-правовій теорії. У статті досліджено родовий, безпосередній основний і безпосередній додатковий об'єкти злочину, передбаченого ст. 326 КК України. Обґрунтовано доцільність визнання біологічної безпеки родовим об'єктом цього злочину. У межах концепції об'єкта злочину як суспільних відносин сформульовано визначення безпосереднього основного об'єкта злочину, передбаченого ст. 326 КК України, а також висловлено думку, що цей злочин має декілька альтернативних додаткових безпосередніх об'єктів. Наголошено, що однією з відмітних ознак згаданого поняття як родового об'єкта злочинів проти здоров'я населення є масштабність поширення таких діянь, а також той факт, що їх небезпечні наслідки не локалізуються на окремій персоні, а полягають у спричиненні шкоди великій кількості людей невизначено широкого кола. У цьому, зокрема, полягає їх відмінність від злочинів проти здоров'я особи. Зроблено висновок, що основним безпосереднім об'єктом досліджуваного злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення біологічної безпеки, які регулюються встановленими правилами поведінки з біологічними патогенними агентами. Зважаючи на особливості побудови диспозиції відповідної кримінально-правової норми, зокрема на альтернативність наслідків цього діяння, можна зробити висновок, що досліджуваний злочин має декілька альтернативних додаткових безпосередніх об'єктів: здоров'я конкретної особи; життя і здоров'я населення; екологічну безпеку; продовольчу безпеку; економічну безпеку; обороноздатність тощо. При цьому в кожному конкретному випадку один із цих додаткових об'єктів виступає як обов'язковий, а решта – як факультативні.

Ключові слова: об'єкт злочину, злочини проти здоров'я населення, біологічна безпека, мікробіологічні агенти, токсини, правила поведінки з біологічними патогенними агентами, життя і здоров'я.

Salahor I. M. OBJECTS OF THE CRIME UNDER ART. 326 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

The relevance of the topic of the article is that every crime always encroaches on a certain object, harms it or creates a threat of causing such damage. As one of the four elements of the crime, the object of the crime makes it possible to determine the socio-political nature of the crime, to find out its socially dangerous consequences. The more important the object, the more dangerous the crime, and therefore, the higher priority should be the criminal protection of this object. Such a conceptual question as the object of crime has not found an unambiguous solution in criminal law theory. The article examines the generic, direct main and direct additional objects of the crime under Art. 326 of the Criminal Code of Ukraine. The expediency of recognizing biological safety as the generic object of this crime is substantiated. Within the concept of the object of the crime as a social relationship, the definition of the immediate main object of the crime under Art. 326 of the Criminal Code of Ukraine, and also expressed the opinion that this crime has several alternative additional direct objects. It is emphasized that one of the distinguishing features of this concept as a generic object of crimes against public health is the scale of such acts, as well as the fact that their dangerous consequences are not localized to an individual, but are harmful to many people indefinitely wide range. This, in particular, is their difference from crimes against personal health. It is concluded that the main direct object of the investigated crime is public relations in the field of biological safety, which are governed by the established rules of treatment of biological pathogens. Given the peculiarities of the construction of the disposition of the relevant criminal law, in particular the alternative consequences of this act, it can be concluded that the crime under investigation has several alternative additional direct objects: the health of a particular person; life and health of the population; environmental safety; food security; economic security; defense capability, etc. In each case, one of these additional objects is mandatory, and the rest – as optional.

Key words: object of crime, crimes against public health, biological safety, microbiological agents, toxins, rules of treatment of biological pathogens, life and health.

Постановка проблеми. З кожним роком на глобальному рівні біосфера зазнає незворотних змін, зумовлених антропогенним впливом, унаслідок чого зростають загрози біологічного походження, що становлять реальну небезпеку для існування живих організмів біосфери взагалі і людини зокрема. Йдеться про найсучасніші досягнення у галузі біотехнології і мікробіології, які можуть бути використані для створення і цілеспрямованого застосування біологічної зброї, а також стати причиною біологічної катастрофи внаслідок неконтрольованого поширення продуктів таких технологій.

З урахуванням цього на перший план висувається проблема повноцінного функціонування людини як біологічної істоти, забезпечення цілісності людського геному. Тобто йдеться про загрози генних мутацій, пандемій, функціональних розладів, передчасної смерті як результатів впливу небезпечних біологічних агентів.

У цьому зв'язку назріла потреба комплексно дослідити норму, яка встановлює кримінально-правову заборону порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами, передбачену ст. 326 КК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблемні питання кримінально-правової характеристики цього злочину розглянуто у працях Ю.В. Бауліна, О.П. Гороха, О.П. Литвина, А.А. Музики, Є.В. Фесенка, М.І. Хавронюка, О.В. Шамсутдінова, Ю.В. Яцуринського та деяких інших науковців. Водночас згаданими науковцями зазначений злочин досліджувався фактично у складі інших злочинів проти здоров'я населення, а також на рівні науково-практичних коментарів до відповідної статті Кримінального кодексу України. Незважаючи на значні досягнення вчених у розробці зазначеної проблематики, чимало проблем залишилося невирішеними. Комплексне дослідження кримінально-правової характеристики порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами до сьогодні в Україні не здійснювалося. Із цією метою необхідно проаналізувати ознаки складу злочину, передбаченого вказаною статтею. Дослідження будь-якого складу злочину варто розпочати з об'єкта.

Отже метою статті є дослідження об'єкта порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами.

Виклад основного матеріалу. Кожен злочин завжди посягає на певний об'єкт, заподіює йому шкоду або створює загрозу заподіяння такої шкоди. Будучи одним із чотирьох елементів складу злочину, об'єкт злочину дає можливість визначити суспільно-політичну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки. Чим більш важливим є об'єкт, тим більш небезпечним є зло-

чин, а отже, тим більш пріоритетною повинна бути кримінально-правова охорона цього об'єкта.

Таке концептуальне питання, як об'єкт злочину, не знайшло однозначного вирішення у кримінально-правовій теорії. Однак, враховуючи обмежений обсяг цієї роботи, зазначимо лише, що автор приєднується до дослідників, які об'єкт злочину розглядають як охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди або створюючи загрозу заподіяння такої шкоди.

У науці кримінального права широко поширеною є «вертикальна» класифікація об'єктів злочинів, яка включає три рівні: загальний об'єкт, родовий та безпосередній [1, с. 90]. Підтримуючи твердження, що загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, що поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність, зупинимось на визначенні родового об'єкта розглядуваного злочину.

Поняттям родового об'єкта злочину охоплюється коло схожих або однорідних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які за загальним правилом охороняються єдиним комплексом пов'язаних між собою кримінально-правових норм. Однорідність суспільних відносин визначається на основі реально існуючих об'єктивних критеріїв, серед яких виділяють: спільність або схожість членів суспільства; відповідність або схожість прав, свобод та інтересів, які належать цим особам; єдність соціальних зв'язків між членами суспільства з приводу реалізації ними належних їм прав, свобод та інтересів [2, с. 105].

Родовий об'єкт дозволяє здійснити класифікацію кримінальних правопорушень і має значення для кодифікації, оскільки законодавець розміщує кримінально-правові заборони за певною системою, суть якої полягає у тому, що критерієм об'єднання окремих кримінальних правопорушень у групи (окремі розділи Особливої частини КК), як правило, є саме родовий об'єкт [3, с. 151].

Досліджуваний злочин «порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами» (ст. 326 КК України) розміщено в розділі XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення» Особливої частини КК України. Переважна більшість науковців сходяться на думці, що родовим об'єктом групи злочинів, об'єднаних цим розділом, є здоров'я населення [4].

Зазначений термін по-різному розуміється вітчизняними дослідниками. За радянських часів В.М. Смітєнко у своїй праці «Кримінально-правова охорона здоров'я в СРСР» зазначав, що здоров'я населення – це врегульована нормами права і моралі єдина і цілісна система відносин, яка створює основу для збільшення тривалості його

активного життя та її відтворення у суспільстві, оптимальних умов суспільно корисної праці та відпочинку, повноцінного буття і благополуччя, сприяє більш повному задоволенню матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства, є умовою їх подальшого гармонійного розвитку і прогресу суспільства [5, с. 44].

У наукових працях, що вийшли після проголошення незалежності України, здоров'я населення визначалося як: складне комплексне явище, що становить сукупність однорідних суспільних відносин, які забезпечують охорону здоров'я невизначеного кола осіб при наданні і отриманні медичної допомоги або використанні сильнодіючих і отруйних речовин чи наркотичних засобів в медичних і наукових цілях [6, с. 9]; суспільні відносини, що регулюються відповідними правилами та забезпечують сприятливі умови для нормального функціонування і життєдіяльності людського організму [7, с. 20]; безпека біологічного та психічного стану, що фактично склався, невизначеного кола осіб від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів, отруйних, сильнодіючих речовин і одурманюючих засобів, біологічних агентів і токсинів, радіоактивно забрудненої продукції, а також від поширення епідемій [8, с. 386]; фактичний або максимально досяжний в Україні стан організму людей, які в ній проживають чи перебувають, необхідний для забезпечення їх біологічного існування, здатності до активного тривалого життя та відтворення здорового людського покоління [9, с. 15].

На нашу думку, однією з відмітних ознак згаданого поняття як родового об'єкта злочинів проти здоров'я населення є масштабність поширення таких діянь, а також той факт, що їх небезпечні наслідки не локалізуються на окремій персоні, а полягають у спричиненні шкоди великій кількості людей невизначено широкого кола. У цьому, зокрема, полягає їх відмінність від злочинів проти здоров'я особи.

Окрім кількісних показників, особливістю поняття «здоров'я населення» порівняно з поняттям «здоров'я особи» є те, що воно, крім медичних, має соціальні характеристики. У цьому контексті ми підтримуємо позицію Є.В. Фесенка, відповідно до якої здоров'я населення в медико-соціальному сенсі – це такий стан організму людей, який є достатнім для забезпечення їх біологічного існування, здатності до тривалого активного життя і відтворення здорового людського покоління [10, с. 125].

Водночас, як видно із самої назви розділу XIII КК України, законодавець, незважаючи на об'єднання злочинів проти здоров'я населення в окремому розділі, чітко розмежовує їх на такі, що пов'язані, та такі, що не пов'язані з обігом

наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Така архітектура кримінально-правових норм дозволяє деяким науковцям (Ю.О. Данилевська, М.Й. Коржанський, В.М. Куц, Є.В. Фесенко та інші) вести мову про *видовий об'єкт* злочину як частину родового об'єкту, що представляє собою суспільні відносини одного виду, які захищені групою тісно взаємопов'язаних суміжних норм в межах родового об'єкту [11, с. 72; 12, с. 65; 13, с. 105].

У цьому контексті О.О. Дудоров поряд із кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з незаконним обігом, заволодінням і вживанням наркотичних засобів та інших предметів, небезпечних для здоров'я населення, виділяє «інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення» [3, с. 720]. Ю.В. Баулін, О.І. Плужник, О.С. Стеблинська та деякі інші науковці також відносять злочини, передбачені ст. 325-327 КК України, до «інших злочинів проти здоров'я населення» [8, с. 424-430; 14, с. 196; 15, с. 229].

О.П. Горох вважає, що злочини, відповідальність за вчинення яких передбачена статтями 325-327 КК України, належать до «групи злочинів проти здоров'я населення, що загрожують масовим захворюванням населення» [16, с. 112].

Один із найбільш відомих вітчизняних дослідників злочинів проти здоров'я населення, Є.В. Фесенко видовим об'єктом групи злочинів, передбачених статтями 321-324, 326, 327 КК України, визначає здоров'я населення та систему заходів, спрямованих на недопущення виникнення і розповсюдження серед населення захворювань, викликаних шкідливим впливом певних речовин тощо, які не належать до наркотичних або психотропних [10, с. 132, 143].

О.П. Литвин, який багато років розроблював проблематику «кримінально-правової охорони екологічної і громадської безпеки та безпеки здоров'я населення України», відносить кримінально-правову норму, передбачену ст. 326 КК України, до видової групи норм (ст. 251, 325, 326 КК), які спрямовані на запобігання поширенню епізотій, профілактику епідемій та інших заразних захворювань і боротьбу з ними, на недопущення порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами [17, с. 161].

При цьому окремі дослідники цілком слушно вважають, що об'єднання в одному розділі «злочинів, пов'язаних з наркотизмом», та інших злочинів проти здоров'я населення є штучним та некоректним. Так, А.А. Музика на етапі опрацювання проекту чинного наразі КК України обґрунтовував доцільність виділення в його структурі спеціального розділу «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів» поряд із самостійним розділом «Злочини проти здоров'я населення» [7, с. 20]. Ця ж думка

відстоюється і сьогодні: «Норми про відповідальність за інші злочини проти здоров'я населення доцільно або вилучити, або об'єднати з подібними за своєю спрямованістю» [18, с. 335].

Є.В. Фесенко вважає, що діяння, що сприяють поширенню таких хвороб масового поширення, як венеричні хвороби та СНІД, а також інших невиліковних інфекційних хвороб (ст. 130, 131, 133 КК України), навряд чи вірно відносити до злочинів проти здоров'я особи, натомість – до злочинів проти здоров'я населення, адже зазначені хвороби набули загрозливих масштабів у всьому світі та становлять велику небезпеку для здоров'я людей. Люди, які на них захворіли, мимоволі стають джерелом розповсюдження цих хвороб [10, с. 350].

Цікавою є позиція О.П. Литвина, який вважає, що окремі норми розділу VIII КК України «Злочини проти довкілля» (ст. 236-244, 251-253), як і норми розділу XIII КК України, тісно переплітаються з кримінально-правовими нормами розділу IX КК України «Злочини проти громадської безпеки», зокрема повною мірою відображають соціально-правову необхідність забезпечення загальної громадської безпеки, а також небезпеку для життя і здоров'я невизначеного кола осіб. «Кожний із зазначених складів злочинів належить до таких, що посягають на один із видів безпеки відповідно до ознак охоронюваних інтересів, що лежать у площині регулювання обігу загальнонебезпечних предметів, і забезпечення встановленого порядку поведінки з ними; у визначенні конкретних і загальних завдань попередження різноманітних злочинних дій і наслідків, що становлять підвищену небезпеку для оточення». З урахуванням цього науковець пропонує склади злочинів проти екологічної, громадської безпеки та здоров'я населення (ст. 236-244, 251-253, 255-270, 305-327 КК України) об'єднати в чинному Кримінальному кодексі України одним спільним родовим об'єктом – загальною громадською безпекою [19, с. 225–226]. При цьому загальну громадську безпеку дослідник визначає як «систему громадських відносин, які забезпечують і гарантують захищеність широкого кола осіб від загрози завдання шкоди здоров'ю або позбавлення життя, знищення майна чи іншої тяжкої шкоди як від самих предметів підвищеної небезпеки, так і від цілеспрямованих дій, пов'язаних з їхнім викраденням, вимаганням, привласненням, поведінням, володінням, використанням, виготовленням або зберіганням» [20, с. 105]. На його думку, загальна безпека охоплює всі інші види безпеки – екологічну, громадську, безпеку здоров'я населення, професійну, виробничу, пожежну тощо.

Вбачається, що позитивним моментом позиції О.П. Литвина є вказівка на такий класифікуючий критерій, як створення відповідними злочинами небезпеки не тільки для здоров'я, але й для життя

невизначеного кола осіб. На нашу думку, створення порушення певних правил реальної загрози життю багатьох людей (населення) є основною підставою криміналізації відповідних діянь та критерієм для їх об'єднання за об'єктивними ознаками в окрему групу.

Як бачимо, сучасна конструкція розділу XIII Особливої частини КК України викликає постійні дискусії в науковому середовищі, тому можемо стверджувати, що вона є недосконалою. На підтвердження цієї думки зазначимо, що в диспозиціях кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за вчинення «злочинів, пов'язаних з наркотизмом» (ст. 305-320 КК України), відсутня вказівка на таку ознаку об'єктивної сторони, як «загроза загибелі людей» чи «загибель людей (особи)», крім єдиного складу злочину, передбаченого ст. 314 КК України («Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»). Водночас аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак основного та кваліфікованих складів цього злочину свідчить, що відповідну норму логічніше було б розмістити у розділі II «Злочини проти життя та здоров'я особи» КК України, адже такі насильницькі дії безпосередньо посягають на *здоров'я* (ч. 1 і 2 ст. 314 КК України) і *життя* (ч. 3 ст. 314 КК України) *окремої особи*.

У свою чергу, більшість «інших складів злочинів проти здоров'я населення», які включені до розділу XIII Особливої частини КК України (ст. 321-1, 321-2, 323, 325, 326, 327 КК України), містять такі обов'язкові ознаки об'єктивної сторони, як «смерть особи (потерпілого)», «загибель людей» та «шкода здоров'ю (істотна шкода здоров'ю, тривалий розлад здоров'я) потерпілого».

Отже, вважається, що злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, та злочини, пов'язані з обігом небезпечних біологічних агентів, мають різні родові (видові) об'єкти.

О.В. Шамсутдінов розвиває цікаву думку, що склад злочину, передбачений ст. 326 КК України, відноситься до злочинів проти біологічної безпеки, які посягають на суспільні відносини у сфері охорони життя і здоров'я населення України від впливу небезпечних біологічних чинників, забезпечення цілісності геному української нації [21, с. 213].

До кола таких злочинів науковець пропонує відносити всі суспільно небезпечні діяння, щодо яких у диспозиції кримінально-правової норми прямо чи опосередковано міститься вказівка на таку необхідну ознаку, як небезпечний біологічний чинник. Такий чинник може виступати як предмет, засіб чи знаряддя вчинення злочину.

Авторка підтримує позицію О.В. Шамсутдінова та пропонує всі посягання на біологічну безпеку об'єднати спільним родовим об'єктом – суспіль-

ними відносинами у сфері забезпечення біологічної безпеки України.

У цьому контексті зупинимось на визначенні поняття «біологічна безпека». У Законі України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» (ст. 1) вказується, що біологічна безпека – це стан середовища життєдіяльності людини, за якого відсутній негативний вплив його чинників (біологічних, хімічних, фізичних) на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях, а також відсутній незворотній негативний вплив на біологічні об'єкти природного середовища (біосферу) та сільськогосподарські рослини і тварини [22].

На нашу думку, законодавче тлумачення біологічної безпеки є надто широким і створює проблеми розмежування цього поняття з екологічною безпекою. Доцільно обмежити поняття «біобезпека» системою взаємозв'язків «біологічний організм – біологічний чинник».

У розділі 2 Державних санітарних норм і правил «Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами» (2008) біологічна безпека визначається як система організаційних, медико-біологічних і інженерно-технічних заходів і засобів, спрямованих на захист персоналу, що працює, населення і місця існування людини від дії патогенних біологічних агентів [23].

Авторка вважає, що в даному випадку йдеться скоріше про поняття біологічного захисту, а не про біобезпеку, хоча зміст запропонованого визначення також становить інтерес для нашого дослідження. Зокрема, як бачимо, з'являється термін «патогенний біологічний агент», який, на нашу думку, є відправним пунктом при розкритті дефініції «біологічна безпека».

Найбільш коректним з позицій як юридичної, так і біологічної наук є визначення біологічної безпеки, наведене у Методичних вказівках щодо організації роботи та функціонування системи індикації біологічних патогенних агентів (2003). Зокрема, під **біологічною безпекою** вказаний документ пропонує розуміти оптимальні умови життєдіяльності, що виключають шкідливий вплив біологічних патогенних агентів на здоров'я населення [24].

Під безпосереднім об'єктом злочину розуміються конкретні суспільні відносини, поставлені під охорону чинним кримінальним законом, та яким безпосередньо заподіюється шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу. Вважається, що в основі такого об'єкта лежить певний вид (тип) суспільних відносин, охоронюваних відповідними кримінально-правовими нормами [11, с. 72; 2, с. 106]. Більшість злочинів заподіюють шкоду

одному безпосередньому об'єкту. Однак деякі з них порушують одночасно кілька різних (нетотожних) суспільних відносин або створюють реальну загрозу для них. Таким чином виникає множинність безпосередніх об'єктів [1, с. 93].

Класифікація безпосередніх об'єктів передбачає, що із суспільних відносин, які зазнають шкоди від злочину, виділяються основні й додаткові (основний та додатковий об'єкт). Перший – частина родового об'єкта відповідного злочину. За ним відповідна норма розміщується в системі Особливої частини КК. Другий зазнає шкоди поряд з основним, і може бути обов'язковим (страждає від даного злочину завжди) або факультативним (якому певний злочин може завдати шкоди, але може й залишити його неушкодженим) [2, с. 113–114].

Законодавець у диспозиціях кримінально-правових норм зазвичай позначає безпосередній об'єкт кримінального правопорушення опосередковано – через вказівку на суспільно небезпечні наслідки, предмет, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, положення регулятивного законодавства, потерпілого або місце вчинення діяння. Тому, за загальним правилом, безпосередній об'єкт певного кримінального правопорушення встановлюється шляхом тлумачення закону і є результатом аналізу складу цього кримінального правопорушення [3, с. 152].

Отже, звернемося до результатів роботи науковців, які проводили аналіз розглядуваного складу злочину з метою тлумачення відповідної кримінально-правової норми.

І.Б. Ніколаєнко, В.О. Сич основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 326 КК України, вважають здоров'я населення, а також встановлений порядок поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами [25, с. 847]. Вказана позиція свідчить, що автори розглядають досліджуваний злочин як двооб'єктний: з одного боку, зазначений злочин посягає на здоров'я населення, з іншого – на встановлений порядок поведінки з небезпечними біологічними агентами. При цьому перевага віддається першому безпосередньому об'єкту, який співпадає з родовим об'єктом. На нашу думку, такий підхід аж ніяк не конкретизує досліджуваний злочин, не має будь-якого значення для його кваліфікації та розмежування із суміжними складами злочинів. Водночас встановлений нормативними актами порядок поведінки з небезпечними біологічними агентами як такий не становить тієї соціальної цінності, яка потребує охорони за допомогою кримінально-правових засобів.

І.А. Вартилицька основним безпосереднім об'єктом цього злочину вказує суспільні відносини, які регулюють правила поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами з метою захисту здоров'я населення

ня, додатковим факультативним безпосереднім об'єктом – життя та здоров'я особи [26, с. 739]. Очевидно, що в указаному визначенні безпосереднього об'єкта наявна логічна помилка, адже не суспільні відносини регулюють певні правила, а навпаки: певні правила, встановлені нормативно-правовими актами, регулюють суспільні відносини в тій чи іншій сфері.

Водночас, як відомо, суспільно небезпечні діяння, до яких відноситься і злочин, передбачений ст. 326 КК України, не можуть завдати будь-якої шкоди встановленим правилам. Натомість нехтування такими правилами загрожує порушенням встановленого у суспільстві порядку, який забезпечує безпеку (у нашому випадку – біологічну) як конкретних осіб, так і всього населення в цілому.

М.І. Хавронюк основним безпосереднім об'єктом досліджуваного злочину визначає встановлений порядок поведінки з біологічними агентами і токсинами, який забезпечує здоров'я населення. При цьому його додатковим обов'язковим об'єктом виступає здоров'я особи, а факультативним – життя особи або інші блага [27, с. 1022]. У цілому можна погодитися з таким визначенням, лише уточнивши, що такий порядок забезпечує не лише здоров'я, але й життя населення. Факультативний додатковий безпосередній об'єкт при цьому потребує певної деталізації, адже злочинне порушення правил поведінки з небезпечними біологічними агентами створює реальну загрозу загибелі не однієї особи, а невизначеного кола осіб, а також загрозу настання інших тяжких наслідків, викликаних вивільненням у довкілля патогенних мікроорганізмів, генетично модифікованих організмів, токсинів тощо. Ці тяжкі наслідки можуть полягати в економічних, екологічних, зовнішньополітичних, військових та інших втратах.

О.П. Литвин переконаний, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 326 КК України, є охоронювані інтереси поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами; додатковим об'єктом є безпека життя і здоров'я населення [19, с. 54].

Характеризуючи безпосередній об'єкт цього злочину, Є.В. Фесенко вказує на його специфіку, яка «полягає в тому, що системою заходів, спрямованих на охорону здоров'я, є встановлений порядок поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами» [10, с. 257].

На думку авторів науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України під редакцією М.О. Потєбенька і В.Г. Гончаренка, об'єктом злочину у ст. 326 КК є відносини у сфері охорони здоров'я, що забезпечують епідеміологічну безпеку населення [28, с. 634].

З аналізу ознак злочину, описаних у диспозиції ст. 326 КК України, та з урахування змісту його родового об'єкта випливає, що безпосередній

об'єкт цього посягання є складним, бо зазначені діяння порушують порядок виконання професійних обов'язків працівниками, діяльність яких безпосередньо пов'язана з біологічними патогенними агентами, що негативно відображається на забезпеченні біологічної безпеки України взагалі та на стані збереження здоров'я та життя населення зокрема.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, авторка вважає, що основним безпосереднім об'єктом досліджуваного злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення біологічної безпеки, які регулюються встановленими правилами поведінки з біологічними патогенними агентами. Зважаючи на особливості побудови диспозиції відповідної кримінально-правової норми, зокрема на альтернативність наслідків цього діяння, можна зробити висновок, що досліджуваний злочин має декілька альтернативних додаткових безпосередніх об'єктів: здоров'я конкретної особи; життя і здоров'я населення; екологічну безпеку; продовольчу безпеку; економічну безпеку; обороноздатність тощо. При цьому в кожному конкретному випадку один із цих додаткових об'єктів виступає як обов'язковий, а решта – як факультативні.

Література

1. Смельянов В.П. Кримінальне право України: Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : науково-практич. посібник. Харків : Право, 2018. 142 с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
4. Арешкіна С.Н. Кваліфікація розкрадання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ : ДНДІ МВС України, 2010. 19 с.
5. Бублейник В.А. Боротьба з незаконним збутом наркотичних засобів: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ : КНУ імені Т. Шевченка, 2007. 13 с.
6. Козаченко О.В. Поняття предмету наркотизму і його кримінально-правове значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Одеса : Одеська державна юридична академія, 2000. 15 с.
7. Сорока С.О. Контрабанда наркотичних засобів: проблеми протидії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Львів : Львівській державний ун-т внутрішніх справ, 2010. 20 с.
8. Смитиенко В.Н. Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР. Київ : Вища школа, 1989. 242 с.
9. Никифорчин І.О. Кримінальна відповідальність за незаконний оборот наркотичних засобів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Харків, 1994. 20 с.
10. Музика А.А. Незаконний обіг наркотичних засобів в Україні (кримінально-правове та криміноло-

гічне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 1998. 44 с.

11. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

12. Фесенко Є.В. Кримінально-правовий захист здоров'я населення (коментар законодавства та судової практики). Київ : Істина, 2001. 192 с.

13. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ : Академія адвокатури України, 2004. 426 с.

14. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Є.С. Назимко, С.В. Лосич, Ю.О. Данилевська та ін. / за заг. ред. проф. В.М. Бесчастного та О.М. Джужи. Київ : ВД «Дакор», 2018. 386 с.

15. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину : монографія. Дніпро : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2005. 252 с.

16. Куц В. Сучасні уявлення щодо змісту окремих об'єктивних ознак складу злочину. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2(14). С. 102–108.

17. Плужнік О.І. Кримінальне право України. Особлива частина (конспект лекцій) : навч. посібник. Одеса : ОДУВС, 2013. 336 с.

18. Стеблинська О.С. Кримінальне право. Особлива частина : навчально-методичний посібник. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2014. 358 с.

19. Горох О.П. Покарання за злочини проти здоров'я населення, що межують із незаконним обігом наркотиків. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 103. Юридичні науки, 2010. С. 112–116.

20. Литвин О.П. Класифікація злочинів проти екологічної й громадської безпеки та безпеки здоров'я населення. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 4. С. 154–164.

21. Музика А.А., Горох О.П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2012. 404 с.

22. Литвин О.П. Правоохоронна діяльність у сфері забезпечення загальної громадської безпеки : навч. посіб. Київ : МАУП, 2006. 239 с.

23. Литвин О.П. Поняття загальної безпеки та інші види безпеки. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. № 1. С. 99–106.

24. Шамсутдінов О.В. Кримінально-правова охорона біологічної безпеки України. *Наук. вісник НА СБ України*. 2014. № 50. С. 208–217.

25. Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31.05.2007 № 1103-V. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1103-16/conv>.

26. Наказ МОЗ України «Про затвердження державних санітарних норм і правил «Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I-IV груп патогенності молекулярно-генетичними методами» від 24.01.2008. № 26.

27. Наказ МОЗ і АМН України від 21.03.2003 № 127/27 «Про удосконалення функціонування системи індикації біологічних патогенних агентів». URL : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0127282-03>.

28. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посібник / І.Б. Ніколаєнко, В.О. Сич. Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПС України ім. Б. Хмельницького, 2012. 1232 с.

29. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.А. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 1104 с.

30. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

31. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2-х ч. Особлива частина / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк, О.Ф. Бантишев та ін. ; під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ : ФОРУМ, 2001. 944 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.78>**М. Р. Мазур**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Львівського національного університету імені Івана Франка

orcid.org/0000-0001-9274-6261

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Конституція України гарантує право кожній особі на відшкодування за кошт держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень. А також право особи на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням, у разі скасування вироку суду як неправосудного.

Ці конституційні положення відтворені у ст. 130 Кримінального процесуального кодексу України, в якій указується, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за кошт Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних особливостей компенсації моральної шкоди, завданої у кримінальному провадженні, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

У роботі проаналізовано законодавство (зокрема, КПК України, ЦК України та Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду»), наукові позиції та судова практика щодо питання компенсації моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

З'ясовано поняття, суть, підстави та умови компенсації державою моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю її органів. Охарактеризовано особливості компенсації моральної шкоди особі у кримінальному провадженні. Досліджено основні законотворчі та правозастосовні проблеми забезпечення права особи на компенсацію моральної шкоди.

На основі аналізу наукових джерел та чинного кримінального та цивільного законодавства обґрунтовується доцільність запровадження презумпції моральної шкоди особі, завданої незаконними рішеннями, діями, бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

Сформульовано теоретичні висновки з вивчених питань та практичні положення, спрямовані на вдосконалення інституту компенсації моральної шкоди.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне переслідування, засудження, моральна шкода, компенсація моральної шкоди.

Mazur M. R. FEATURES OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL DECISIONS, ACTIONS OR OMISSIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The Constitution of Ukraine guarantees that everyone has the right to compensation, at the expense of the State, for material and moral damages inflicted by unlawful decisions, actions or omission of bodies of state power, their officials and officers during the exercise of their authority. Moreover, if a court verdict is revoked as unjust, the State compensates the material and moral damages inflicted by the groundless conviction.

These constitutional provisions are reproduced in Art. 130 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which states that damage caused by illegal decisions, actions or omission of the agency carrying out operative-detective activities, pre-trial investigation, public prosecutor's office or court shall be repaired by the state from the State Budget of Ukraine in cases and according to the procedure prescribed by law.

The paper is devoted to complex research of theoretical and practical features of compensation for moral damage caused by illegal decisions, actions or inactions in criminal proceedings.

The paper analyzes the current legislation (especially CC of Ukraine, CPC of Ukraine and Law of Ukraine On the Procedure of Compensation Damage Caused to a Citizen by Illegal Actions of Inquest, Pre-Trial Investigation, Office of Public Prosecutor and Judicial Bodies), scientific viewpoints and case law as to compensation for moral damage, caused by public authorities.

The concept, essence, grounds and conditions of compensation for moral damage caused by public authorities are clarified. The features of compensation for damage in criminal proceedings have been characterized. The basic law –

making and practical issues of criminal procedural provision of person's right to compensation for moral damage caused by illegal decisions, actions or inactions of inquest, pre-trial investigation, Office of Public Prosecutor and judicial bodies are highlighted.

Based on the analysis of scientific sources and the current criminal and civil legislations, the expediency of introducing the presumption of moral damage to a person caused by illegal decisions, actions or inaction in criminal proceedings is substantiated.

Theoretical conclusions on the studied issues and practical recommendations on improving the institution of compensation of moral damage by the state are formulated.

Key words: criminal proceedings, criminal prosecution, conviction, moral damage, compensation for moral damage.

Сучасні міжнародні стандарти в галузі кримінального процесу мають за мету захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, тим самим вимагаючи від кожної держави не лише встановлення цих стандартів, проголошення прав і свобод людини, але і створення системи їх надійної реалізації, охорони та захисту.

Механізм реалізації прав людини містить заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини. Механізм охорони прав людини охоплює заходи із профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав людини містить заходи, котрі приводять до відновлення порушених прав неправомірними діями й відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [1, с.190].

Однією з найбільш дискусійних у сучасній науці є проблема компенсації моральної шкоди. Особливо це стосується питання компенсації моральної шкоди, завданої особі у кримінальному провадженні незаконними діями органів, котрі здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду. Держава, завданням якої є захист прав та законних інтересів людини, в особі державних органів, насамперед не повинна чинити щодо особи несправедливості, одними з найбільш суворих проявів якої є безпідставне кримінальне переслідування, засудження невинуватої особи у вчиненні кримінального правопорушення. У разі допущення такої несправедливості держава повинна забезпечити ефективний механізм відновлення справедливості, складником якого і є компенсація моральної шкоди особі за завдану їй шкоду.

На жаль, прогалини в чинному законодавстві, недоліки практики застосування такого правового інституту, недосконалість механізмів компенсації та суперечливість судової практики вказують на недостатню ефективність механізму. Тому вирішення теоретичних і практичних аспектів цієї проблеми є важливим для дотримання конституційних прав та законних інтересів громадян. Усе наведене вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням цих питань присвятили свої роботи численні науковці з різних галузей права, зокрема В.Ю. Горелова, О.М. Ерделевський, В.З. Лукаше-

вич, О.В. Капліна, В.М. Кравчук, О.В. Крикунов, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, М.І. Пастухов, А.М. Стебелев, М.Є. Шумило та інші.

Стаття присвячена аналізу положень та виокремленню особливостей порядку компенсації моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду з урахуванням судової практики.

Виклад основних положень. Конституція України гарантує особі, чії права та законні інтереси були порушені у зв'язку з незаконним та необґрунтованим кримінальним переслідуванням, засудженням, право на відшкодування (компенсацію) моральної шкоди [2].

Ці конституційні положення фактично відтворені у ст. 130 Кримінального процесуального кодексу України [3] (далі – КПК України), в якій указується, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування прокуратури або суду, відшкодовується державою за кошти Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Дуже схоже за змістом положення міститься і в п. 7 ст. 1176 Цивільного кодексу України [4] (далі – ЦК України). Так, порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, встановлюється законом.

Такий порядок передбачений Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94 – ВР [5] (далі – Закон України № 266/94 ВР).

Відповідно до ст. 4 Закону України № 266/94 ВР моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточенням, інших негативних наслідків морального характеру.

Стаття 23 ЦК України визначає, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, зав-

даної внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) в душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Схоже визначення поняття моральної шкоди вироблено в судовій практиці. Відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про компенсацію моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31 березня 1995 року [6]. Під моральною шкодою варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Не вдаючись у глибший аналіз поняття моральної шкоди та дотичних до цього теоретичних питань, все-таки хочемо зазначити про доцільність уживання на законодавчому рівні замість «відшкодування» термін «компенсація» поряд зі словосполученням «моральна шкода»¹.

Зупинимось детальніше на окремих особливостях компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, котрий здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду у кримінальному провадженні.

Питання про компенсацію моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів досудового розслідування, прокуратури або суду вирішується виключно в судовому порядку за заявою громадянина.

Розмір шкоди, яка підлягає компенсації, визначає суд, який прийняв кінцеве рішення у справі (рішення, що дало право на компенсацію), про що виноситься ухвала. Якщо ж кримінальне провадження закрито судом під час розгляду кримінальної справи в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, котрий розглядав справу в першій інстанції (ст. 12, 13 Закону України № 266/94 ВР).

У разі незгоди з винесеною ухвалою про компенсацію моральної шкоди громадянин, відповідно до положень цивільного процесуального

законодавства, може оскаржити її до суду вищої інстанції в апеляційному порядку.

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності, обов'язковому доказуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної шкоди підлягають наявність такої шкоди, протиправність діяння, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вина останнього в заподіянні шкоди.

Досліджувана нами категорія справ підпадає під виняток закону, а наявність вини заподіювача шкоди не має значення.

Так, ч. 1 ст. 1176 ЦК України, конкретизуючи положення ч. 2 ст. 1167 ЦК України, передбачає, що «шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду». Таке ж положення міститься й у ст. 1 Закону України № 266/94.

Також на практиці часто виникали проблеми щодо необхідності доказування «протиправності» дій особи, яка заподіяла шкоду. Однак крапку в цьому питанні поставила Велика Палата ВС у справі № 236/893/17 від 22 квітня 2019 року [7]. Зазначивши в постанові, що закриття кримінального провадження щодо фізичної особи з реабілітуючих підстав є підтвердженням незаконних дій органів досудового розслідування, які в судовому порядку додатково не потрібно такими визнавати. Аналогічний висновок зроблений і в постанові Великої Палати ВС у справі № 641/8857/17 від 25 березня 2020 року [8].

Така позиція Великої Палати ВС повністю підтримана. Адже коли трапляється виправдальний вирок суду чи постанова про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, – це свідчить про те, що вся кримінально-процесуальна діяльність органів державної влади до того була безпідставною, а це, зі свого боку, вказує на її протиправність.

Щодо доказування причинного зв'язку між протиправними діями та заподіяною шкодою в цій категорії справ повинно полягати в тому, щоб довести, що моральні чи фізичні страждання були заподіяні саме під час незаконної й необґрунтованої кримінально-процесуальної діяльності щодо особи або після такої діяльності, але виникли у зв'язку з нею [9].

Дуже дискусійним питанням сьогодні залишається принцип «презумпції моральної шкоди», зокрема у справах про компенсацію моральної

¹ Детальніше див. Мазур М.Р. Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Випуск 11(2). 2014. С. 132–135.

шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, котрий здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

Відповідно до ч. 5 ст. 4 Закону України № 266/94 моральна шкода підлягає відшкодуванню, коли незаконні дії завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Проте особа повинна доводити, що їй завдано моральної шкоди. Навіть більше, процедура компенсації може бути ускладнена призначенням експертизи, якщо для з'ясування обставин щодо наявності у громадянина моральної шкоди виявиться потреба у спеціальних знаннях [10]. Висновок оцінюється судом поряд з іншими доказами у справі. В разі недоведеності спричинення моральної шкоди йому буде відмовлено в задоволенні заявлених вимог. Виникає питання, наскільки це справедливо щодо реабілітованої особи [11].

Уважаємо, що сам собою факт встановлення незаконності та необґрунтованості дій, бездіяльності органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження в таких процесуальних рішеннях, як постанова про закриття кримінального провадження за реабілітуючими обставинами чи постановлення виправдувального вироку суду тощо (ті рішення, які дають право особі на реабілітацію), – вже означає наявність шкоди. Будь-яке порушення прав особи завдає моральної шкоди. Тому особі немає необхідності доводити в суді наявність такої шкоди – достатньо лише довести (обґрунтувати) її розмір, який підлягає компенсації на думку особи.

Сучасну судову практику, особливо у сфері відповідальності за шкоду, завдану органом держави (посадової особи), варто розвивати саме в цьому напрямі. Будь-яке порушення прав фізичної особи неодмінно заподіює шкоду. Такий підхід є правильним у принципі, оскільки «нешкідливих» порушень не буває [12].

Показовими є положення у справі «Ромашов проти України» (заява № 67534/01) від 27 липня 2004 року, в якому ЄСПЛ зазначив, що моральна шкода заподіюється самим фактом правопорушення [13].

Варто зазначити, що ЄСПЛ виходить із презумпції спричинення позивачу моральної шкоди відповідачем та обов'язку саме відповідача спростувати таку презумпцію.

У контексті визнання ЄСПЛ існування спростовної презумпції завдання моральної шкоди прикладом може слугувати, зокрема, рішення від 15 жовтня 2009 року у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», в якому Суд послався на своє рішення у справі Бурдова № 2, в якому зазначив таке: «Є обґрунтована й водно-

час спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди» [14].

Цікавою для аналізу є постанова ВС/КАС № 750/6330/17 від 27 листопада 2019 року [15]. КАС вказав, що у справах про відшкодування моральної шкоди, завданої органом державної влади або органом місцевого самоврядування, суд, оцінивши обставини справи, повинен установити, чи мали дії (рішення, бездіяльність) відповідача негативний вплив, чи досягли негативні емоції позивача рівня страждання або приниження, встановити причинно-наслідковий зв'язок та визначити співмірність розміру відшкодування спричиненим негативним наслідком. Водночас за ст. 1173 ЦК України шкода відшкодується незалежно від вини відповідача – органа державної влади чи місцевого самоврядування, а протиправність його дій та рішень презюмується – обов'язок доказування їх правомірності покладається на відповідача. З огляду на характер правовідносин між людиною і державою (в особі органу державної влади чи органу місцевого самоврядування) з метою забезпечення реального та ефективного захисту прав людини у справах адміністративного судочинства саме на суб'єкта владних повноважень – відповідача покладається тягар спростування факту заподіяння моральної шкоди та доведення неадекватності (нерозумності, несправедливості) її розміру, визначеного позивачем.

Проблемним залишається питання про критерії визначення розміру конкретної суми компенсації моральної шкоди. Водночас науковцями висловлюються сумніви щодо доцільності законодавчого встановлення меж компенсації моральної шкоди [16, с. 27].

Ні в ЦК України, ні в КПК України не передбачено меж компенсації моральної шкоди, натомість у Законі України № 266/94 законодавець установив мінімальну межу такої компенсації. Так, відшкодування грошовим еквівалентом моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом, згідно із ч. 3 ст. 13 Закону України № 266/94, провадиться, зважаючи на розмір не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць перебування під слідством чи судом.

На практиці існувала проблема щодо обчислення розміру заробітної плати, який варто застосовувати. Адже пунктами 3 та 9 Прикінцевих та перехідних положень Закону України від 06.12.2016 № 1774-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [17], який набрав чинності з 01 січня 2017 року, мінімальна заробітна плата не підлягала застосуванню як розрахункова величина для визначення посадових окладів та заробітної плати працівників та інших виплат. До внесення змін до законів України щодо

незастосування мінімальної заробітної плати як розрахункової величини вона застосовується в розмірі 1 600 грн.

Відповідь на це питання дав Верховний Суд у постанові №468/901/17-ц від 4 грудня 2019 року, вказавши, що «у випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні до мінімального розміру заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, суд, вирішуючи питання, має зважати на такий розмір мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, які діють на час розгляду справи» [18].

Важливим моментом, на якому наголосив Верховний Суд у цьому рішенні, є таке положення: «<...> визначений законом розмір є мінімальним, що гарантований державою, а суд, урахувавши обставини конкретної справи, може застосувати й більший розмір відшкодування».

Це важлива гарантія на справедливу компенсацію для особи, оскільки відомою є практика, коли судді, визначаючи розмір моральної шкоди, зважають на мінімальний розмір, установлений законом, і «ні гривні більше».

Висновки. Компенсація моральної шкоди, завданої особі у кримінальному провадженні незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органа, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду є обов'язком держави, котра несе відповідальність за діяльність своїх органів. Порядок компенсації моральної шкоди в такій ситуації має низку особливостей, зумовлених, зокрема, статусом сторін правовідносин, процесуальними підставами їх виникнення тощо. З одного боку, це має на меті спростити порядок компенсації моральної шкоди, з іншого – факт закріплення таких положень ще не є гарантією того, що компенсувати моральну шкоду буде легко і швидко. Сьогодні все ще є чимало труднощів на цьому шляху: застарілі норми законодавства, їх неузгодженість, різноманіття судової практики та значні диспропорції розміру присуджених виплат тощо – це лише низка факторів, які затягують процес компенсації моральної шкоди особі.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
2. Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 31.08.2020).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 31.08.2020).

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 31.08.2020).

5. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 31.08.2020).

6. Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 31 березня 1995 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 квітня 2019 р. у справі № 236/893/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_vp_pri_styagnenni/.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 березня 2020 р. у справі № 641/8857/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_vp_u_sporah_pro_1/.

9. Мазур. М.Р. Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Випуск 11(2). 2014. С. 132–135.

10. Про затвердження Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» : Наказ Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів від 04 березня 1996 р. № 6/5/3/41, поточна редакція від 03 квітня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0106-96#o13> (дата звернення: 31.08.2020).

11. Загоруй Л.М. Відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями (бездіяльністю) суду (суддів). *Вісник ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка*. 2020. № 2. С. 195–204.

12. Кравчук В.М. Підстави відшкодування моральної шкоди, завданої суб'єктом владних повноважень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 34–38.

13. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 липня 2004 р., судова практика «Ромашов проти України» № 67534/01. URL: https://protocol.ua/ru/stattya_6_pravo_na_spravedlivii_sud_romashov_proti_ukrayini/. (дата звернення: 31.08.2020).

14. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 жовтня 2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». *Офіційний вісник України*. 2010. № 13. Ст. 651.

15. Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2019 р. у справі №750/6330/17. URL: https://protocol.ua/ua/vs_kas_u_administrativnomu/.

16. Рабінович П., Грищук О.В. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2. С. 14–23.

17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 06 грудня 2016 р. № 1774-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19#Text>. (дата звернення: 30.08.2020).

18. Постанова Верховного Суду від 4 грудня 2019 р. у справі № 468/901/17-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86435286>.

УДК 343.98.06
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.79>

Р. В. Мицкан
заступник директора
Івано-Франківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України
orcid.org/0000-0003-2176-5689

Б. Л. Остафійв
завідувач сектору трасологічних досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень
Івано-Франківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України
orcid.org/0000-0001-6280-9575

ВИЯВЛЕННЯ, ФІКСАЦІЯ ТА ВИЛУЧЕННЯ СЛІДІВ ТКАНИНИ (РУКАВИЦЬ) ІЗ ПЛАСТИЧНИХ ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН, ЯКІ ВИКОРИСТОВУВАЛИСЬ У ЗЛОЧИННИХ ЦІЛЯХ

Одними із найбільш жорстоких та резонансних злочинів, які призводять до загибелі великої кількості людей, є злочини з використанням вибухонебезпечних речовин та пристроїв.

Метою даної статті є криміналістичний аналіз слідової інформації злочину із застосуванням пластичних вибухових речовин, які використовувались у злочинних цілях. Завданням даного дослідження є висвітлення та надання рекомендацій щодо виявлення, фіксації та вилучення слідів тканини (рукавиць) із пластичних вибухових пристроїв.

Під час розслідування злочинів із використанням вибухових пристроїв та речовин у слідчо-оперативної групи виникають значні труднощі із виявленням та вилученням слідової інформації. Суттєву інформацію несуть сліди, які утворюються в результаті виготовлення, транспортування та встановлення вибухового пристрою до вибуху. Під час встановлення вибухового пристрою на вибуховій речовині (пластиді) залишаються сліди, залишені злочинцем у результаті стискання та розминання даної речовини. Використання захисних рукавиць під час підготовки вибухової речовини до вибуху нівелює можливість залишення злочинцями слідів біологічного чи дактилоскопічного походження. Але разом із тим надає можливість спеціалістам використовувати досліджуваний метод виявити, зафіксувати та вилучити сліди тканини із пластичних вибухових речовин. Для вилучення слідів рукавиць та виготовлення їхніх об'ємних копій використовується двокомпонентна стоматологічна паста.

Ступінь вираженості слідів надають можливість встановлення групової належності (наприклад, певного типу матеріалу), так і встановлення тотожності конкретному слідоутворюючому об'єкту. Для більшої наочності авторами наведено ілюстративний матеріал. Даний метод дослідження буде корисним для працівників вибухотехнічних служб та експертів криміналістів.

Ключові слова: вибухові речовини, трасологія, сліди матеріалу (рукавиць), ідентифікація, групова належність.

Mytskan R. V., Ostafiyiv B. L. DETECTION, DOCUMENTING AND SEIZURE OF FABRIC TRACES (OF GLOVES) FROM PLASTID EXPLOSIVE SUBSTANCES THAT ARE USED FOR CRIMINAL PURPOSES

One of the most brutal and high-profile crimes that lead to death of a large number of people are crimes involving the use of explosive substances and devices.

The purpose of this article is a forensic analysis of trace evidence of the crime with the use of plastic explosives that have been used for criminal purposes. The objective of the article is to highlight and provide recommendations for the detection, documenting and seizure of traces of fabric (gloves) from plastic explosive devices.

In the process of investigating crimes involving explosive substances and devices an investigation team may face great difficulties while detecting and seizing trace evidence. Significant information is carried by the traces that are formed as a result of the manufacture, transportation and installation of the explosive device before the actual explosion. When installing an explosive device on the explosive substance (plastid) traces are left by the offender as a result of compression and kneading of the substance.

The use of protective gloves in the preparation of explosives for explosion eliminates the possibility leaving traces of biological or dactyloscopic origin by the offender. However, at the same time it provides an opportunity for the specialists to detect, document and seize traces of fabric from plastic explosives, using the method, studied in this article. A two-component dental paste is used to remove traces of gloves and make three-dimensional copies of them.

The degree of severity of traces makes it possible to establish group affiliation (for example, a certain type of material) and to establish the identity of a particular trace-forming object. For greater clarity, the authors provide illustrative material. This research method will be useful for employees of explosives services, forensic centers and law enforcement agencies.

Key words: explosive substances, trace evidence, traces of fabric (gloves), identification, group affiliation.

Вступ. Лютий 2014 року став для України початком політичної та економічної дестабілізації. Упродовж цих років Російська Федерація

порушила достатню кількість міжнародних угод, основні принципи та норми міжнародного права для анексування АРК, окупації окремих райо-

нів Донецької та Луганської областей та загибелі десятків тисяч громадян України. Незважаючи на зусилля державних органів, внутрішніх військ та правоохоронних органів, криміногенна ситуація у країні залишається складною та напруженою. Незаконне надходження вибухових пристроїв із ООС, доступність його придбання, недотримання умов зберігання та використання сприяє вчиненню значної кількості злочинів, пов'язаних із використання вибухонебезпечних речовин та пристроїв. Такі злочини є найбільш жорстокими та резонансними, призводять до загибелі великої кількості людей та породжують страх і паніку в суспільстві. Розслідування таких злочинів потребує від слідчо-оперативної групи не тільки високого професіоналізму та оперативності, а й створення налагодженої співпраці з вибухотехнічними службами та експертами-криміналістами. Саме залучення органами досудового розслідування до слідчих, оперативно-розшукових дій спеціалістів різних криміналістичних профілів й належної їх організації та забезпечення техніко-криміналістичного супроводу слугує запорукою отримання якісних доказів.

Наявність слідчої інформації на вибухових речовинах та пристроях вимагає застосування різноманітних способів виявлення, вилучення та фіксації слідів. Під час встановлення вибухових пристроїв злочинці використовують різні способи уникнення залишення слідів папілярних візерунків рук. Одним із таких способів є застосування рукавиць із різноманітною робочою поверхнею та матеріалом виготовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти розслідування злочинів, пов'язаних із використанням вибухових пристроїв, досліджувались у наукових працях таких вчених, як Антонов К.В., Бахін В.П., Бертовський Л.В., Завадський О.М., Кофанов А.В., Мартинов В.В., Моторний І.Д., Поліщук В.В. та ін. Але, незважаючи на це, поза увагою залишається багато недосліджених аспектів виявлення, фіксації та вилучення слідчої картини з місця злочину.

Метою даної статті є криміналістичний аналіз слідчої інформації злочину із застосуванням пластичних вибухових речовин, які використовувались у злочинних цілях. Завданням даного дослідження є висвітлення та надання рекомендацій щодо виявлення, фіксації та вилучення слідів тканини (рукавиць) із пластичних вибухових пристроїв.

Виклад основного матеріалу. Практика показує, що своєчасне проведення огляду місця події, виявлення, фіксація та вилучення слідів підготовки вибухового пристрою до вибуху та безпосередньо сліди вибуху є важливим джерелом інформації для слідчо-оперативної групи про подію злочину.

Виявлення та вилучення вибухових пластичних речовин проводиться працівниками вибухотехнічних відділів ГУНП у процесі огляду місця події з використанням спеціальних методів та засобів, що спрямовані на вилучення вибухових речовин із застосуванням заходів безпеки та подальшим направленням для проведення вибухотехнічної та судової трасологічної експертизи.

Дослідження вибухових пристроїв, речовин та виявлення, фіксація і вилучення слідчої інформації потребує залучення спеціалістів-вибухотехніків та експертів-криміналістів із правом проведення судової трасологічної експертизи.

У сучасній криміналістичній літературі статус і структура вибухового пристрою (ВП) характеризується різноманітністю підходів і поглядів вчених криміналістів. На початковому етапі розвитку криміналістики вчені-криміналісти розглядали ВП із позиції військових і технічних наук. Із плином часу таких понять і класифікацій було недостатньо для розв'язання криміналістичних завдань, і вони не охоплювали весь спектр досліджуваних об'єктів. Це було пов'язано з поширенням кримінальних вибухів і збільшенням кількості різновидів знарядь вибуху, які застосовувались для досягнення злочинної мети не тільки як боеприпаси вибухової дії, але й як ВП саморобного виготовлення, що надалі і визначило їхній статус у криміналістиці. Учені-криміналісти стали вживати для їх позначення свої поняття. Так, В.М. Плєскачевський обґрунтував необхідність визначати їх як зброю вибухової дії [3, с. 303]. З. Кірсанов і Л. Лєтоштяк назвали ВП вибуховими системами [4, с. 127]. В.А. Ручкин пропонує у своїй роботі використовувати термін «минновзрывное оружие» [5; 12]. Проте наведені терміни не дістали поширення у криміналістичній науці, тому, незважаючи на спосіб виготовлення, всі вибухові пристрої охарактеризовуються одним поняттям.

Сьогодні в судово-експертному дослідженні вибуховими речовинами визнають системи (індивідуальні речовини або суміші), здатні під впливом зовнішніх чинників до надзвичайно швидкого хімічного перетворення (вибухове перетворення). Будь-яка вибухова речовина має цілий комплекс фізичних, хімічних і технологічних властивостей та вибухових характеристик, які зумовлюють її призначення, можливості й сфери застосування, поширеність у різних галузях промисловості та ступінь доступності й прийнятності для правового використання [6, с. 357].

Під час розслідування злочинів із використанням вибухових пристроїв та речовин у слідчо-оперативної групи виникають значні труднощі з виявленням та вилученням слідчої інформації. Слідова картина злочину, учиненого із застосу-

ванням вибухового пристрою та вибухових речовин, є різноманітною. У ній, як стверджують М.А. Погорецький, М.О. Ленко, трапляється вся сукупність можливих матеріальних та ідеальних слідів, оскільки в механізмі події беруть участь людий речі, які взаємодіють та утворюють ідеальні сліди пам'яті та матеріальні сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини тощо [7, с. 234].

Сліди вибухових пристроїв не обмежуються лише категорією слідів, які утворилися в результаті вибуху. Суттєву інформацію можуть нести також і сліди, які утворюються в результаті виготовлення, транспортування та встановлення вибухового пристрою до вибуху.

Зокрема, Буш М.П., Грибунов О.П., Макаров А.В. вважають, що їх можна розділити на п'ять груп, зокрема:

- 1) сліди виготовлення вибухового пристрою;
- 2) сліди транспортування вибухового пристрою на об'єкт мінування;
- 3) сліди, утворені під час установки вибухового пристрою на об'єкті мінування, в тому числі і сліди маскування;
- 4) сліди, утворені під час відходу з об'єкта мінування (включаючи і сліди приховування злочину);
- 5) сліди вибуху вибухового пристрою [8, с. 28].

Особливу увагу в нашому дослідженні хотілося б звернути на сліди, утворені під час установки вибухового пристрою на об'єкт мінування. Під час встановлення вибухового пристрою на вибуховій речовині (пластиді) залишаються сліди, залишені злочинцем в результаті стискання та розминання даної речовини.

Пластид являє собою однорідну тістоподібну масу світло-кремового кольору густиною 1,4. Пластид виготовляється з порошкоподібного гексогену (80%) і спеціального пластифікатора (20%) шляхом ретельного їх перемішування. Пластид негігроскопічний і нерозчинний у воді, легко деформується зусиллям рук. Це дозволяє використовувати пластид для виготовлення зарядів необхідної форми.

Пластичні властивості пластида зберігаються при температурі від -30 до +50. При негативних температурах пластичність його декілька знижується; при температурах вище +25 він розм'якає і міцність виготовлених і нього зарядів зменшується. До удару, тертя і теплових впливів пластид мало чутливий (його чутливість лише трохи вище чутливості тротилу). У випадку прострілу кулею, заряд з ПВВ-4, як правило, не вибухає і не загорається. У випадку запалювання горить, горіння його в кількості до 50 кг проходить енергійно, але без вибуху. Із металами пластид хімічно не взаємодіє. Детонує він від капсуля-детонатора № 8, що занурюється в масу заряду на глибину не менше 10 мм. Пластид не має властивостей липкої речо-

вини, тому під час проведення підіривних робіт із використанням пластиду для надійного кріплення до об'єкта заряди з нього необхідно обгортати у тканину або пластикатові оболонки [9].

Відповідно, пластид є слідосприймаючим об'єктом, і на ньому залишається достатня кількість слідів для подальшого проведення експертизи з метою встановлення групової належності або тотожності конкретному об'єкту.

Саме застосування трасологічних знань надасть можливість слідчому або зменшити коло підозрюваних, або безпосередньо встановити підозрюваного у вчиненні злочині. Зазначимо, що трасологія – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає теоретичні засади слідоутворення, закономірності виникнення різних видів слідів, які відбивають механізм кримінального правопорушення, вивчає і розробляє техніко-криміналістичні засоби, прийоми, методи збирання і дослідження слідів із метою їх використання для розслідування і профілактики кримінальних правопорушень [1, с. 95].

На вирішення судової трасологічної експертизи, що пов'язана з дослідженням слідів рукавиць, зазвичай виносяться такі запитання:

- Чи придатні для ідентифікації сліди рукавиць, виявлені на місці події?
- Рукавицями якого типу залишені дані сліди?
- Чи не залишені сліди, надані з різних місць подій, одними і тими ж рукавицями?
- Чи не залишені сліди рукавиць, рукавицями вилученими в підозрюваного?

Щодо визначення поняття слід, то у криміналістиці існують суперечливі моменти. І.М. Якимов називав слідом відбиток предмета на будь-чому, що дозволяє судити про його форму або призначення. С.М. Потапов вважав, що слід – це відображення на матеріальних предметах ознак явищ, причинно пов'язаних із розслідуваною подією. У сучасній науковій літературі слід – будь-яке матеріальне відображення ознак речей і процесу слідоутворення (явищ), що дозволяє судити про ці ознаки і використовувати їх відображення для ідентифікації та діагностики [13, с. 78].

Використання захисних рукавиць під час підготовки вибухової речовини до вибуху нівелює можливості залишення злочинцями слідів біологічного чи дактилоскопічного походження. Але разом із тим надає можливість спеціалістам виявити, зафіксувати та вилучити сліди тканини із пластичних вибухових речовин.

Визначення групової належності досліджуваних об'єктів під час проведення експертизи або ж опрацювання за криміналістичними обліками надасть змогу суттєво звузити коло пошуку підозрюваних чи отримати іншу необхідну інформацію щодо події злочину.

У процесі проведення трасологічної експертизи встановлюється наявність слідів трасоло-

гічного походження (слідів тканини (рукавиць)) із подальшою фотофіксацією місця їхньої локалізації, встановлення розмірних характеристик та опису відображених елементів. Із метою вилучення слідів рукавиць та виготовлення їхніх об'ємних копій проводиться вилучення вказаних слідів із об'єкта дослідження шляхом виготовлення полімерних зліпків із застосуванням двокомпонентної стоматологічної пасти за типом "Zetaplus C-Silicone Impression material". Під час копіювання слідів рукавиць із пластичних речовин враховується ступінь їхнього відображення на поверхнях слідосприймаючого об'єкту (-тів), їхня локалізація.

Із метою подальшого дослідження слідової інформації трасологічного походження, зокрема слідів матеріалу (рукавиць), із використанням вибухової речовини (пластиду) в лабораторних умовах за участі спеціаліста-вибухотехніка було проведено ряд об'ємних відтисків, для чого використовувались рукавиці з різними рельєфними робочими поверхнями, що розташовані на їхніх долонних частинах (див. рисунок 1).

Із метою отримання зразків для подальшого дослідження рукою, почергово захищеною рукавицями з різними рельєфними рисунками, було проведено ряд відтисків на частинах пластиду шляхом натиску, захвату (захоплення) та дотику.

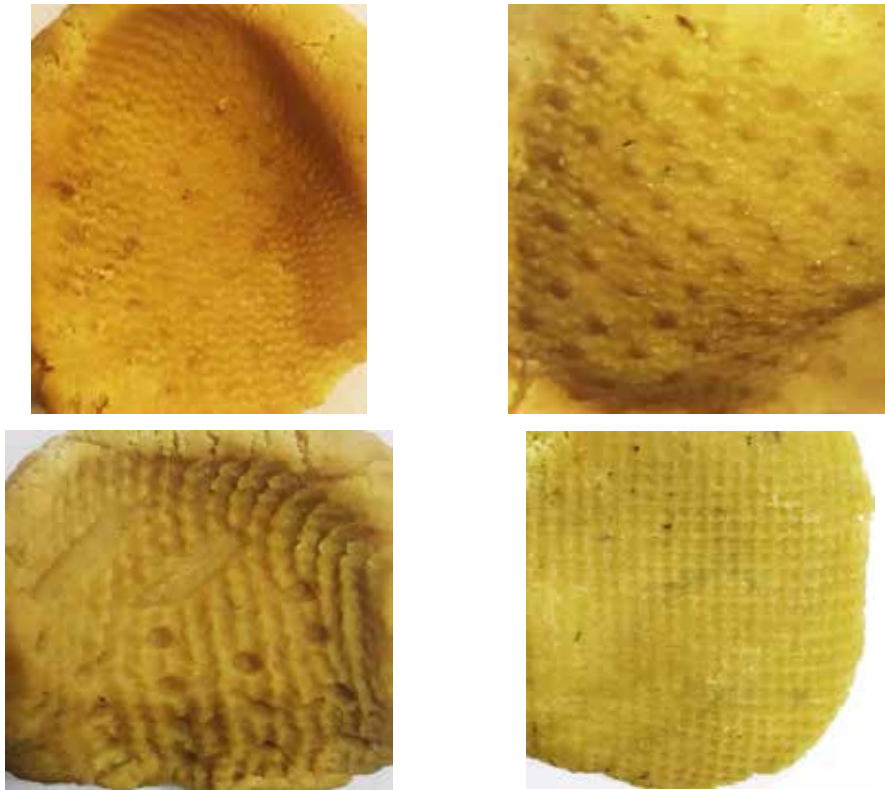
У процесі візуального дослідження експериментальних слідів на поверхнях ділянок вибухової речовини встановлено, що в них достатньо стало та чітко відображається не лише тип (вид) рельєфного рисунку захисного протектору рукавиць, але й окремі особливості будови матеріалу у вигляді дрібних заглибин, випуклостей тощо. Найвність відображених в експериментальних слідах елементів структурного рисунку, їхній характер, ступінь вираженості вказують як на можливість встановлення групової належності даних слідів (наприклад, певного типу матеріалу), так і на встановлення тотожності конкретному слідоутворюючому об'єкту. Для більшої наочності наведено ілюстрації слідів матеріалу (рукавиць) на поверхні частин пластиду, виконані з використанням вищезазначених рукавиць (див. рисунок 2).

Для проведення всебічного та об'єктивного дослідження з урахуванням особливостей об'єкта (пластиду), на якому знаходились вказані сліди, було проведено їх вилучення з використанням спеціальної силіконової пасти „Zetaplus C-Silicone Impression material” у вигляді отримання копій-зліпків.

Під час подальшого дослідження слідів матеріалу (рукавиць), перекопійованих шляхом виготовлення полімерних зліпків, встановлено, що в усіх відтисках повно, чітко та стало відобрази-

Рис. 1. Загальний вигляд робочих (долонних) поверхонь рукавиць, що використовувались під час відібрання зразків трасологічного походження з вибухових пластичних речовин

Рис. 2. Загальний вигляд слідів матеріалу (рукавиць), що утворені експериментальним шляхом на частинах пластиду

Рис. 3. Загальний вигляд об'ємних слідів тканини, що перекопійовані шляхом виготовлення полімерних зліпків

лись загальні та окремі ознаки матеріалу рукавиць, які утворюють індивідуальний комплекс ознак, властивий для певного типу матеріалу, що дозволяє визнати їх придатними як для встановлення групової належності (наприклад певного типу матеріалу), так і для встановлення тотожності конкретному слідоутворюючому об'єкту. Для більшої наочності наведено ілюстрації слідів матеріалу (рукавиць), перекопійованих шляхом виготовлення полімерних зліпків (див. рисунок 3).

Таким чином, необхідно зазначити, що якісний та професійно-організований огляд місця події дасть можливість зібрати необхідну інформацію про події злочину. Вищерозглянутий метод фіксації слідової інформації надасть змогу встановити групову належність виявлених слідів або встановити тотожність конкретного слідоутворюючого об'єкта.

Звичайно, виявлення та вилучення слідової інформації, особливо з пластичних вибухових речовин, потребує налагодженої співпраці з працівниками вибухотехнічних відділів ГУНП та експертами криміналістами науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України. Тому обов'язковість залучення спеціалістів до даної слідчої дії буде свідчити про об'єктивність, неупередженість та компетентність слідчого.

Література

1. Криміналістика : підручник / В.В. Пясковський, Ю.М. Черноус, А.В. Іщенко, О.О. Алексеев та ін. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
2. Бергер В.Є., Рибалко Я.В. Зразки актів дактилоскопічної та трасологічної експертизи. Київ : РВВ МВС України, 1997. 176 с.
3. Плескачевський В.М. Оружие в криминалистике. Понятие и классификация : монография. Москва, 1999.
4. Кирсанов З., Летоштяк Л. Новая отрасль криминалистической техники. *Борьба с преступностью на современном этапе*. Барнаул, 1982.
5. Ручкин В.А. Оружие и следы его применения. Криминалистическое учение. Москва, 2003.
6. Івасишин Т.М., Остапюк Ю.М. Правове та судово-експертне підґрунтя встановлення належності речовин до вибухових. *Судова вибухотехнічна експертиза*. 2010. С. 353–363.
7. Погорецький М.А. Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, учинених з використанням саморобного вибухового пристрою : монографія / М.А. Погорецький, М.О. Ленко, Д.Б. Сергеева. Київ : Алерта, 2014. 300 с.
8. Буш М.П. Взрывные устройства и следы их применения : учеб. пособ. Иркутск : ВСИ МВД России, 2005. 75 с.
9. Методична розробка щодо проведення групового заняття, Національний університет цивільного захисту України. Тактична і тактико-спеціальна підготовка. URL : https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/kafedry/kafedra-viiskovoi-pidhotovky/distant-content/vip/Zanytie_3_1.pdf.
10. Махов В.Н. Участие специалистов в следственных действиях. Москва, 1975. 88 с.
11. Картавый А.А. Криминалистическая характеристика террористических акций, совершенных путем взрыва зданий и сооружений. *Труды Академии управления МВД РОССИИ*. 2008. № 4. С. 10–15.
12. Криміналістика : підручник / Берназ В. Д. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.Ф. Волобуєва ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2011. 665 с.
13. Майлис Н.П. Судебная трасология : учебник [для студентов юрид. вузов]. Москва : Изд-во «Экзамен», 2003. 272 с.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.80>**П. В. Цимбал**

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України
orcid.org/0000-0002-7244-4669

В. Ф. Влад

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України
orcid.org/0000-0002-7180-8096

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВТЕЧІ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Однією з важливих і найскладніших слідчих дій під час розслідування втечі з місць позбавлення волі, на нашу думку, є допит підозрюваного, обвинуваченого, ув'язненого, засудженого. Суть допиту полягає в тому, що слідчий, застосовуючи різноманітні тактичні прийоми, спонукає допитуваного дати свідчення про обставини, прямо або побічно пов'язані з розслідуваним злочином. Отримані відомості слідчий записує до протоколу, щоб у подальшому вони могли бути використані в якості доказів.

Загальні правила проведення допиту містяться в Кримінальному процесуальному кодексі України. Особливості допиту окремих учасників кримінального судочинства (свідка) з урахуванням специфіки процесуального положення допитуваного прописані у відповідних статтях Кримінального процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актах. Перед початком допиту слідчий повинен ідентифікувати особу, викликану на допит, ознайомившись із її паспортом або іншим документом, що посвідчує особу.

Якщо у слідчого є будь-які дані про нестійкість психіки допитуваної особи або про будь-які інші фізичні вади, її лякливність, сором'язливість, боязкість, то він може прийняти рішення про проведення допиту у звичній для допитуваного обстановці, наприклад за місцем його навчання або проживання. Під час розслідування втечі з місць позбавлення волі це може бути звичайна камера засудженого. Це полегшить встановлення з ним психологічного контакту та отримання повних свідчень.

З самого початку проведення допиту допитуваний повинен відчувати, що слідчий бачить у ньому рівноправну людину, ставиться до нього як до особистості, яка володіє правом на певну самостійність. Необхідно пам'ятати, що у допитуваних симпатії виникають з першої зустрічі, а разом з ними виникає і довіра або настороженість, активна протидія. Зустрівши щире увагу і інтерес до себе, особа відвертіше розповість про своє життя, свої позитивні якості, умови, що сприяли вчиненню злочину, про скоєний злочин і свою роль у ньому.

Важливе значення може мати час проведення слідчої дії. Так, за відсутності гострої необхідності не слід проводити допит у час, відведений для обіду або прогулянки. Крім того, слідчу дію за участю засудженого краще проводити не більше 45 хв, оскільки потім ув'язнений втомлюється, і його увага розсіюється.

Ключові слова: місце позбавлення волі, допит, показання, свідок, учасник кримінального провадження, заходи безпеки, права засуджених, спеціаліст, захисник.

Tsumbal P. V., Vlad V. F. PECULIARITIES OF CONDUCTING INTERROGATION IN PENITENTIARY INSTITUTIONS DURING THE INVESTIGATION OF ESCAPE FROM DETENTION FACILITIES

In our opinion, one of the most important and complex investigative actions is the interrogation of the suspect, the accused. The essence of the interrogation is that the investigator, using a variety of tactical techniques, prompts the interviewee to testify about circumstances directly or indirectly related to the crime under investigation. The investigator records the information received so that they can be used as evidence in the future.

The general rules for conducting interrogation are contained in the Criminal Procedure Code of Ukraine. The peculiarities of the interrogation of individual participants in criminal proceedings (witness), taking into account the specifics of the procedural position of the interviewee, are specifically stipulated in the relevant articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine and other normative legal acts. Prior to the interrogation, the investigator must identify the person summoned for questioning, having read his or her passport, or other identification document.

If the investigator has any information about the instability of the interviewee's psyche, or any other physical defects, his fearfulness, shyness, timidity, he may decide to conduct the interrogation in the usual for the interviewed environment, for example, at his place education or residence, while investigating the escape from detention facilities, this may be a normal prisoner's cell. This will make it easier to establish psychological contact with him and to obtain complete, detailed testimony.

From the very beginning of the interrogation, the interrogator must feel that the interviewee sees him as an equal person, treat him as a person with the right to a certain independence. It should be remembered that the sympathies of the interviewees arise from the first meeting, and with them there is also confidence or alertness, active counteraction. Having met sincere attention and self-interest, the person will more openly tell about his life, his positive qualities, conditions that contributed to the commission of the crime, about the committed crime and, in particular, his role in it.

The time of the investigative action may be significant. Yes, in the absence of urgent need not be interviewed at the time set aside for lunch or a walk. In addition, it is better to carry out an investigative action with the convicted person for no more than 45 minutes, since then the prisoner becomes tired and his attention dissipates.

Key words: place of imprisonment, questioning, testimony, witness, participant in criminal proceedings, security measures, rights of convicts, specialist, defense lawyer.

Постановка проблеми. Нині втеча засуджених із місць позбавлення волі займає одне з перших місць серед пенітенціарних правопорушень як найбільш поширене і суспільно небезпечне діяння. Ми пропонуємо вчиняти дії, спрямовані на вдосконалення розслідування цього злочину, шляхом зменшення повноважень тюремної адміністрації під час проведення досудового розслідування злочинів, вчинених у виправних установах, для того, щоб адміністрація не чинила супротиву органам слідства, а також для збереження у таємниці відомостей і показань, які надходять від ув'язнених.

Головною метою дослідження є визначення напрямів і засобів забезпечення відповідності процесуальних, організаційних і тактичних основ допиту умовам і завданням боротьби зі злочинністю на сучасному етапі та розробка пропозицій щодо їх подальшого удосконалення; розробка механізму отримання вербальної інформації, можливостей її використання в процесі інформаційної взаємодії слідчого та інших учасників процесу при розслідуванні злочину, пов'язаного із втечею з місць позбавлення волі. Звертається особлива увага на необхідність дотримання прав засуджених під час проведення допиту у місцях позбавлення волі та гарантування їх власної безпеки.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням і класифікацією режимних заходів та проведенням слідчих (розшукових) дій у місцях позбавлення волі у своїх працях займалися як зарубіжні (А.Ф. Коні, І. Кертес, Д.П. Котов, М.П. Яблоков), так і вітчизняні вчені (А.В. Дудка, В.К. Весельський, О.М. Процюк, Р.В. Бараннік, О.Д. Нарійчук).

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на інформаційну значимість допиту, слідчі правоохоронних органів, які здійснюють допит свідків, підозрюваних підходять до проведення допиту не завжди відповідально, допускаючи різні помилки. У деяких випадках допит зводять лише до фіксації вільної розповіді, а етапу питання-відповідь не приділяють належної уваги; для усунення протиріч і неточностей не ставлять уточнюючих питань; не використовується весь обсяг інформації, отриманої під час проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій; не застосовується аудіо-, відеотехніка для фіксації показань, що негативно позначається на повноті інформації, здобутої під час допиту свідків, підозрюваних, обвинувачених, при вирішенні питання законності його проведення.

На якість допиту негативно впливає відсутність його планування. Певною мірою це поясню-

ється уявною однотипністю розслідуваних злочинів, простотою проведення слідчої (розшукової) дії. Такий підхід призводить до формальності розслідування, у зв'язку з чим багато деталей скоєного кримінального правопорушення можуть бути втраченими або недослідженими.

Говорячи про сутність допиту, слід зазначити, що він включає в себе дві сторони: гносеологічну (пізнавальну) та нормативну. Гносеологічна сторона допиту представлена такими прийомами пізнання, які використовує слідчий: спостереження, опитування, опис. Процес пізнання при допиті осіб у пенітенціарній системі безпосередньо пов'язаний із психічними явищами, які виявляються у свідка, підозрюваного, а також і у самого слідчого: психічні процеси (слухове сприйняття, мимовільне запам'ятовування, емоційне збудження, концентрація уваги); психічний стан (поганий настрій, неуважність при виникненні стресової ситуації); психічні властивості особи, тобто стійкі психічні утворення, які забезпечують рівень діяльності поведінки, типовий для певної людини.

Нормативно-правова сторона допиту виражена в дотриманні детальної регламентації правил та умов, які встановлені кримінальним процесуальним законодавством для проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі і при проведенні допиту.

Під час проведення допиту слід розмежовувати види допиту залежно від конкретних учасників кримінального провадження. Слід зазначити, що допит різних учасників кримінального провадження схожий між собою, але він має й індивідуальні особливості. Необхідність відокремлювати типи слідчої (розшукової) дії зумовлена тим, що залежно від учасників кримінального провадження, обставин, які підлягають встановленню при вчиненні злочину, залежать від обсягу підготовки до допиту, для цього застосовуються відповідні тактичні прийоми, методи.

Актуальність теми зумовлена тим, що в законодавстві та й на практиці за загальним правилом зазначені види допиту не розмежовуються, що може негативно позначитися як на процесі слідчої (розшукової) дії, так і на отриманні позитивних результатів.

Під час проведення допиту по кримінальному провадженню, передбаченому ст. 393 КК України, а саме втеча з місць позбавлення волі або з-під варти, слідчий або прокурор мають розділяти учасників кримінального провадження на дві групи: До першої належать особи, які мають і відстоюють власні інтереси; до другої групи – особи, які не мають власних інтересів.

До першої групи належать підозрюваний та обвинувачений. До другої – свідки. Серед осіб, які мають та відстоюють власні інтереси, підозрюваний та обвинувачений займають особливе процесуальне становище. Для захисту від обвинувачення та реалізації своїх законних інтересів вони наділені процесуальними правами, що передбачають гарантії їх забезпечення. З набуттям особою статусу підозрюваного або обвинуваченого законодавець пов'язує можливість отримання від них відомостей про злочин, у вчиненні якого ці особи підозрюються або обвинувачуються. Показання цих осіб має визначальне значення для встановлення обставин вчиненого злочину та істини у справі.

Оскільки допит є важливою частиною та складником досудового розслідування втечі з місць позбавлення волі, то необхідно звернути увагу на такі проблемні елементи проведення допиту у місцях позбавлення волі:

1. Надання підозрюваному, обвинуваченому можливості користуватися допомогою захисника.
2. Виключення фізичного (психологічного) впливу, не примушувати особу до дачі показань.
3. Забезпечення права не свідчити проти себе та близьких родичів, членів сім'ї.
4. Надання допомоги спеціаліста під час допиту осіб із фізичними вадами, вадами слуху чи зору, а також залучення необхідних спеціалістів під час допиту неповнолітніх осіб у місцях позбавлення волі.
5. Забезпечення безпеки особам, які беруть участь у розслідуванні втечі з місць позбавлення волі.

Надання можливості підозрюваному, обвинуваченому користуватися допомогою захисника полягає у можливості надавати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України.

Право особи на захист у кримінальному судочинстві є одним із найважливіших інститутів, які забезпечують дотримання прав і свобод людини [10, с. 146]. Право підозрюваного, обвинуваченого на захист закріплено у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод про права на справедливий суд.

Кожен обвинувачений має право використувати ефективну юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя. Проте під час розслідування втечі з місць позбавлення волі захиснику можуть створюватися певні перешкоди як слідчим, так і службовцями

виправної установи через режимність тюремної установи та особливий пропускний порядок проходження на її територію.

Важливе значення має виключення будь-якого фізичного чи психологічного впливу щодо примушування особи до дачі показань при її допиті з метою отримати потрібні для особи, яка проводить допит, показання (фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий, суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи) [4, с. 45].

У місцях позбавлення волі учасникам кримінального провадження час від часу доводиться зустрічатися з цією проблемою, метою якою є залякування учасників кримінального провадження для отримання необхідних доказів під час досудового розслідування втечі з місць позбавлення волі. Видами примушування до дачі показань є фізичне, психічне або комбіноване психічне та фізичне. Причинами існування такої ситуації можуть бути соціальні, економічні, політичні, правові; причинами, пов'язаними з проведенням досудового розслідування – корисливі мотиви, особисті інтереси, психічні властивості слідчого.

Вагомими причинами, що впливають на вчинення злочину у вигляді примушування до дачі показань під час розслідування втечі з місць позбавлення волі, є підвищення кількості розкриття злочинів; агресивний характер працівників органів досудового розслідування та адміністрації виправної установи; виконання наказу керівництва органу досудового розслідування, адміністрації виправної установи; безкарність дій працівників правоохоронних органів; низький професійний і культурний рівні. Наслідком примушування до дачі показань є підвищення недовіри до правоохоронних органів; небажання співпрацювати; надання завідомо неправдивої інформації.

Для більш якісної співпраці підозрюваного та обвинуваченого зі слідством О.Д. Нарійчук пропонує низку стимулюючих заходів, наприклад, застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності, враховуючи її дієвість (насамперед шляхом викриття організаторів та активних виконавців злочину). Для застосування цього інституту необхідно враховувати такі умови: особа не повинна бути організатором злочину; дія / бездіяльність особи не спричинили тяжких наслідків; особа розкаялася у вчиненні злочину та надає правдиві показання; ці показання допомогли викрити інших осіб, які брали участь у вчиненні цього злочину [8, с. 10].

Забезпечення права не свідчити проти себе, близьких родичів і членів своєї сім'ї закріплене нормою закону, а саме ст. 66 КПК України прого-

лошує, що свідок має право відмовитися давати показання проти себе, близьких родичів і членів своєї сім'ї, що можуть бути підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами або членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з нормами цієї статті не підлягають розголошенню [5].

Підозрюваний відповідно до ст. 42 КПК України має право не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання [5]. Відповідно до ст. 3 КПК України близькими родичами та членами сім'ї визнаються чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі [5].

Характерними особливостями права особи на свободу від самовикриття є:

1) обов'язок доведення винуватості особи покладається на державні органи;

2) принцип з'ясування об'єктивної істини вимагає від органів досудового розслідування ставитися неупереджено до факту використання досліджуваного права особи і вивчати всі обставини справи всебічно, повно та об'єктивно [1, с. 13].

Надання допомоги спеціаліста під час допиту осіб із фізичними вадами, вадами слуху чи зору, а також залучення необхідних спеціалістів під час допиту неповнолітніх осіб у місцях позбавлення волі, неповнолітніх та осіб з обмеженими можливостями має низку особливостей, що суттєво ускладнюють роботу органів досудового розслідування та проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

У науковій літературі існує поняття та перелік фізичних і психічних вад людини. Фізичними вадами є не тільки дефекти та каліцтва, але й наявність у підозрюваного, обвинуваченого гострого або хронічного важкого захворювання, через яке він не може правильно сприймати та оцінювати хід та результати слідчих (розшукових) дій. Це онкологічні захворювання, СНІД, неврологічні захворювання, черепно-мозкові травми, запальні захворювання нервової системи. Психічні вади насамперед можуть бути зумовлені будь-якими психічними захворюваннями. До них відносять аномалії психічного розвитку, викликані вродженими дефектами центральної нервової системи, органічними ураженнями мозку або їх залишковими явищами [3, с. 6].

А.В. Дудка у своїх працях надає низку цінних рекомендацій під час проведення слідчих (розшу-

кових) дій за участю осіб із фізичними або психічними вадами, а саме недопустимість тиску на таких осіб; не приховування інформації від таких осіб, ознайомлення з якою є їх законним правом; недопустимість використання тактичних прийомів, що можуть мати серйозні негативні наслідки для учасників кримінального процесу; отримана інформація від таких осіб не повинна використовуватися як доказ, поки не буде підтверджена іншими доказами [3, с. 7].

Слідчі повинні якнайширше використовувати рекомендації спеціалістів, що надзвичайно важливо для прогнозування вірогідної поведінки осіб з вадами психіки. Практична допомога спеціаліста, безпосередня їх участь при допиті дозволить слідчому правильно та своєчасно застосувати необхідний тактичний прийом як з метою встановлення психологічного контакту, так і при вирішенні конфлікту для стабілізації ситуації.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій бажано використовувати тактичні прийоми, спрямовані на надання допомоги особі з фізичними або психічними вадами з метою отримання достовірної інформації. Не рекомендується піддавати таких осіб тривалому допиту, необхідно своєчасно надавати їм час для відпочинку [3, с. 9].

Досліджуючи учасників процесу, які мають право бути присутніми під час допиту неповнолітніх підозрюваних, О.М. Процюк зазначає, що, на відміну від законного представника, який може відстоювати у провадженні позицію, що відрізняється від позиції неповнолітнього підозрюваного, захисник керується лише інтересами підзахисного. Законний представник здійснює лише представництво інтересів неповнолітнього, а завданням захисника є не лише захист прав та інтересів неповнолітнього допитуваного, а й за допомогою засобів захисту можливість спростування підозри, виявлення обставин, що пом'якшують покарання та виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього.

Педагог під час кримінального провадження є спеціалістом, який надає допомогу слідчому у проведенні допиту з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх, умов їхнього виховання та особливостей психічного розвитку. У разі запрошення до участі у допиті психолога, як і під час залучення педагога, слід враховувати його незацікавленість у результатах провадження [9, с. 10].

Говорячи про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у розслідуванні втечі з місць позбавлення волі, слід зазначити, що деякі учасники кримінального провадження не бажають надавати жодної допомоги правоохоронним органам. Нині доводиться більше зіштовхуватися з тим, що не тільки свідки, а часто й потерпілі не бажають повідомляти відомі їм дані про злочин. У такому випадку переважає «небажання зв'язуватися

з правоохоронними органами» і зацікавленість (у тому числі і підкуп), а головне страх (як реальний, так і потенційний). Тому особливого значення набувають питання забезпечення безпеки осіб, які можуть сприяти викриттю злочинців, тобто їх захист від погроз і замахів, щоб вони надали допомогу слідству [6, с. 13].

Ця проблема особливо актуальна для розслідування пенітенціарних злочинів, де існує реальна небезпека для життя та здоров'я свідків і потерпілих. Як зазначає В.К. Весельський, загалом категорії осіб, які потребують захисту у сфері кримінального судочинства, поділяються на дві групи. До першої належать працівники правоохоронних органів (оперативні працівники, дізнавачі, слідчі, судді); до другої групи – потерпілі, свідки, підозрювані, обвинувачувані та особи, які можуть сприяти викриттю злочинної діяльності [2, ст. 81].

Для забезпечення безпеки підозрюваних, обвинувачених і засуджених, які знаходяться в місцях позбавлення або обмеження волі, ми пропонуємо запровадити електронну систему подання та отримання показань від цих осіб. Такі показання підозрювані, обвинувачені та засуджені зможуть подавати до Державної пенітенціарної служби, Національної поліції, прокуратури та інших відповідних органів шляхом направлення на сайт правоохоронного органу заповненого на встановленому зразком бланку при наявності у кожного засудженого електронного цифрового підпису, що дасть змогу слідчим ідентифікувати інформатора або заявника.

На комп'ютерах ув'язнені набиратимуть такі показання про відомі їм обставини вчиненого злочину у межах пенітенціарної установи або заяви про вчинення злочину. Має бути встановлена система захисту для збереження в таємниці інформації про те, коли і який сайт відвідав ув'язнений. Таким чином, нам вдасться зберегти анонімність для адміністрації тюремної установи та ув'язнених, що дозволить зберегти засудженим життя та здоров'я, дасть їм змогу почуватися у безпеці. Ця пропозиція є абсолютно законною, оскільки наказом Міністерства юстиції від 19.10.2017 за № 3233/5 передбачено, що доступ до інтернету засудженим надається виключно у приміщенні інтернет-класу, надання його в інший спосіб, у тому числі у жилих приміщеннях і камерах забороняється [7].

Метою такої пропозиції є покращення співпраці засуджених, які відбувають своє покарання у місцях позбавлення волі, з органами досудового розслідування. Нині така співпраця не є можливою через вчинення тиску на засуджених пенітенціарною адміністрацією, а також через існування загрози життю та здоров'ю з боку інших засуджених.

Для введення в дію цієї пропозиції необхідно:

1. Забезпечити навчання засуджених по володінню навичками користування комп'ютерною технікою з виходом до мережі Інтернет.

2. Створити спеціальні електронні сайти в мережі Інтернет, доступ до яких матимуть органи досудового розслідування, адвокати та працівники Міністерства юстиції, що дозволить більш широко стежити за умовами життя засуджених, а також оперативно реагувати на повідомлення про правопорушення у виправних колоніях, які часто покриваються тюремною адміністрацією.

3. Кожному засудженому надається спеціальний ключ у вигляді флеш-карти, CD-диску або дискети з наявним спеціальним кодом, який використовується для системи Електронного цифрового підпису (ЕЦП), або системи, принцип дії якої схожий із механізмом роботи електронного ключа, що надається слідчим і прокурорам для того, щоб увійти до Єдиного реєстру досудового розслідування. Це дозволить заявнику під час подачі заяви про вчинення злочину в місцях позбавлення волі не підписувати документ, який він направлятиме електронним шляхом. Ідентифікація заявника буде можлива лише для органів, у яких буде система розшифрування такого ключа. Саме тому така заява потерпілого або показання свідка залишаться невідомими для адміністрації виправної установи та інших засуджених.

4. Необхідно спеціально обладнати комп'ютерні класи системами відеоспостереження для недопущення перешкоджання ув'язненим подавати заяви про вчинення злочину або показання свідками.

5. Розробка та створення бланку заяви про вчинення злочину, а також бланку, на якому свідки зможуть викласти у письмовій формі показання, які вони хотіли б повідомити органам досудового розслідування, прокурору, Міністерству юстиції або адвокатури.

6. Для осіб, які є інформаторами або заявниками, мають бути передбачені певні преференції. Ми пропонуємо у зв'язку з наданою засудженими допомогою слідству під час розслідування пенітенціарних правопорушень і злочинів, а саме:

1) перегляд їх справи та зменшення строку перебування у місцях позбавлення волі у зв'язку з їх виправленням і вибором правильного шляху життя;

2) покращення умов перебування таких інформаторів у місцях позбавлення волі;

3) застосування до таких осіб програми із захисту свідків.

Висновки. Отже, проведення допиту в місцях позбавлення волі має низку особливостей. Саме тому під час допиту ув'язнених, підозрюваних, засуджених, які відбувають покарання, слід враховувати:

1) необхідність надання підозрюваному, обвинуваченому, свідку можливості користуватися допомогою захисника, оскільки через режимність виправної установи це є проблемою;

2) недопущення примушування до дачі показань як тюремною адміністрацією, так і ув'язненими;

3) забезпечення права не свідчити проти себе та близьких родичів, членів сім'ї;

4) надання допомоги спеціаліста під час допиту осіб із фізичними вадами, вадами слуху чи зору, а також залучення необхідних спеціалістів під час допиту неповнолітніх осіб у місцях позбавлення волі;

5) забезпечення безпеки особам, які беруть участь у розслідуванні втечі з місць позбавлення волі;

6) створення в мережі Інтернет спеціального сайту, де б ув'язнені змогли подавати заяви про вчинений злочин або у письмовій формі викласти інформацію про відомі їм обставини вчинення злочину у пенітенціарній установі;

7) організація навчання по роботі з комп'ютерною технікою із виходом до мережі Інтернет.

Література

1. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2013. 18 с.

2. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти). Дис. ... канд. юрид. наук. К., 1999. 126 с.

3. Дудка А.В. Особливості проведення слідчих дій за участю осіб із фізичними або психічними вадами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2009. 16 с.

4. Кончаковська В.В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти. Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2010. 244 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, Ст. 88.

6. Минеева Г.П. Уголовно-правовая охрана свидетеля и потерпевшего. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1993. 19 с.

7. Наказ Міністерства юстиції від 19.10.2017 № 3233/5 «Про затвердження Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет». *Офіційний вісник України* від 03.11.2017 № 86, с. 613, ст. 2642, код акта 87826/2017.

8. Нарійчук О.Д. Показання обвинуваченого як джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2012. 19 с.

9. Процюк О.М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2017. 20 с.

10. Цимбал П.В., Барабаш Т.М. Проблеми забезпечення підозрюваному, обвинуваченому та підсудному права на захист. *Науковий вісник : збірник наукових праць УФЕІ*. Ірпінь, 1999, № 3(6). С. 146–148.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 34.347.962.1

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.81>

О. О. Овсяннікова

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри судоустрою та прокурорської діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0000-0001-7773-6487

БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ СПРАВЕДЛИВОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ

У статті розглядається безсторонність (неупередженість) суду як невід’ємний елемент та міра реалізації завдань справедливого суду. Зауважується, що одним із чинників, що позитивно впливає на формування громадської думки щодо судової влади та суддів безумовно, є безсторонність (неупередженість) суддів. Адже безсторонній розгляд і вирішення судових справ – один із головних обов’язків кожного судді, а також складова частина присяги судді, порушення якої визнається, зокрема, вчинення суддею дій, що можуть викликати сумнів у його неупередженості та підірвати довіру до судової влади в цілому з боку громадськості. Статтю присвячено дослідженню сутності безсторонності суддів та визначенню її основних критеріїв з огляду на міжнародні норми, норми національного законодавства, а також практику Європейського Суду з прав людини. Зазначається, що в Європейському Суді з прав людини напрацьована багаторічна практика щодо з’ясування того, чи був національний суд, розглядаючи конкретну справу, безстороннім у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Так, п. 1 ст. 6 Конвенції вимагає, щоб «суд», що підпадає під його дію, був неупередженим. Як правило, неупередженість означає відсутність упереджень або упередженості, при цьому її наявність або відсутність можуть бути перевірені різними способами. Отже, сенс і прояви безсторонності прийнято виводити з оцінок правового поняття «упередженість», яке має окремі усталені практикою Європейського Суду критерії, пов’язані з наданням переваг одній зі сторін спору. Саме на констатації фактів упередженості і на цій основі визнання порушень правил Конвенції про справедливий суд побудована прецедентна практика Європейського Суду. Крім того, відповідно до усталеної практики Європейського Суду з прав людини наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод повинна визначатися за об’єктивним та суб’єктивним критеріями. Європейський Суд у своїх рішеннях проводить відмінність між об’єктивним підходом, тобто визначенням, чи були судді надані достатні гарантії, щоб виключити будь-які обґрунтовані сумніви в цьому відношенні, та суб’єктивним підходом, тобто прагненням переконатися в суб’єктивному обвинуваченні або інтересі певного судді у конкретній справі. У статті також проаналізовані приклади випадків, у яких може постати питання щодо недостатньої безсторонності суду: перший, функціонального характеру, стосується, наприклад, виконання однією особою різних функцій в межах судового провадження, або ієрархічні чи інші зв’язки між цією та іншою особою в межах того ж провадження; другий має особистий характер і є наслідком поведінки судді у даній справі. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що безсторонність є ключовою характеристикою судді, головною ознакою судової влади та основою судового процесу і вважається очевидним фактом. Безсторонність суду має означати його діяльність виключно на основі чинного законодавства, враховуючи принцип верховенства права, на підставі професійних знань і власної правосвідомості, виключаючи будь-який сторонній вплив і підконтрольність. Власне безсторонність як ознака справедливого судового розгляду означає рівне ставлення суду до учасників, вирішення спору як нейтральним і безстороннім фахівцем без надання комусь переваг. Саме такий стан речей зможе реально забезпечити право кожної особи на справедливий судовий процес та слугувати стандартом організації судочинства у правовій демократичній державі.

Ключові слова: безсторонність, неупередженість, справедливість, суд, суддя, судова влада, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Ovsyannikova O. O. COURT IMPARTIALITY AS AN ELEMENT OF JUDICIAL POWER FAIRNESS

The article analyzes an impartiality of the court as an integral element and means of realization of impartial court goals. It is emphasized, that one of the factors, that positively influences the formation of public opinion on judicial power and judges clearly is impartiality of judges. As impartial hearings and solutions of legal cases is one of key responsibilities of every judge, and also a part of a judge oath – a violation of which are considered to be actions that can create doubt about his impartiality and that can undermine public trust in judicial power as a whole. The article studies the essence of judges impartiality and defining its key criteria with consideration of international law, national law and the case law of the European Court of Human Rights. It is noted that European Court of Human Rights has many years of case law on the matter if national court was impartial with regard to paragraph 1 of article 6 of Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms during certain hearing. Paragraph 1 of article 6 of Convention demands that “court” must be impartial. As a rule, impartiality means an absence of partiality, with its presence or absence being available for checking in many ways. So, a meaning and manifestation of impartiality are usually removed from legal frame of impartiality, which has separate criteria on providing advantage to a party, based on European Court case law. It is stating facts of impartiality and acknowledgement of Convention rules violation on this basis that is the foundation of the European Court case law.

Furthermore, according to case law of the European Court of Human Rights the presence of impartiality according to paragraph 1 of article 6 of Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms is defined by objective and subjective criteria. European in its rulings shows the difference between objective approach, which is figuring out if a judge was given sufficient guarantees to exclude reasonable doubt in this regard, and a subjective approach, that is checking if a certain judge has an accusation or an interest in a certain case.

The article also analyzes example cases that showcase the lack of court impartiality: first, of functional nature applies, for example, to execution of different functions in one judicial case by the same person, or hierarchy or other relations between him and another person; second one has personal nature and is a consequence of a judge behavior in a particular case. Based on the analysis it is concluded that impartiality is a key judge characteristic, main feature of judicial power and the basis of judicial process, and it is considered an obvious fact. Court impartiality may mean its operation exclusively based on actual law, including Rule of Law principle, based on professional knowledge and legal conscience, excluding any outside influence and control.

Impartiality itself as a property of just judicial procedure means equal court attitude to case parties, and a solution of cases by neutral and impartial professional without providing an advantage to a party. Such state of things can really provide the right of every person for a just judicial process and be a standard of legal proceedings in a democratic constitutional state.

Key words: impartiality, justice, court, judge, judicial power, European Court of Human Rights, Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms.

Вступ. Завданням суду в демократичному суспільстві є здійснення правосуддя на засадах верховенства права та забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Рішення суду з огляду на верховенство права за своїм змістом повинні утверджувати справедливість і права людини, укріплювати довіру суспільства до судової влади. Довіра з формуванням громадської думки націлена на правомірні очікування з боку громадськості певної моделі поведінки від суддів, що втілюється в ефективному відправленні судочинства та виступає мірою реалізації завдань справедливого суду.

Усі повноваження, які надані суддям, тісно пов'язані з такими цінностями правосуддя, як незалежність, чесність, честь, гідність, неупередженість, професіоналізм. Зазначені цінності і є передумовами довіри суспільства до здійснення правосуддя. Одним із чинників, що позитивно впливає на формування громадської думки щодо судової влади та суддів, безумовно, є безсторонність (неупередженість) суддів. Адже безсторонній розгляд і вирішення судових справ – один із головних обов'язків кожного судді, а порушення суддею вимоги безсторонності може викликати сумнів у його неупередженості та підірвати довіру до судової влади в цілому з боку громадськості.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності безсторонності суддів та визначення її основних критеріїв з огляду на міжнародні норми, норми національного законодавства, а також практику Європейського Суду з прав людини.

Стан дослідження. Різні аспекти безсторонності суду з точки зору забезпечення справедливого судового розгляду досліджували такі вітчизняні вчені, як С. Алексєєв, С. Бондарчук, В. Городовенко, І. Гриценко, І. Жаровська, О.С. Захарова, С.О. Іваницький, О. Капліна, М. Козюбра, В. Коно-

ненко, О. Константий, Р. Куйбіда, Л. Москвич, А. Олійник, М. Погорецький, О. Прокопенко, І. Самсін, А. Селіванов, В. Сердюк, Н. Сібільова, С. Сливка, В. Стефанюк, Е. Трегубов, О. Хотинська-Нор, Т. Цувіна, В. Шишкін, С. Штогун, та інші. Разом із тим, як чинник, що впливає на формування громадської думки щодо судової влади та забезпечує справедливий судовий розгляд, безсторонність суду комплексно не вивчалася, що і зумовило вибір теми дослідження.

Результати дослідження. Як відомо, справедливий судовий розгляд справи об'єднує в собі декілька важливих аспектів: це і вільний доступ до суду, і розумний строк судового розгляду, і незалежність та безсторонність суду, і забезпечення змагальності, публічності здійснення правосуддя, і рівня можливості сторін у судовому процесі, і дотримання права на захист тощо. Окреме місце у цій системі посідають незалежність та безсторонність суду як гарантії забезпечення об'єктивного та неупередженого ставлення судді до вирішення справи. Без такої необхідної для судочинства ознаки, як безсторонність суду, практична реалізація права на справедливий судовий розгляд неможлива.

Вимога безсторонності (неупередженості) суду частково перетинається з принципом незалежності, зокрема незалежності від сторін у справі. Такий висновок можна зробити шляхом аналізу численних міжнародно-правових актів. Так, зокрема, статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом (п. 1). Відповідно, невід'ємними складовими частинами права на справедливий судовий розгляд є такі три елементи. По-перше, це повинен бути суд, який встановлений законом і відповідає вимогам незалежності та безсторонності. По-друге, суд повинен мати широку юрисдикцію, достатню для вирішення всіх аспектів спору або обвинувачень, до яких

застосовується стаття 6. І нарешті, по-третє, відповідна особа повинна мати доступ до суду. Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Основними принципами незалежності судових органів, Рекомендаціями щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів також передбачено право кожної особи на незалежний і справедливий суд.

Статтею 1 Загальної (Універсальної) хартії судді, ухваленої 17.11.99 Центральною радою Міжнародної асоціації суддів в Тайпеї, визначено також, що незалежність судді є неодмінною умовою неупередженого відправлення правосуддя згідно із законом. Це нероздільні поняття. Всі інституції та органи влади, як національні, так і міжнародні, повинні поважати, захищати та оберігати цю незалежність. Цією Хартією також встановлено, що в усій своїй професійній діяльності судді повинні гарантувати права кожного на справедливий суд. Вони повинні сприяти реалізації права осіб на справедливий і відкритий процес у незалежному й неупередженому суді, утвореному на законних підставах, що має винести рішення щодо їхніх громадянських прав та обов'язків або щодо будь-якого кримінального звинувачення, висунутого проти них [1].

Так само у принципі 1 Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи про незалежність, дієвість і роль суддів від 13 жовтня 1994 р. зазначено, що виконавча та законодавча гілки влади мають забезпечити незалежність суддів і протидіяти будь-яким спробам позбавити їх незалежності. Судді мають бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають, покладатися на своє внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів і чинне законодавство. На розподіл судових справ між судьями не повинне впливати бажання однієї зі сторін у справі або будь-якої особи, зацікавленої в результатах цієї справи [2].

Окрім цього, у висновку N 3 (2002) КРЄС для Комітету Міністрів Ради Європи «Етика та відповідальність суддів» наголошується на тому, що питання довіри до судової системи стає все більш актуальним із сплином часу. У державі, яка керується принципом верховенства права, громадськість має право сподіватись на утвердження загальних принципів, що є сумісними з поняттям справедливого суду та гарантують фундаментальні права. Зазначається, що впевненість громадськості в судовій владі підринається, якщо прийняття рішення суддею створює враження такого, що було прийнято під стороннім впливом. Судова влада повинна користуватись довірою не тільки з боку сторін у розгляді конкретної справи, але й з боку суспільства у цілому. Тож здебільшого наголошується на тому, що довірою з боку суспільства буде користуватись тільки незалежний та безсторонній суд.

Гарантії права на справедливий суд, і, зокрема, гарантії безсторонності суду знайшли своє відображення і в нормах національного законодавства. Вони закріплюються в положеннях статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка передбачає, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом.

Процесуальні кодекси також містять гарантії права на справедливий суд, що включає і вимогу неупередженого (безстороннього) здійснення правосуддя. Так, відповідно до статті 21 Кримінального процесуального кодексу України кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. У статті 1 Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Згідно зі статтею 2 Кодексу адміністративного судочинства України завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

Звернімо увагу на той факт, що в міжнародних нормах та нормах національного законодавства зустрічаються два різних терміни: безсторонність та неупередженість суду. Зважаючи на тлумачення вказаних термінів у Академічному тлумачному словнику української мови [3, с. 398], відповідно до якого «безсторонній» – той, який складає думку про кого-, що-небудь або щось робить на підставі об'єктивних фактів, а не особистого почуття; неупереджений, справедливий, а «неупереджений» – це той, який не має обманної, негативної, задалегідь сформованої думки, упередження проти кого-, чого-небудь, можемо вважати два ці терміни синонімами та використовувати рівною мірою.

Варто зазначити, що в національних правових актах, що регламентують діяльність суду, відсутнє нормативне визначення поняття «безсторонність». Саме тому відповідний інтерес становить те, як розуміє сутність цього поняття Європейський суд з прав людини (далі – Європейський Суд, ЄСПЛ).

Перш за все, слід вказати, що в Європейському Суді напрацьована багаторічна практика щодо з'ясування того, чи був національний суд, розглядаючи конкретну справу, безстороннім у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції. П. 1 ст. 6 Конвенції вимагає, щоб «суд», що підпадає під його дію, був неупередженим. Як правило, неупередженість

означає відсутність упереджень або упередженості, при цьому її наявність або відсутність можуть бути перевірені різними способами (Кіпріану проти Кіпру, п. 118; Мікаллеф проти Мальти, пункт 93). Отже, сенс і прояви безсторонності прийнято виводити з оцінок правового поняття «упередженість», яке має окремі усталені практикою Європейського Суду критерії, пов'язані з наданням переваг одній зі сторін спору. Саме на констатації фактів упередженості і на цій основі визнання порушень правил Конвенції про справедливий суд побудована прецедентна практика ЄСПЛ [4, с. 75].

ЄСПЛ у своїй практиці виділяє критерії оцінки неупередженості. Відповідно до практики Європейського Суду наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції повинна визначатися за об'єктивним та суб'єктивним критеріями. Європейський Суд у своїх рішеннях проводить відмінність між об'єктивним підходом, тобто визначенням, чи були судді надані достатні гарантії, щоб виключити будь-які обгрунтовані сумніви в цьому відношенні, та суб'єктивним підходом, тобто прагненням переконатися в суб'єктивному обвинуваченні або інтересі певного судді у конкретній справі. Надамо більш ґрунтовний аналіз об'єктивним та суб'єктивним критеріям безсторонності в розумінні Європейського Суду з прав людини.

Об'єктивний критерій, за думкою Європейського суду, стосується функціонального характеру діяльності суду, тобто коли особиста поведінка судді не оспорується, але, наприклад, ієрархічні або інші зв'язки між суддею і певною стороною або учасником процесу, здійснення одним і тим самим суддею різних функцій у рамках судового процесу, зміна територіальної підсудності, призначення експертизи та оцінка висновку експерта тощо об'єктивно виправдовують сумніви щодо неупередженості суду. Відповідно до об'єктивного критерію визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності (див., серед іншого (*inter alia*), рішення у справі «Фей проти Австрії» (*Fey v. Austria*) від 24 лютого 1993 року, пп. 27, 28 and 30; рішення у справі «Ветштайн проти Швейцарії» (*Wettstein v. Switzerland*), № 33958/96, п. 42, ЄСПЛ 2000-XII). У кожній окремій справі слід вирішувати, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про небезсторонність суду (див. рішення у справі «Пуллар проти Сполученого Королівства» (*Pullar v. United Kingdom*), від 10 червня 1996 року, п. 38). Відповідно до об'єктивного критерію також має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо відсутності безсторонності судів. З огляду на це навіть зовнішні прояви можуть мати певну важливість або, іншими словами, «правосуд-

дя повинно не тільки чинитися, повинно бути також видно, що воно чиниться» (див. рішення у справі «Де Куббер проти Бельгії» (*De Cubber v. Belgium*), від 26 жовтня 1984 року, п. 26). Ключовим у цьому питанні є питання довіри, яку суди в демократичному суспільстві мають вселяти суспільству і, перш за все, сторонам у процесі [5].

Європейським судом об'єктивний підхід безсторонності розтлумачується й у випадку колегіального розгляду справи, що вимагає поставити питання про те, чи, незалежно від особистого ставлення одного з суддів, певні факти, котрі можна перевірити, дозволяють піддати сумніву безсторонність усього складу суду (*Castillo Algar* проти Іспанії, § 45). Для того, щоб вирішити, чи у даній справі є правомірні підстави сумніватись в неупередженості судді, слід взяти до уваги думку скаргника, якій, проте, не можна надавати вирішальної ролі. Визначальною є потреба встановити, чи його оцінка може вважатись об'єктивно виправданою (*Ferrantelli i Santangelo* проти Італії, § 58; *Padovani* проти Італії, § 27). Об'єктивна оцінка стосується переважно ієрархічних чи інших зв'язків між суддею і іншими учасниками провадження, які можуть об'єктивно обгрунтувати сумніви в неупередженості суду і, відповідно, не відповідають нормам Конвенції стосовно об'єктивної безсторонності (*Micallef* проти Мальти [ВП], § 97). Тому у кожному подібному випадку необхідно вирішити, чи характер і ступінь даних зв'язків є такими, що засвідчують недостатню неупередженість з боку суду (*Pullar* проти Сполученого Королівства, § 38).

Європейський Суд у своїх рішеннях також встановлює, що «безсторонність», в сенсі п. 1 статті 6, має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі – тобто жоден із членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження (рішення «Булут проти Австрії» (*Bulut v. Austria*) від 22 лютого 1996 року, *Reports 1996-II*, с. 356, п. 31, та «Томан проти Швейцарії» (*Thomann v. Switzerland*), рішення від 10 червня 1996 року, *Reports 1996-III*, с. 825, п. 30). Відповідно до суб'єктивного критерію беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Варто зазначити, що відносно суб'єктивного критерію особиста безсторонність суду презумується, поки не надано доказів протилежного (див. рішення у справі «Ветштайн проти Швейцарії» (*Wettstein v. Switzerland*), пункт 43; рішення *Kyprianou* проти Кіпру [ВП], § 119; рішення *Hauschildt* проти Данії, § 47).

Отже, щодо суб'єктивного критерію, то він має особистий характер і зумовлюється поведінкою судді у кожному конкретному випадку. У контек-

сті цього критерію враховуються особисті переконання та поведінка певного судді, що означає необхідність встановити, чи мав він будь-яку особисту зацікавленість або упередженість у певній справі. Наявність упередженості в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції Європейський суд визначає на підставі «особистого переконання певного судді у конкретній справі», «особистих переконань та поведінки конкретного судді у справі» – національний «суд має бути вільний від особистих упереджень і особистої зацікавленості в результаті справи», «жоден із членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження». Один із суб'єктивних проявів неупередженості — публічна поведінка судді, у тому числі його публічні висловлювання. З погляду суб'єктивного критерію, як зазначає Європейський Суд, значна частина сумнівів щодо особистої безсторонності судді могла б бути знята, якби суддя реалізовував право на самовідвід. Тим більше, що «кожен суддя, щодо неупередженості якого є законні сумніви, повинен вийти зі складу суду» [6, с. 22].

Разом із тим, незважаючи на виділення об'єктивного та суб'єктивного критеріїв безсторонності суду, чітка відмінність між цими поняттями відсутня, оскільки поведінка судді може не тільки об'єктивно викликати сумніви в його неупередженості з точки зору зовнішнього спостерігача (об'єктивний тест), але мова може також йти про його або її особисте переконання (суб'єктивний тест). У зв'язку із цим рішення про те, чи слід застосувати в певній ситуації той чи інший критерій, залежить від конкретних фактів оспорюваної поведінки (рішення Кіпріану проти Кіпру, п. 119 і 121).

Рішення щодо бестсторонності судді виносилися Європейським Судом і щодо України. Так, відповідно до рішення Європейського Суду у справі «Газета «Україна-центр» проти України» від 15.10.2010, для забезпечення існування неупередженості суду для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції необхідно виключити будь-які обґрунтовані сумніви щодо безсторонності суду. У рішенні Європейського Суду у справі «Бочан проти України» від 03 травня 2007 року суд нагадує, що «безсторонність», в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції, має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі – тобто жоден із членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження, та об'єктивного критерію – тобто чи були у судді достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які легітимні сумніви із цього приводу. Відповідно до об'єктивного критерію має бути визначено, чи наявні факти, що можуть бути перевірені, які породжують сумніви щодо відсутності безсторонності суддів.

Європейський Суд у своїх рішеннях наголошує на тому, що будь-який суддя, стосовно неупередженості якого є обґрунтований сумнів, повинен заявити самовідвід [7] (рішення у справах «Делкурт проти Бельгії», «Персак проти Бельгії» і «Де Куббер проти Бельгії» та інші). При цьому Суд зазначає, що при вирішенні питання про відвід судді (складу суду) необхідно перевірити додержання як об'єктивного, так і суб'єктивного критеріїв безсторонності суду, а саме формування суду (колегії суддів) для розгляду конкретної справи (об'єктивний критерій) у встановлений законом спосіб, та надати оцінку доводам заявника на предмет недодержання вимог щодо особистої безсторонності суду (суб'єктивний критерій). Саме за цим алгоритмом і повинні готуватися заяви про відвід судді [8].

Ключовим рішенням стосовно визначення критеріїв безсторонності судді в Україні є постанова Верховного Суду, винесена колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду 17.09.2019 у справі №277/599/15-к, де основним мотивом повернення справи на повторний розгляд стало недотримання вимог процесуального законодавства в частині порушення вимог інституту відводу суддів. Верховний Суд зазначає, що безсторонність (неупередженість) суду має визначатися згідно з, по-перше, суб'єктивним критерієм, тобто враховувати особисті переконання та поведінку конкретного судді, та з'ясувати, чи мав суддя особисту упередженість або чи був він об'єктивним у цій справі, та, по-друге, об'єктивним критерієм, іншими словами, шляхом встановлення того, чи забезпечував сам суд та, серед інших аспектів, його склад, достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності. Як вказує Верховний Суд у мотивувальній частині рішення, між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а також може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій).

Варто також проаналізувати приклади випадків, у яких може постати питання щодо недостатньої безсторонності суду. Європейський Суд у своїх рішеннях вказує на два основні випадки, у яких може постати питання щодо недостатньої безсторонності суду (Кургіану проти Кіпру [ВП], § 121): перший, функціонального характеру, стосується, наприклад, виконання однією особою різних функцій в межах судового провадження, або ієрархічні чи інші зв'язки між цією та іншою особою в межах того ж провадження; другий має особистий характер і є наслідком поведінки судді у даній справі. Серед випадків функціонально-

го характеру може трапитися, наприклад, факт, що суддя до початку судового розгляду вже ухваливав рішення стосовно, зокрема, досудового затримання, однак цей факт не може сам по собі виправдати сумніви у його безсторонності; важливими є обсяг і характер таких рішень (Feu проти Австрії, § 30; SainteMarie проти Франції, § 32; Nortier проти Нідерландів, § 33). Той факт, що суддя раніше працював слідчим, не є підставою сумніватись у недостатній безсторонності; водночас, якщо суддя, який під час роботи у органі слідства особисто вів певну справу, а згодом має розглядати ту ж справу вже як суддя, то учасники провадження мають право сумніватись у тому, що він може надати достатні гарантії безсторонності (Piersack проти Бельгії, § 30 b i d). Послідовне здійснення однією особою у тій же справі функцій як слідчого, так і судді, може також змусити Суд дійти висновку про те, що заявник мав підстави сумніватись у безсторонності суду, що розглядав справу (De Cubber проти Бельгії, §§ 27-30). Не виникає питань про недостатню безсторонність суду і тоді, коли суддя вже постановляв суто формальні і процедурні рішення на інших стадіях провадження; натомість така проблема може виникнути тоді, коли на інших стадіях провадження цей же суддя висловлювався щодо вини обвинуваченого (Gómez de Liaño у Botella проти Іспанії, §§ 67-72). Сам факт, що суддя вже висловлювався щодо подібних кримінальних обвинувачень, не пов'язаних з даною справою, або що він вже судив одного з обвинувачених, але у іншій кримінальній справі, ще не є достатнім для сумнівів у його безсторонності у наступній справі (Kriegisch проти Німеччини (déc.); Khodorkovskiy і Lebedev проти Росії, § 544). Проте зовсім інша річ, якщо такі попередні рішення містять висновки, котрі є преюдиційними у питанні про вину обвинуваченого, який вже притягався до кримінальної відповідальності (Porre проти Нідерландів, § 26; Schwarzenberger проти Німеччини, § 42; Ferrantelli і Santangelo проти Італії, § 59). Обов'язок безсторонності не може вважатись таким, що зобов'язує суд, уповноважений переглядати і скасовувати адміністративні і судові рішення, передавати справу до іншого судового органу або ж до суду у іншому складі (Thomann проти Швейцарії, § 33; Stow і Gai проти Португалії (déc.)) [9].

Окрім цього, варто говорити про два види неупередженості: неупередженість особистості судді щодо конкретного учасника судового розгляду і неупередженість з результатах справи. Правовими гарантіями забезпечення принципу неупередженості є можливість відводу або самовідводу судді, зазвичай вони відбуваються в таких випадках: участь судді у прийнятті будь-яких судових рішень у справі на досудових стадіях провадження; особиста участь судді у справі як учасника про-

вадження у справі; родинний зв'язок із стороною або іншою особою, яка бере участь у справі; особиста (пряма або опосередкована) зацікавленість судді в результатах справи або зацікавленість його родичів; інші обставини, які викликають сумнів у об'єктивності судді; наявність у колегіальному складі суду осіб, які є членами сім'ї, родичами між собою чи родичами одного з подружжя; заборона участі одного і того ж судді в розгляді справи в різних судових інстанціях, а також у тій самій інстанції в разі скасування попереднього рішення судом вищого рівня. Безсторонність розцінюється також як важливість навіть зовнішніх проявів, оскільки, як вже зазначалося, «правосуддя має не тільки чинитися, також має бути видно, що воно чиниться». Таким чином, судді повинні утримуватися від будь-яких дій, висловлювань, проявів, що можуть вказувати на порушення принципу безсторонності та знижують авторитет суду [10].

Висновок. З огляду на проаналізовані у статті аспекти варто зазначити, що безсторонність є ключовою характеристикою судді, головною ознакою судової влади та основою судового процесу і вважається очевидним фактом. Презумпція неупередженості має значну вагу. Особа, яка заявляє про упередженість, повинна бути здатна довести реальну або очевидну відсутність неупередженості у судді. Але простої заяви недостатньо, необхідно навести достовірні докази. Особиста думка або незгода з рішеннями судді не є доказом упередженості. У будь-якому випадку, припущення щодо упередженості є правовим питанням, яке має бути винесеним на розгляд суду. За виключенням надзвичайних обставин, заява про справжню або можливу упередженість не є питанням поведінки судді.

Існування національної процедури, покликаної гарантувати безсторонність, а саме, правила стосовно відводу і самовідводу суддів, є необхідною складовою. Такі правила засвідчують намагання національного законодавця усунути будь-які правомірні сумніви в неупередженості судді і відповідного суду, а також є спробою забезпечити безсторонність, усунувши таким чином причину занепокоєння.

Вимога безсторонності призначена мінімізувати вплив особистого, психологічного фактору на результати розгляду справи суддею чи суддями (при колегіальному розгляді справи). Однак у силу переважно етичного характеру зазначена вимога не може виключити вплив вказаних факторів на здійснення правосуддя [11, с. 190].

Тож безсторонність суду має означати його діяльність виключно на основі чинного законодавства, враховуючи принцип верховенства права, на підставі професійних знань і власної правосвідомості, виключаючи будь-який сторонній вплив і підконтрольність. Власне безсторонність

як ознака справедливого судового розгляду означає рівне ставлення суду до учасників, вирішення спору як нейтральним і безстороннім фахівцем без надання комусь переваг. Саме такий стан речей зможе реально забезпечити право кожної особи на справедливий судовий процес та слугувати стандартом організації судочинства у правовій демократичній державі.

Література

1. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text.
2. Рекомендація N (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text.
3. Академічний тлумачний словник української мови / Словник української мови: в 11 томах. Том 5. 1974. URL : <http://sum.in.ua/>.
4. Гуйван П.Д. Незалежність і безсторонність судової влади як визначальний показник справедливого судочинства. *Право і суспільство*, 2019. № 4. С. 71–77.
5. Фулей Т.І., Кучів О.М. Незалежність та безсторонність суду в аспекті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: практика ЄСПЛ щодо України. URL : <http://www.nsj.gov.ua/files/152940499217.06.pdf>.
6. Лужанський А.В. Безсторонній суд як об'єкт доступу в контексті міжнародних зобов'язань України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 2(128). С. 20–25.
7. Критерії безсторонності. *Закон і бізнес*. 16.11-22.11.2019. № 45(1447).
8. Дубчак Л. Право на відвід судді: окремі позиції Європейського суду з прав людини. URL : <https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/31284>.
9. Довідник із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.
10. Грень Н.М. Право на справедливий суд: проблеми незалежності та безсторонності. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. URL : <http://ena.lp.edu.ua>.
11. Ювчиця О.В. Незалежність та безсторонність суду як складові права особи на справедливий судовий розгляд. *Новели цивільного процесуального законодавства: представництво: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. до 150 річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 року) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н.Ю. Голубевої. Одеса. 2019. С. 189–192.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.82>

А. С. Жак

магістр публічного управління та адміністрування
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-1006-9215

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ (ФОРМ) ПРАВА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ТА АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'І

Стаття присвячена аналізу джерел (форм) права двох найбільш впливових у світі правових систем: романо-германської та англосаксонської. Автором застосований порівняльно-правовий метод із метою виявлення подібностей чи відмінностей, ефективності регулюючої дії офіційно-документальних способів вираження змісту права, переважає описовий напрямок викладення матеріалу. За допомогою порівняльно-правового методу дослідження здійснено аналіз джерел права вищевказаних правових систем, що діє зможу виділити загальні принципи зближення та розходження джерел (форм) права, зрозуміти тенденції трансформації правової карти світу.

Метою статті є виявлення загальної тенденції конкуренції джерел права в межах певних правових систем, що забезпечують найефективніше регулювання суспільних відносин.

Встановлено, що сучасні інтеграційні процеси держав зумовлюють актуальність питання взаємодії правових систем, потребують поглибленого дослідження правової сім'ї.

З'ясовано, що домінуючим джерелом права романо-германської правової системи є нормативно-правовий акт (закон), який для якісного регулювання суспільним відносин повинен бути стабільним, та, навпаки, європейські інтеграційні процеси посилюють роль нормативно-правового акта в системі джерел англосаксонській правовій сім'ї.

Автор приходиться до висновку, що дотримання балансу серед джерел (форм) права стосовно кількості правових актів є вкрай важливим інструментом для якісного регулювання суспільних відносин, тому що величезна кількість підзаконних нормативно-правових актів знижує престиж та авторитетність закону. Також автор простежує недооціненість такого джерела права, як доктрина, адже використання у процесі законотворчості правової доктрини є передумовою прийняття науково обґрунтованих та актуальних правових приписів, заповнення прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин та усунення суперечностей у системі законодавства.

Ключові слова: порівняльне правознавство, джерела (форми) права, правові системи світу.

Zhak A. S. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF SOURCES (FORMS) OF THE LAW OF THE ROMANO-GERMANIC LEGAL SYSTEM AND THE ANGLO-SAXON LEGAL FAMILY

The article is devoted to the analysis of sources (forms) of the law of the two most influential legal systems in the world: the Romano-Germanic and Anglo-Saxon. The author used the comparative-legal method to identify similarities or differences, the effectiveness of the regulatory action of official and documentary ways of expressing the content of the law, the descriptive direction of the material prevails. Using the comparative-legal method of research the sources of law of the above legal systems are analyzed, which makes it possible to identify general principles of convergence and divergence of sources (forms) of law, to understand the trends of the transformation of the legal map of the world.

The purpose of the article is to identify the general trend of competition of sources of law within specific legal systems that provide the most significant regulation of public relations.

It is established that modern integration processes of states determine the urgency of the issue of interaction of legal systems, require an in-depth study of the legal family.

It was found that the dominant source of the law of the Romano-Germanic legal system is a normative legal act (law), which for quality regulation of social relations must be stable and, conversely, European integration processes have strengthened the role of the normative legal act in the Anglo-Saxon legal family.

The author concludes that maintaining a balance among the sources (forms) of law regarding the number of legal acts is an essential tool for quality regulation of public relations because a vast number of bylaws reduces the prestige and authority of the law. Also, the author traces the worthlessness of such a source of law as doctrine, because the use of the legal doctrine in lawmaking is a prerequisite for the adoption of scientifically sound and relevant legal requirements, filling gaps in the legal regulation of public relations and eliminating contradictions in the legal system.

Key words: comparative jurisprudence, sources (forms) of law, legal systems of the world.

Правові системи в сучасному світі не можуть існувати окремо одна від одної, тому що ізоляція гальмує розвиток і вдосконалення джерел (форм) права та постає проблема використання міжна-

родного досвіду, цивілізованого співіснування зі світовим співтовариством.

Водночас Хашматулла Бехруз вказує, що глобалізаційні процеси, що визначають останнім

часом тенденції і напрямки розвитку суспільства у політичній, економічній, культурній, екологічній, демографічній та, звичайно, у правових системах зумовлює необхідність діалога правових систем. Це, у свою чергу, зумовлює взаємодію правових систем, що призводить до їх зближення. Порівняльне правознавство в даному контексті є потужним інструментом у вирішенні не тільки суто правових проблем, а й загальноцивілізаційних питань [1].

Порівняльне законодавство спочатку розглядалося вченими як порівняльно-правовий метод. Пізніше його стали вважати самостійною галуззю знань, відносно самостійною науковою та навчальною дисципліною. Від того, який сенс та зміст вкладається в поняття «джерело права» в тій чи іншій правовій системі, чи збігається уявлення про джерела права та їх види в одній правовій системі з відповідними уявленнями, що панують в інших правових системах, багато в чому залежить сама можливість, а разом із нею і успішність їх порівняльного дослідження.

Відзначаючи високу значимість джерел права не тільки для характеристики національного права, але і для більш глибокого розуміння порівняльного правознавства, деякі автори не без підстав розглядають їх як «дуже важливі складові частини концепції порівняльного права». При цьому вони цілком резонно зауважують, що система джерел права, притаманна кожній із існуючих правових сімей, може вказувати на їх спільність, що ґрунтується на однорідності ряду джерел права та їх різному розумінні.

Подібні та відмінні риси, загальне та особливе в різних правових системах дуже часто піддаються впливу з боку одних і тих самих факторів, їхній вплив на ті чи інші сторони правових систем може бути прямо протилежним [2].

Сучасне порівняльне правознавство відкриває унікальні можливості для порівняння джерел права різних правових систем та сімей.

Для проведення аналізу джерел (форм) права в різних правових системах пропонується для розгляду наукова класифікація правових систем світу, яка здійснена за критеріями спільності історичних коренів виникнення, основного юридичного джерела (форми) права, принципів регулювання суспільних відносин, єдності у структурі системи і норми права, юридичної техніки, тощо.

Так, С. Алексєєв називає чотири основні сім'ї національних систем:

1) романо-германську (національні правові системи Франції, ФРН, Італії, Іспанії тощо);

2) англосаксонське загальне право (національні правові системи Англії, США і ряду інших країн);

3) релігійно-общинні юридичні системи (правові системи, притаманні ряду держав Азії та Африки);

4) заідеологізовані правові системи при авторитарних політичних режимах [3].

Своєрідною видається позиція В. Синюкова, який пропонує таку класифікацію:

1) сім'я загального права (історично створена в Англії у X–XIII ст.);

2) романо-германська правова сім'я (історичні корені якої сягають римського права, I ст. до н.е. – VI ст. н.е.);

3) традиційні (Японія, ряд держав Африки та ін.) і релігійні правові сім'ї (мусульманське право, індуське право);

4) слов'янська правова сім'я [4].

До останньої він включає групу російського права (Україна, Білорусія, Болгарія, Нова Югославія). Причому російська правова система вирізняється ним як провідний елемент слов'янської правової родини на підставі її самобутності, зумовленої не тільки техніко-юридичними, формальними ознаками, а й глибокими соціальними, культурними, державними засадами життя слов'янських народів.

На думку вітчизняних правників, до особливостей романо-германської правової сім'ї, що розглядається, відносяться серед інших такі особливості:

– у законодавстві провідна роль належить конституції, що має вищу юридичну силу в системі джерел права;

– правовий прецедент не є характерним для цієї правової сім'ї, а судова практика скоріше служить допоміжним джерелом права, а не основним;

– правова доктрина відіграє важливу роль у процесі правотворчості. У процесі правозастосування вона використовується під час тлумачення норм права, але судді не можуть посилалися на позиції відомих учених-юристів для обґрунтування рішень, які ними приймаються;

– серйозне значення приділяється міжнародному праву, нерідко проголошується його примат стосовно внутрішньодержавного права (ФРН, Російська Федерація);

– правовий звичай, як правило, має обмежену дію. Його застосування допускається у сфері приватного права і нерідко не лише як доповнення до закону, але й, крім закону, якщо закон не регулює ту чи іншу ситуацію [5].

Таким чином, як основна форма (джерело) права в романо-германській правовій сім'ї виступає нормативно-правовий акт.

Поняття нормативно-правового акта надано багатьма вченими та, як правило, визначається як офіційний письмовий документ, що містить загальнообов'язкове правило поведінки (норму права).

За своєю суттю нормативно-правовий акт розглядається як письмовий документ, прийнятий компетентним органом держави або уповноваженим суб'єктом, встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує норми права, містить розпоряджен-

ня загального характеру та постійної дії, розраховані на багаторазове застосування. Нормативно-правовий акт має такі основні ознаки:

- відображає державні інтереси і спрямовані на регулювання широкого кола найважливіших сфер суспільних відносин;

- має визначену структуру (може складатися з частин, розділів, статей, параграфів, пунктів) та зміст (назва, дата, місце і суб'єкт прийняття, підпис уповноваженої посадової особи, реєстраційний номер), визначену законом документальну форму закріплення;

- включає за змістом правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів;

- приймається чітко визначеним колом правотворчих органів;

- розробляється і приймається за чітко визначеним порядком;

- є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, в тому числі й примусовими засобами;

- публікується у спеціальних виданнях;

- діє в часі, просторі та щодо кола осіб;

- має юридичну силу, що дає можливість визначити принципи підпорядкування та ієрархічної побудови системи нормативно-правових актів [6].

Загальною особливістю для всіх країн, що належать до романо-германської правової сім'ї, є саме нормативність права, закон виступає найважливішим джерелом права. Норми мають системно-ієрархічний характер. Найвищу юридичну силу мають норми, що закріплені в конституціях країн романо-германської правової сім'ї.

На цьому також наголошують такі вчені, як С. Лисенкова та В. Копейчиков: «Видані органами законодавчої влади, а також іншими уповноваженими органами нормативно-правові акти, що містять норми права, які юристам належить тлумачити і застосовувати для винесення рішення з конкретних справ, складають у країнах романо-германської правової сім'ї певну ієрархічну систему. Верхній щабель цієї системи належить конституції, або, як вони називаються у деяких країнах, конституційним законам. У всіх країнах романо-германської правової сім'ї є писані конституції, тобто конституції, що являють собою єдиний акт, прийнятий за особливою, ускладненою, процедурою і який має чітку внутрішню структуру» [7].

Таким чином, конституції більшості країн, що належать до романо-германської правової сім'ї, наголошують на принципі, згідно з яким міжнародно-правові акти після їх ратифікації мають пріоритет над актами національного законодавства.

Те ж саме вказує і О.Ф. Скакун: в єдиній ієрархічно побудованій системі джерела писаного права головне місце посідає нормативно-правовий акт

(закон). Він має пріоритет щодо звичаю, узагальнення судової практики, внутрішньодержавних договорів. Закони регулюють приватну і публічну сфери суспільних відносин: найбільш важливі питання суспільного устрою, права і свободи громадян, структуру і організацію державної влади, закріплюють правове становище фізичних і юридичних осіб, відносини між ними [8].

Однак дотримання балансу щодо кількості правових актів є вкрай важливим інструментом. Слід наголосити, що величезна кількість підзаконних нормативно-правових актів знижує престиж та авторитетність закону. Переобтяження нормативно-правовими актами створює перешкоди для якісного регулювання суспільних відносин.

Серед джерел права у романо-германській правовій системі звичай відіграє другорядну роль, виступає своєрідним доповненням до Закону, тому що багато які зі звичаїв вже закріплені в законі. Мабуть, тільки в Італії він зберіг характер самостійного джерела права.

Правовому звичаю як джерелу права відведена допоміжна роль. Закон як писаний нормативний акт підкріплює свою силу й загальнознаність завдяки базуванню на звичаї. Тлумачення закону, щоб зробити його доступним для населення, здійснюють з погляду звичаю. Це спостерігається, наприклад, у Нідерландах і стосується головним чином торгових порядків. Збереглися й інші звичаї, що визнаються не повною мірою. Один із головних принципів сучасної парламентської системи Нідерландів: «Міністри не можуть залишатися на посаді, якщо вони втратили довіру парламенту» – не записаний у Конституції і є правовим звичаєм, що оформився в 1867 р. [8].

Раніше правова доктрина відіграла значну роль у процесі становлення романо-германського права, що сформувалося під впливом відомих юридичних шкіл, осередками яких стали перші європейські університети. Завдяки їх діяльності доктрина залишалась основним джерелом права в романо-германській сім'ї.

«Будучи одним із неофіційних джерел права, доктрина в ХХ ст. відсунута на другий план основним офіційним джерелом – законом, про що свідчить кодифікація законодавства. Проте вона і зараз значно впливає на розвиток права. Нині роль правової доктрини визнається в законотвірчій роботі й правозастосовній діяльності – при тлумаченні норм права. Доктрина допомагає розробці сутнісно-категоріального апарату юридичної науки, її методології, чим користується законодавець. При створенні нормативно-правового акта творець закону керується науково-доктринальним підходом до розуміння права, тлумачення правової держави та інших правових категорій. При тлумаченні норм права їх застосувач удається до допомоги коментаря до кодексу, який має док-

тринальний-фаховий характер. Коментарі видаються у Франції, Німеччині та інших країнах континентального права» [8].

Однак, на думку науковця Р.Б. Тополевського, існують випадки, коли правова доктрина виступає як безпосереднє джерело права. У країнах загального права судді іноді обґрунтовують своє рішення посиланнями на праці англійських вчених [9].

Слід зауважити, що в умовах сучасності вплив доктрини на джерела права романо-германської правової системи є досить позитивним, адже використання у процесі законотворчості правової доктрини є передумовою прийняття науково обґрунтованих та актуальних правових приписів, заповнення прогалін у правовому регулюванні суспільних відносин та усунення суперечностей у системі законодавства.

Судову практику як джерело права романо-германської правової системи слід віднести до допоміжного джерела права. Проте об'єктивно спостерігається явне зростання ролі судового прецеденту в правотворчій діяльності держав романо-германської правової системи. Цьому сприяють і недосконалість законодавства, суперечності і прогалини, народження нових норм, так звані правоположення судової практики, які є результатом діяльності суддів касаційних судів як вищих судових інстанцій. Такі норми все частіше враховуються всіма юристами, що застосовують право. Із цією метою вони публікуються в судових збірниках і довідниках. У деяких країнах роль судової практики як додаткового юридичного джерела права підтверджується постійним виданням судових збірників і довідників. Та, навпаки, в такій країні як Нідерланди, що відноситься до романо-германської системи права, офіційне опублікування прецедентів не практикується, на відміну від Франції, де все частіше використовується прецедент.

Поряд із романо-германською до найбільш впливових у світі слід віднести англо-американську сім'ю правових систем. До її складу входять такі держави, як Великобританія, США, Канада, Австралія, Північна Ірландія, Нова Зеландія та багато інших. Сьогодні майже третина населення земної кулі живе за принципами, які було розвинуто в межах даної сім'ї. Англо-американську правову сім'ю називають також англосаксонською або сім'єю загального права.

М.С. Кельман і О.Г. Мурашин вказують: «В основі цієї правової сім'ї лежить англійське право, яке практично застосовується тільки в Англії та Уельсі. Його не можна назвати ні правом Об'єднаною Королівства, ні правом Великої Британії, тому що ні Північна Ірландія, ні Шотландія, ні острови Ла-Манш і Мен не підкоряються англійському праву» [10].

Англосаксонська правова сім'я має деякі особливості: «1) основним джерелом права є право-

вий прецедент, а головними творцями права – судді; 2) позауніверситетський характер освіти. В Англії право аж до ХХ століття вивчалось не в університетах, а в адвокатських конторах і судах; 3) своєрідне розуміння норм права – вони не відокремлені від судового рішення, а тому носять казуїстичний характер; 4) несприйняття рецепції римського права; 5) специфіка структури права: їй невідомий поділ на приватне і публічне, а галузі права не мають чіткого вираження. У структурі англійського права виокремлюють: а) прецедентне право, що складається з рішень судових органів; б) право справедливості, сформоване з рішень лорда-канцлера, який діяв від імені короля при розгляді скарг на рішення королівських судів; в) статутне право, що має парламентське походження; г) надання важливого значення формам судочинства, процесуальним нормам, джерелам доказів; 7) пріоритет процесуального права по відношенню до матеріального; 8) великий ступінь автономії судової влади відносно інших гілок державної влади. Це виражається не лише в правотворчих повноваженнях судової влади, але й у відсутності прокуратури та адміністративної юстиції; 9) некодифікований характер законодавства. І хоча в останні десятиріччя були прийняті парламентом акти, консолідуючі правові норми в інститути та галузі (перш за все цивільне право), разом із тим англійське право продовжує залишатися прецедентним за своїм характером; 10) серед джерел права важлива роль відводиться правовим звичаям; 11) правова доктрина також є джерелом права, адже судді при вирішенні конкретних юридичних справ можуть послатися на правові позиції, сформульовані у працях відомих учених-юристів» [4].

Згідно з найпоширенішим уявленням про судовий прецедент під останнім розуміється рішення з конкретної справи, яке завдяки обґрунтуванню стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї самої абонижчої інстанції при розгляді аналогічних справ. У широкому розумінні прецедент – це те, що відбулося раніше у тій чи іншій ситуації та сприймається як приклад, що підказує, як слід вчиняти у подібній ситуації, якщо вона виникає знову.

Судовий прецедент як джерело права вперше з'явився саме в англійській правовій системі. Право Англії було і залишається прецедентним.

А.К. Романов виділяє такі риси прецеденту, які притаманні основному джерелу права англосаксонської правової системи:

– визначеність (забезпечення деякою мірою однаковості в рішеннях судів, на яку можна послатися);

– здатність до розвитку (за допомогою прецеденту встановлюються нові положення у праві, а старі – пристосовуються до нових умов та обставин);

– врахування конкретних обставин;

– практичність (норми права конструюються з урахуванням реальних справ і вже наявних у реальності обставин);

– гнучкість (загальна правова норма може бути поширена на значне коло реальних ситуацій) [11].

Таким чином, англосаксонська правова сім'я – це різновид типу правової системи, що являє собою сукупність національних правових систем, в яких провідна роль серед форм (джерел) права належить судовому прецеденту.

Разом із тим І.Ю. Богдановська робить висновок, що сучасна правова доктрина до основних (первинних) джерел англійського права відносить статут та судовий прецедент, а до вторинних джерел англійського права – делеговане законодавство, правову доктрину та правовий звичай [12].

Як вказують О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко, поряд з англійським правом у англосаксонській правовій сім'ї особливо виділяється також американське право – правова система США. Вона почала формуватися ще в XVII–XVIII ст. в умовах світового колоніалізму і зберегла свої первинні особливості до цього часу. Особливий вплив на процес становлення і формування правової системи США справило англійське право. Проте на правові системи окремих штатів безумовно впливали іспанська, французька правові системи тощо. Зазнавши впливу англійського права, правова система США залишалася цілком самостійною у правовому відношенні, хоч за своєю структурою суттєво не відрізняється від права Англії, тут також формується судова практика у вигляді прецедентів. Джерелами права є судові прецеденти, закони, правові доктрини, розроблені окремими суддями і судовими корпораціями. Велике значення має інститут присяжних. Серед інших особливостей правової системи США слід виділити і її федеральний характер. На території США фактично діє 51 система права. Серед інших особливостей необхідно вказати на більшу роль, що в ній відіграє законодавство порівняно з англійською правовою системою, більшу «кодіфікованість», меншу роль судової практики [4].

На відміну від англійського права, у США: є Федеральна Конституція, вона має дворівневий характер системи законодавства та прецедентного права. Поряд із прецедентним правом діє система законодавства, але законодавчі норми стають складавою частиною правовою системою США лише після їх неодноразового застосування судами. Слід відмітити факт істотної самостійності федеральної системи США, суди одного штату не обов'язково повинні посилатися на судові рішення іншого штату, а можуть приймати інші рішення; наявність судового контролю за законністю федеральних законів і законів, які приймаються на рівні окремих штатів.

Висновки. Аналізуючи основні форми (джерела права) двох найбільш впливових у світі правових систем, можна зробити висновок, що саме система джерел права є фундаментальною ознакою, що відрізняє їх одну від одної.

Романо-германська правова сім'я більш доктринальна в значенні сприйняття й абсорбування правових теорій й доктрин, ніж англосаксонська правова система.

Однак науковці відзначають, що складні процеси соціального життя, науково-технічні революції, загальнопланетний рух до свободи спричиняють зближення правових сімей. Якщо в Англії, США та інших країнах загального права посилюється роль закону, загальних норм кодифікації, то в країнах Континентальної Європи тенденція формування більш абстрактних норм викликала до життя закономірну, за логікою юридичних систем, зустрічну тенденцію: посилення ролі судових органів у процесі юридичного регулювання, розвиток їхньої індивідуально-правової, творчої діяльності. Це пояснюється тим, що в сучасних умовах чітко визначилося значення для правових систем їх загальноцивілізаційної, загальнокультурної основи, глобальних процесів інтеграції та утвердження свободи.

Загальна тенденція проникнення прецеденту як основного джерела англосаксонської правової системи в джерела права романо-германської правової сім'ї носить досить позитивний характер, тому що дозволяє використовувати метод роз'яснення та з'ясування змісту правових норм, узагальнення та формування єдиної правозастосовуючої практики та, навпаки, посилення звернення до нормативно-правового акта як джерела права англосаксонської правової системи дає позбавитися повільності змін у праві, формування нового права, яке буде більш мобільним, встигаючим за стрімкістю змін у суспільстві.

Література

1. Хашматулла Бехруз «Сравнительное правоведение: учебник для вузов». Одесса: «Феникс», 2011. 5 с.
2. Марченко М.Н «Сравнительное правоведение». Москва: Зерцало, 2001. С. 110, 286.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 711 с.
4. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 23 с.
5. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутрюсправ, 2014. С. 210–211.
6. Порівняльне правознавство. Правові системи світу. Інститут законодавства Верховної Ради України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2008. 30 с.
7. Теорія держави та права: навчальний посібник / За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 151.

8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум; Ун-т внутр. справ, 2000. 704 с.

9. Тополевський Р.Б. «Системні зв'язки юридичних джерел права» : автореф. дис. к.ю.н. С. 150.

10. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. С. 382.

11. Романов А.К. Правова система Англії : навч. посібник. Москва : Дело, 2002. С. 61.

12. Кармазіна К.Ю. «Особливості джерел загального права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2013. № 5. С. 13–14.

УДК 343.33

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.83>

У. З. Коруч
кандидат юридичних наук,
начальник відділу міжнародних зв'язків
Тернопільського національного економічного університету
orcid.org/0000-0001-6999-8532

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІІ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ

У науковій статті обґрунтовано значення міжнародних механізмів протидії пропаганді війни. Визначено *правові механізми*, які втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загальнообов'язкове значення для міжнародної спільноти, яка приймає та ратифікує такі акти в національних законодавствах; *організаційні механізми* формуються у вигляді різних форм взаємодії суб'єктів міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, зокрема у вигляді різноманітних стратегічних програм ООН, конференцій та інших моделей відносин суб'єктів міжнародного права; *інституційні механізми*, які реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіоналах та інших організаціях, метою яких є протистояння пропаганді війни, або які наголошують на тому, що це є одним із напрямів їх діяльності, зокрема Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо.

Автор зазначає, що правове закріплення будь-яких механізмів, заходів, засобів міжнародно-правової відповідальності чи заходів протидії пропаганді війни обов'язково повинно мати відповідний супровід на рівні національного законодавства. Ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, яка скоїла злочин у вигляді пропаганди війни, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. Лише це характеризуватиме ефективність системи протидії таким злочинам.

Автор констатує той факт, що пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення інформаційної та гібридної війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за вказаний вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації та виокремлення нових складів злочину, наприклад, «інформаційний тероризм»; «кібертероризм»; «інформаційна війна».

У статті проаналізовано, що запровадження стандарту ISO/IEC 27032 суттєво підвищить моніторингові, аналітичні та наглядові можливості вітчизняних правоохоронних органів у сфері протидії та кримінального переслідування за скоєння злочинів із пропаганди війни. Визначено, що основна цінність Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 року в тому, що вона закріплює на загальноєвропейському рівні наступні важливі аспекти реалізації політики із протидії пропаганді війни, які повинні застосовуватись в Україні.

Обґрунтовано необхідність підвищення інтенсивності міжвідомчої співпраці та її закріплення на рівні Стратегії взаємодії України та ЄС у сфері протидії пропаганді війни. Зокрема доцільно розширити співпрацю з такими інституціями: East Strat Com Task Force, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats; The NATO Strategic Communications Centre of Excellence

Ключові слова: пропаганда, пропаганда війни, протидія, міжнародні механізми, Резолюція Парламенту ЄС.

Koruts U. Z. INTERNATIONAL MECHANISMS TO COUNTER THE PROPAGANDA OF WAR

The article substantiates the essence of international mechanisms of counteraction to propaganda of war. Defines the following groups: *legal mechanisms* that are embodied in the norms of international legal acts and are of universal importance for the international community, which adopts and ratifies such acts in national legislation; *organizational mechanisms* are formed in the form of various types of interaction of subjects of international law in the field of counteraction to propaganda of war, in particular in the form of various strategic programs of the UN, conferences and other models of mutual relations of subjects of international law; *institutional mechanisms* that are implemented in the specific activities of individual UN agencies, regions and other organizations aimed at countering propaganda of war, or which emphasize that this is one of their activities, including the UN International Court of Justice, the International Criminal Court, etc.

The author notes that the legal consolidation of any mechanisms, measures, means of international legal responsibility or measures to counter propaganda of war must be accompanied by appropriate support at the level of national legislation. The effectiveness of international law prosecution alone will be insufficient without the existence of legal grounds for the application to a person who has committed a crime in the form of propaganda of war, measures of state coercion within the framework of criminal prosecution and prosecution. Only this will characterize the effectiveness of the system of counteraction to such crimes.

The author states the fact that war propaganda is becoming a stable tool for information and hybrid warfare, and therefore it is advisable to conduct a preliminary analysis and legal modeling of the search for new effective mechanisms of criminal prosecution for this crime, even with the possibility of its generic diversification and separation of new crimes for example, "information terrorism"; "Cyberterrorism" "information war".

The author conducts the detailed analysis that the introduction of the ISO/IEC 27032 standard will significantly increase the monitoring, analytical and supervisory capabilities of domestic law enforcement agencies in the field of counteraction and criminal prosecution for war crimes. It is determined that the main value of Resolution of the EU Parliament of 23.11.2016 is that it enshrines at the European level the following important aspects of the implementation of anti-war propaganda policies to be applied in Ukraine.

The necessity of increasing the intensity of interdepartmental cooperation and its consolidation at the level of the Strategy of cooperation between Ukraine and the EU in the field of counteracting war propaganda is substantiated. In particular, it is advisable to expand cooperation with the following institutions: East Strat Com Task Force, The European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats; The NATO Strategic Communications Center of Excellence.

Key words: propaganda, war propaganda, counteraction, international mechanisms, Resolution of the EU Parliament.

Постановка проблеми. Міжнародно-правовий рівень протидії пропаганди та запобігання військових конфліктів та агресії характеризується однозначним осудливим ставленням світової спільноти до будь-яких проявів пропаганди війни. Пропаганда війни визнається злочином, а тому відповідальність за неї передбачена національним кримінальним законодавством майже всіх країн-членів ООН. Будь-який регіональний військово-політичний альянс, союз чи організація у своїх установчих документах декларує захисний характер свого існування, обґрунтовуючи потенційну можливість протистояти військовій агресії в регіоні, але в будь-якому разі виступає із засудженням військових дій та пропаганди війни.

Існування демократичних держав неможливе без чіткої відмови від наступальної військової агресії щодо третіх країн та заборону в будь-якій формі пропаганди війни як засобу досягнення зовнішньополітичних цілей чи цілей внутрішньодержавного сталого розвитку. Навіть сама концепція сталого розвитку, яка сприймається як нова парадигма державно-управлінських відносин та організації діяльності механізму держави – сама собою відкидає війну як потенційно можливий спосіб міжнародно-політичного співіснування націй.

Можемо констатувати той факт, що пропаганда війни на міжнародно-правовому рівні ввійшла в перелік усталених рудиментів ведення міжнародно-політичної боротьби та перетворилась на індикатор демократичності національного уряду будь-якої країни.

Метою статті є дослідження та аналіз міжнародних механізмів протидії пропаганді війни, їх ефективність та результативність.

Окремі питання та проблематика наукового дослідження частково висвітлена в наукових працях І. Малик, А. Мартинюк, П. Пекар, Г. Хоружий.

Виклад основного матеріалу. Починаючи аналіз із закріплення механізмів правового характеру, необхідно вернути увагу на те, що нами вже проводився аналіз правового забезпечення протидії пропаганді війни в Україні, а також аналіз міжнародно-правових актів у цьому напрямі. Тому в межах дослідження проблематики закріплення саме механізмів необхідно звернути увагу на низку головних аспектів.

Власне перелік міжнародних механізмів протидії пропаганді війни зводиться до таких груп:

– правові механізми, які втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загально-

обов'язкове значення для міжнародної спільноти, яка приймає та ратифікує такі акти в національних законодавствах. Такі механізми частіше за все імплементуються в національне законодавство або шляхом ратифікації актів, або шляхом прямого включення окремих положень міжнародно-правових актів у національне, переважно кримінальне, законодавство;

– організаційні механізми формуються як різні форми взаємодії суб'єктів міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, зокрема у вигляді різноманітних стратегічних програм ООН, конференцій та інших моделей відносин суб'єктів міжнародного права;

– інституційні механізми, які реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіоналах та інших організаціях, метою яких є протистояння пропаганді війни, або які наголошують на тому, що це є одним із напрямів їх діяльності, зокрема Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо.

Зазначимо, що Україною було ратифіковано основні міжнародно-правові акти у сфері протидії пропаганді війни: Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949; Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни від 18.10.1907 року. Крім того, українська делегація, а саме представники УРСР (незважаючи на те, що Україна входила до складу СРСР), як одна із засновниць ООН ще в 1947 році приєдналася до прийняття резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, які повинні бути вжиті проти пропаганди та розпалювачів нової війни», відповідно до якої засуджується будь-яка форма ведення пропаганди, «що має на меті або здатної створити або посилити загрозу миру, призвести до порушення миру або спричинити акти військової агресії». [1]. Ця резолюція стала фундаментом для побудови системи міжнародного права у сфері протидії пропаганді війни, але що найголовніше – стала одним із визначальних кроків на шляху до реальної протидії такій пропаганді. За своїм змістом Резолюція 110 (II) є декларацією готовності та рішучості у протидії пропаганді війни, а тому її значення повинно зводитись до установчих доктринальних документів.

Пізніше, в 1950 році, за результатами Нюрнберзького процесу почали з'являтися перші реальні механізми міжнародно-правового забезпечення протидії пропаганді війни. На другій сесії Комісії з міжнародного права в 1950 році були розробле-

ні та представлені Генеральній Асамблеї ООН як частина доповіді «Принципи міжнародного права, визнані статуттом Нюрнберзького трибуналу». Відповідно до Принципу VI «планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або заповідей та участь у діях чи змові, спрямованих для реалізації кожної з визначених дій» визнаються злочинами проти миру [2]. Таким чином відбувається міжнародно-правове затвердження пропаганди війни як злочину, а тому саме ці принципи стали тим базисом, на підставі якого у КК України було імплементовано склад злочину «пропаганда війни» та передбачена відповідальність за його скоєння.

Але значення самого вказаного принципу не варто переоцінювати. Так, В.Ф. Антипенко звертає увагу на ту обставину, що «міжнародно-правова відповідальність має відчутну специфіку, оскільки за своєю сутністю вона є публічно-правовою, а правова її природа не має ознак приватноправової, або кримінально-правової [3, с. 318–320]. Таким чином, існування такого виду злочину, як пропаганда війни на рівні визнаному протиправною, негативною та осудною поведінкою міжнародно-правовими актами не означає кримінальної караності за нього, оскільки на національному рівні та в національному законодавстві немає механізмів застосування до особи, яка її вчинила, засобів державного примусу.

З огляду на цю тезу ми наголошуємо на тому, що Україна не лише приєдналась до всіх наведених вище міжнародно-правових документів, але в національному кримінальному законодавстві передбачено окремий склад злочину «пропаганда війни» (ст. 436 КК України). А огляд відкритих даних щодо кількості кримінальних проваджень, відкритих за цією статтею, за інформацією Єдиного державного реєстру судових рішень, перевищує показник у 80 кримінальних справ, матеріали яких передані до суду. Щоправда кількість вироків, винесених за ознаками скоєння такого злочину, є вкрай низькою, лише 4 з них винесено протягом 2015–2020 рр.

Таким чином, імплементація відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 436 КК України, є наслідком практичного застосування та правового закріплення міжнародно-правових механізмів протидії війни, але ефективність їх реального застосування в сучасних умовах в Україні залишається низькою.

Але цікавою є також думка І.П. Сафіуліної про те, що «в сучасному міжнародному праві систематичні, достовірно підтверджені грубі порушення прав людини й основних свобод, такі, наприклад, як пропаганда війни, не можуть розглядатись як кримінально карані діяння, які входять виключно до внутрішньої компетенції держави. Право

держави судити в національних судах своїх громадян чи інших осіб, які вчинили злочини на території певної держави, не виключає індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів у міжнародних трибуналах спеціального або постійного характеру» [4, с. 6–7].

Певним чином кореспондується з цією тезою й позиція Ю.В. Малишевої, яка, звертаючи увагу на відсутність можливості підпорядкування держав одна одній як незалежних суб'єктів міжнародного права, зокрема й у питаннях кримінального переслідування, навіть за злочини, визнані на міжнародному рівні – зумовлює особливості механізму примусу, відповідно до якого «охорона прав та інтересів його суб'єктів у разі необхідності може здійснюватись через примус самими суб'єктами» [5, с. 35]. Заходи міжнародно-правового примусу матимуть значення для держави лише в разі міжнародно-правового засудження особи за скоєння такого злочину. Але в національних масштабах особливого значення набувають лише заходи кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка такі злочини скоїла.

У цьому контексті слушною є теза І.І. Котлярова про те, що навіть загальновизнаність та закріплення на рівні національного кримінального законодавства принципів міжнародно-правової відповідальності за пропаганду війни мають форму лише принципів, вони не несуть практичних негативних наслідків для конкретної особи без запровадження спеціальних санкцій [6, с. 103–105]. Таким чином, ми доходимо висновку, що правове закріплення будь-яких механізмів, заходів, засобів міжнародно-правової відповідальності чи заходів протидії пропаганді війни обов'язково повинно мати відповідний супровід на рівні національного законодавства. ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, котра скоїла злочин у вигляді пропаганди війни, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. Лише це характеризуватиме ефективність системи протидії таким злочинам.

Тому національна практика застосування міжнародно-правових механізмів протидії пропаганді війни ознаменувалась послідовним прийняттям низки законодавчих актів. Зокрема, йдеться про Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; «Про національну безпеку України»; «Про санкції»; «Про систему іномовлення України» тощо. Наведені законодавчі акти не містять у собі конкретних санкцій за пропаганду війни, але їх сукупність визначає конфігурацію реалізації

державної політики у сфері протидії пропаганди війни, створення безпечового інформаційного середовища, забезпечення сталого розвитку системи протидії будь-яким проявам агресії, а також установлення принципів організацій суспільних відносин щодо використання інформації.

У контексті проведеного дослідження звернемо увагу на нові міжнародні стандарти ISO/IEC 27032 щодо гарантування безпеки в інформаційній сфері, які не мають загальнообов'язкового характеру для всіх країн світу, а тому їх запровадження в національне законодавство як методологічних розробок та технологічних вимог до організації аналітичного, технологічного забезпечення інформаційних процесів є волею держави [7]. В Україні на сьогодні ці стандарти, на жаль, не впроваджені в повному обсязі, але об'єктивно через недостатній технологічний рівень вітчизняної сфери інформаційних відносин. Однак варто зауважити, що запровадження стандарту ISO/IEC 27032 суттєво підвищить моніторингові, аналітичні та наглядові можливості вітчизняних правоохоронних органів у сфері протидії та кримінального переслідування за скоєння злочинів із пропаганди війни.

Зі свого боку, варто взяти до уваги Резолюцію Парламенту ЄС від 23.11.2016 року «Стратегічні комунікації ЄС у контексті протидії пропаганді проти нього, що ведеться третіми сторонами» [8], змістом якої стали пропозиції щодо протидії російській пропаганді, що є частиною гібридної війни й націлена на те, щоб спотворити правду, посіяти сумніви й ворожнечу між країнами союзу, послабити стратегічну єдність ЄС і його північноамериканських партнерів, паралізувати процес прийняття рішень, дискредитувати інститути ЄС і трансатлантичне партнерство [9, с. 97–101].

Основна цінність Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 року в тому, що вона закріплює на загальноєвропейському рівні такі важливі аспекти реалізації політики із протидії пропаганді війни, які повинні застосовуватись в Україні:

- поглиблення співпраці між ЄС та НАТО, зокрема у сфері кібербезпеки, запровадження нових механізмів обміну та захисту інформації від негативного впливу третіх сторін;

- підвищення інтенсивності та змістовності стратегічних комунікацій між ЄС та НАТО, а також всередині безпечового простору ЄС щодо протидії пропаганді війни;

- допомога медіасегменту країн-сусідів ЄС, зокрема її асоційованих членів у сфері протидії загрозам пропаганди війни, інформаційної війни, дезінформації тощо;

- визначення серед основних інформаційних загроз та джерел пропаганди війни РФ, оскільки, на думку ЄС, саме її антиєвропейська політика стала джерелом основних інформаційних загроз

стабільності європейського економічного співробітництва та політичної стабільності основних стовпів ЄС.

Останнє свідчить про необхідність якнайшвидшого приєднання України до цієї резолюції, винесення низки власних нормативно-правових актів, спрямованих на схвалення та прийняття положень цієї резолюції як основи для подальшого розвитку політики у сфері забезпечення тільності інформаційного середовища. Наприклад доцільно було б у вигляді Постанови Верховної Ради України відобразити заяву про подолання інформаційної агресії з боку РФ та її наслідків за аналогією з Постановою Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII, якою було прийнято заяву «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [10].

Зі свого боку, аналізуючи положення Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 та порівнюючи окремі з них із положеннями Доктрини інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017, доходимо висновків, що низка заходів і засобів протидії пропаганді війни, викладених у Резолюції, знайшли свій відбиток і в Доктрині. Зокрема, але не тільки, необхідно звернути увагу на такі пріоритети державної політики в інформаційній сфері, спрямовані на гарантування інформаційної безпеки:

- оптимізація законодавчих механізмів реалізації зобов'язань України в межах Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо держав, які не є підписантами зазначеної Конвенції;

- створення й розвиток структур, котрі відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, насамперед у Збройних Силах України, з урахуванням практики держав – членів НАТО;

- розвиток і захист технологічної інфраструктури забезпечення інформаційної безпеки України;

- забезпечення повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також тимчасово окупованих територій [11].

Загалом, варто зауважити на тому, що потребує подальшого та більш плідного співробітництва України та ЄС, а також України та НАТО у сфері гарантування інформаційної безпеки. Різні форми та механізми такого співробітництва потребують відповідного організаційно-правового оформлення засобами нормативних актів, зокрема на рівні міністерств та відомств. Їх пряма взаємодія у сфері обміном інформацією, аналітичним забезпеченням засобів протидії гібридної та інформаційної війни, а також підвищенням якості методологічного забезпечення криміналістичних підрозділів у контексті підвищення динаміки та можливостей кримінального переслідування за скоєння злочинів у вигляді пропаганди війни – все це повинно

стати сучасним трендом розвитку державної політики у сфері інформаційної безпеки. Про це зокрема наголошується в дослідженнях В. Мартинюка, М. Гончар, А. Чубика, С. Жук [12]. Із цього робимо висновок про необхідність підвищення інтенсивності міжвідомчої співпраці та її закріплення на рівні Стратегії взаємодії України та ЄС у сфері протидії пропаганді війни. Зокрема доцільно розширити співпрацю з такими інституціями:

– оперативною робочою групою зі стратегічних комунікацій Європейського Союзу (East Strat Com Task Force, працює з 2015 року) – в контексті обміну інформацією про скоєння злочинів із пропаганди війни в кіберпросторі;

– Європейським центром протидії гібридним загрозам (The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, працює із 2017 року) – в контексті моніторингу, аналітичного забезпечення та обміну даними щодо потенційних ризиків пропаганди війни в інформаційному просторі;

– Центром передового досвіду з питань стратегічних комунікацій НАТО (The NATO Strategic Communications Centre of Excellence) – в контексті розширення спроможності й потенціалу співпраці Україна–НАТО у сфері стратегічних комунікацій та попередження інформаційних загроз, джерелом яких НАТО на сьогодні розглядає РФ.

Окрім того, що така співпраця між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством оборони України та зазначеними вище центрами й організаціями матиме утилітарне значення для підвищення ефективності кримінально-правового переслідування злочинів із пропаганди війни, такий рівень співробітництва суттєво наблизить Україну до членства в НАТО та створюватиме передумови для розширення безпекового простору НАТО на територію України.

Висновки. Але, підсумовуючи викладене вище, ми доходимо того, що практичне правове закріплення міжнародних механізмів протидії війни в Україні відбувається в основному на двох із трьох рівнях:

– власне правовому – шляхом прийняття нормативно-правових актів у сфері протидії пропаганди війни, в яких дублюються, уточнюються чи імплементуються окремі положення міжнародного права в означеній сфері, або ратифікуються окремі міжнародно-правові акти;

– організаційному – шляхом розробки інструментів, механізмів та засобів реалізації кримінального переслідування за злочини пропаганди війни, а також запровадження механізмів взаємодії вітчизняних органів держави, на які покладено обов'язок гарантування інформаційної

безпеки, із європейськими структурами та структурами НАТО.

Пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення інформаційної та гібридної війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за вказаний вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації та виокремлення нових складів злочину, наприклад, «інформаційний тероризм»; «кібертероризм» «інформаційна війна».

Література

1. Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» від 03.11.1947. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_274#Text.
2. Принципы международного права, признанные статутом Нюрнбергского трибунала и нашедшие выражение в решении этого Трибунала. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/principles.shtml
3. Антипенко В. Міжнародне публічне право. Київ : НАУ, 2012. Том 2. 348 с.
4. Сафиуллина И. Нюрнбергские принципы и их влияние на формирование международных уголовных судов в современных условиях: автореф. дисс. канд. юрид. наук. Казань, 2003. 25 с.
5. Малишева Ю. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.11. Київ : НАН України, Ін-т держави і права імені В. Корецького, 2016. 234 с.
6. Котляров И. Преимущество Нюрнбергских принципов в международном гуманитарном праве. *Московский журнал международного права*. 2006. № 4. С. 93–109.
7. ISO/IEC 27032, Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity. 2012. 50 p.
8. European Parliament resolution of 23 November 2016 on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-ТА-2016-0441+0+DOC+XML+V0//EN>.
9. Антонюк В. Організаційно-правові засади формування та реалізації державної політики інформаційної безпеки України : дис. ... к. наук з держ. упр.; спеціальність 25.00.02. Київ : НАДУ. 2017. 217 с.
10. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2015 №337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.
11. Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>.
12. Мартинюк А. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства : Аналітичний документ [колегія авторів]. Київ, 2018. 106 с.

УДК 341.24:341.1(4)
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.84>

Н. Б. Мушак
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету,
професор кафедри державознавства і права
Національної академії державного управління при Президентові України
orcid.org/0000-0002-5348-0410

ШЕНГЕНСЬКИЙ ПРОСТІР І ТРЕТІ КРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню співпраці третіх країн із державами-учасницями Шенгенського простору. Встановлено, що, керуючись принципом opt-out, участь третіх країн у Шенгенському просторі зумовлена особливим порівняно з іншими державами-членами ЄС правовим статусом у Шенгенському просторі. Окреслено основні сфери, які треті країни зобов'язані імплементувати у своє національне законодавство. Ці сфери пов'язані зі співробітництвом судових і поліцейських органів у межах Шенгенської інформаційної системи та захистом персональних даних.

Доведено, що Данія використовує гнучкий підхід щодо своєї участі в реалізації Шенгенського *acquis* і правових заходах, що сприятимуть її розвитку у подальшому. Згідно з правовими актами ЄС держава володіє особливою позицією, яка дозволяє їй не брати участь у Шенгенському *acquis* в обсязі більшому, ніж існував на дату підписання Амстердамських договорів.

Щоб стати державами Шенгенського простору, не досить лише отримати членство у Європейському Союзі або підписати відповідну угоду про приєднання до Шенгенської конвенції 1990 року. Однією з необхідних умов приєднання третіх країн до Шенгенського простору насамперед є їх здатність належним чином застосовувати всі акти та правові заходи, які у своїй сукупності складають Шенгенський *acquis*.

Національне законодавство третіх країн повинне повністю відповідати основним положенням Шенгенського *acquis*, пов'язаним із скасуванням перевірок на внутрішніх кордонах і запровадженням низки правил щодо перетину зовнішніх кордонів; спільною візовою політикою; спільною імміграційною політикою; співробітництвом держав щодо надання притулку; співпрацею судових, поліцейських органів держав-учасниць Шенгенського простору; захистом персональних даних і функціонуванням Шенгенської та Візової інформаційних систем.

Ключові слова: Шенгенський простір, треті країни, *acquis* ЄС, правові заходи, спільна імміграційна політика.

Mushak N. B. SCHENGEN AREA AND THIRD COUNTRIES

The article is devoted to the study of cooperation of third countries with the Schengen area Member States. It is established that according to the opt-out principle, the participation of third countries in the Schengen area is due to a special comparison with other EU member states with their legal status in the Schengen area. The research outlines the main areas that third countries are obliged to implement in their national legislation. These areas are connected with the cooperation of judicial and police bodies within the Schengen information system and the protection of personal data.

It has been proved that Denmark applies a flexible approach for its participation in the implementation of the Schengen *acquis* and legal measures that will facilitate its development in the future. According to the EU legal acts, the state has a special position that allows it not to participate in the Schengen *acquis* in the amount bigger than existed on the date of signing of the Amsterdam Treaties.

The article determines that in order to become Schengen states, it is not enough only to obtain membership in the European Union or to sign the respective agreement on accession to the Schengen Convention 1990. One of the necessary conditions for third countries to join the Schengen area is primarily their ability to apply properly all acts and legal measures that constitute the Schengen *acquis*.

The national legislation of third countries must fully comply with the basic provisions of the Schengen *acquis*, related to the cancellation of inspections at internal borders and the introduction of a number of rules on crossing external borders; common visa policy; common immigration policy; cooperation of states on asylum; cooperation of judicial and police bodies of the Schengen area; protection of personal data and the functioning of the Schengen and Visa information systems.

Key words: Schengen area, Third Countries, EU *Acquis*, Legal Measures, Common Immigration Policy.

Багатофункціональний характер Шенгенського простору визначає ставлення до участі в ньому європейських держав – від повноцінної участі до співпраці в рамках його окремих складників. Тому поняття третіх країн стосовно Шенгенського простору не є однозначним. На нашу думку, третьою країною стосовно Шенгенського простору може вважатися держава-не член ЄС, яка може

співпрацювати з державами-учасницями цього простору з окремих питань.

До Шенгенського простору входять усі держави-члени Європейського Союзу, крім Болгарії, Румунії, Кіпру, Хорватії, Північної Ірландії, більшість із яких, незважаючи на позитивні наміри приєднатися до Шенгенського простору і взяти участь у реалізації Шенгенського *acquis*,

все ще залишаються неспроможними повністю виконати всі правові вимоги та вжити для цього необхідних заходів.

Північна Ірландія, керуючись підходом opt-out (вибірковості), самостійно вирішує питання щодо своєї часткової чи повної участі у положеннях Шенгенського acquis. Це означає, що дія Шенгенського acquis поширюється не однаково на держави-члени Європейського Союзу. Тому, враховуючи особливі позиції Північної Ірландії, визначимо основні на це причини.

Особлива позиція Північної Ірландії зазначена у Шенгенському протоколі. Згідно зі ст. 4 згаданого вище документа Північна Ірландія та Великобританія можуть у будь-який час звернутися з клопотанням взяти участь у деяких або всіх положеннях Шенгенського acquis [1]. Клопотання має бути виконане виключно у письмовій формі. Рішення щодо такого запиту приймає Рада ЄС на основі одностайності держав-учасниць Шенгенського простору та представника уряду відповідної держави.

У червні 2000 року Північна Ірландія виявила бажання взяти участь у такій співпраці. Рішення Ради ЄС щодо участі країни було ухвалене 28 лютого 2002 року [2]. Таким чином, коли в державі виникає необхідність взяти участь у реалізації Шенгенського acquis, Північна Ірландія, керуючись положеннями ст. 4 Шенгенського протоколу, звертається до Ради ЄС, яка й ухвалює Рішення щодо участі держави у Шенгенському acquis.

Слід зазначити, що особливу участь Північної Ірландії та Великобританії у питаннях, пов'язаних із Шенгенським простором, визначено також в іншому документі, а саме в ухваленому разом із Лісабонським договором Протоколі № 21 «Про позицію Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії стосовно простору свободи, безпеки та юстиції» (далі – Протокол № 21) [3].

Згідно зі ст. 4 Протоколу № 21 положення документа застосовуються до Великобританії та Північної Ірландії стосовно заходів, запропонованих або ухвалених відповідно до Розділу V ч. 3 ДФЕС, які вносять зміни до будь-якого існуючого заходу, що має для них обов'язкову силу. Ці заходи пов'язані зі співпрацею судів у цивільних справах. Нині участь Північної Ірландії у Шенгенському просторі зводиться виключно до співробітництва їх поліцейських і судових органів із відповідними органами інших держав Шенгенського простору.

Керуючись принципом opt-out, участь Північної Ірландії у Шенгенському просторі зумовлена особливим порівняно з іншими державами-членами ЄС правовим статусом у Шенгенському просторі. Такий особливий статус країни закріплено у Шенгенському протоколі № 19, Протоколі № 21 і низці рішень Ради ЄС і Комісії ЄС.

Відповідно до вказаних документів Північна Ірландія самостійно вирішує, в яких положеннях Шенгенського acquis вона бере участь повністю або частково. Основні сфери, які країна зобов'язана імплементувати у своє національне законодавство, насамперед пов'язані зі співробітництвом судових і поліцейських органів у межах Шенгенської інформаційної системи та захистом персональних даних. При цьому Північна Ірландія продовжує здійснювати ретельний контроль на зовнішніх кордонах з метою недопущення на власну територію нелегальних мігрантів.

Окрім Північної Ірландії, відповідно до Шенгенського протоколу певні застереження щодо заходів, ухвалених у рамках Шенгенського acquis, зробила Данія, яка разом зі Швецією і Фінляндією у 1996 році підписала Шенгенську конвенцію 1990 року, приєднавшись до інших держав Шенгенського простору.

Участь Данії у Шенгенському просторі має низку особливостей. Зокрема, гнучкий підхід Данії до участі у Шенгенському acquis відображає концепцію a la carte. Відповідно до цієї концепції Данія вибирає лише ті положення Шенгенського acquis, які буде застосовувати та імплементувати у своє національне законодавство. Така позиція країни, вочевидь, свідчить про те, що Данія розглядає Шенгенську конвенцію 1990 року радше як міжнародну угоду, а не угоду, яка діє у правовій системі Європейського Союзу [4, с. 99].

11-12 грудня 1992 року в Единбурзі (Шотландія) на засіданні Європейської Ради глав держав та урядів держав-членів Європейського Союзу було ухвалено Рішення щодо позиції Данії (далі – Единбурзьке рішення 1992 року) [5]. Згідно з додатками до документа задекларовані Данією застереження було враховано. Що стосується участі країни у сфері юстиції та внутрішніх справ, то позиція Данії була чітко і недвозначно визначена у Додатку Д до документа. Відповідно до нього Данія повністю бере участь у співробітництві в сфері юстиції та внутрішніх справ на підставі Розділу VI ДЕС. Цей розділ охоплював питання щодо надання притулку, контролю на зовнішніх кордонах, імміграційної політики, співпраці органів у цивільних, кримінальних справах тощо.

По суті, Данія жодним чином не заперечувала проти своєї участі у сфері юстиції та внутрішніх справ. Радше країні була не до вподоби сама ідея віднесення зазначеної сфери до компетенції Європейського Союзу. Саме ця позиція Данії пізніше відобразилася в Амстердамському та Лісабонському договорах.

Із набуттям чинності Амстердамського договору у 1999 році, коли питання, пов'язані зі сферою юстиції та внутрішніх справ перейшли до компетенції Європейського Союзу, Шенгенським протоколом № 19 було визначено правовий статус Данії.

Відповідно до ст. 3 документа участь країни у вжитті заходів щодо розвитку Шенгенського асхіс, а також реалізація та застосування цих заходів регулюються відповідними положеннями окремого акта. Таким документом є Протокол № 22 «Щодо позиції Данії» (далі – Данський протокол) [6].

Відповідно до ст. 1 документа Данія не бере участі в ухваленні Радою ЄС запропонованих заходів на підставі Розділу V ч. 3 ДФЄС, а саме з питань, пов'язаних зі співробітництвом поліцейських і судових органів. Одностайність членів Ради ЄС, за винятком представника уряду Данії, є необхідною для рішень Ради ЄС. Це означає, що жодне з положень Розділу V ч. 3 ДФЄС, жодний захід, ухвалений відповідно до цього Розділу, жодне положення будь-якої міжнародної угоди, укладеної ЄС відповідно до цього Розділу, та жодне рішення суду Європейського Союзу, що тлумачить будь-яке положення, або будь-який захід чи змінений захід, або захід, що може бути змінений відповідно до цього Розділу, не є обов'язковими і не застосовуються щодо Данії (ст. 2 Данського протоколу) [7]. При цьому зазначені положення, заходи або рішення жодним чином не впливають на повноваження, права та обов'язки Данії; жодні положення, заходи або рішення не впливають на асхіс Союзу і не входять до права ЄС у тому вигляді, в якому вони застосовуються до Данії.

У випадку, коли Рада ЄС за пропозиції або ініціативи ухвалює рішення у сфері Шенгенського асхіс, Данія має вирішити протягом шести місяців, чи імплементуватиме вона ці заходи у своє національне законодавство. Якщо країна вирішує це зробити, то вказані заходи створюють міжнародно-правові зобов'язання між Данією та іншими державами-членами ЄС, щодо яких ці заходи є обов'язковими.

Якщо Данія ухвалює рішення не застосовувати чи не імплементувати заходи Ради ЄС, держави-члени ЄС, щодо яких ці заходи є обов'язковими, і Данія мають вивчити питання про те, які кроки слід зробити (ст. 4). У будь-який час Данія може відповідно до своїх конституційних вимог поінформувати інші держави-члени ЄС про те, що вона більше не бажає повністю або частково виконувати положення цього протоколу. У такому випадку Данія буде застосовувати всі прийняті в рамках Європейського Союзу заходи, які до цього моменту мали силу (ст. 7) [7].

На особливу увагу заслуговує ухвалена разом із Лісабонським договором Декларація 48 «Щодо Протоколу про позицію Данії» [6]. Відповідно до декларації стосовно тих законодавчих актів, які приймаються Радою ЄС самостійно або спільно з Європейським парламентом та які містять положення, що стосуються Данії, а також не стосуються Данії через наявність у них правової основи, до якої застосовується ч. I Данського протоколу,

Данія заявляє, що не буде використовувати право голосу для перешкоджання ухваленню положень, які не застосовуються до неї [8, с. 109].

Гренландія і Фарерські острови, що перебувають під юрисдикцією Данії, не є членами Європейського Союзу і не належать до Шенгенського простору. Фарерські острови разом із Данією, Швецією, Норвегією, Фінляндією та Ісландією входять до Північного паспортного союзу, створеного у 1952 році. В межах Північного паспортного союзу громадяни зазначених вище держав мають право вільно подорожувати і проживати на території будь-якої держави без закордонного паспорту і посвідки на проживання [7].

Якщо говорити про громадян Північного (Скандинавського) паспортного союзу, то вони мають право вільно в'їжджати на Фарерські острови без проходження паспортного контролю, пред'явивши при посадці на літак чи корабель будь-який документ, що посвідчує їх особу, наприклад посвідчення водія. Це право не поширюється на громадян третіх держав, у тому числі й на громадян з інших держав-членів ЄС, які повинні пред'явити паспорт або посвідчення особи.

Навіть звичайні шенгенські короткострокові візи, видані Данією, не дають права на в'їзд до Гренландії або Фарерських островів. Данські консульські установи (або установи інших країн, що представляють інтереси Данії) видають шенгенські візи із проставленими відмітками "G lder for Gr nland" («Дійсна для Гренландії»), "G lder for F rerne" («Дійсна для Фарерських островів») і "G lder for Gr nland og F rerne" («Дійсна для Гренландії та Фарерських островів»).

Данія, держава-член ЄС із 1973 року, підписавши Шенгенську конвенцію у 1996 році та скасувавши прикордонний контроль у 2001 році, користується особливим правовим статусом щодо інших держав Шенгенського простору. Керуючись принципом opt-out, закріпленим у правових актах ЄС, Данія використовує гнучкий підхід щодо своєї участі в реалізації Шенгенського асхіс і правових заходах, що сприятимуть її розвитку у подальшому.

Згідно з правовими актами ЄС держава володіє особливою позицією, яка дозволяє їй не брати участь у Шенгенському асхіс в обсязі більшому, ніж існував на дату підписання Амстердамських договорів. При цьому країна після ухвалення Радою ЄС та Європейським парламентом норм і правових заходів Шенгенського асхіс, пов'язаних з імміграційною політикою, наданням притулку, співробітництвом судових і поліцейських органів, зобов'язана повідомити протягом 6 місяців про свій намір щодо їх імплементації в національне законодавство. Зазначені наміри реалізуються через надсилання відповідного повідомлення Раді ЄС [4, с. 103].

Ісландія та Норвегія, не будучи членами Європейського Союзу, застосовують у своїх правопорядках Шенгенське *acquis*. 19 грудня 1996 року Ісландія і Норвегія разом із Фінляндією, Швецією, Данією підписали Шенгенську конвенцію 1990 року, а 25 березня 2001 року країни скасували прикордонний контроль і перевірки на зовнішніх кордонах.

Уперше ідея щодо залучення двох країн до Шенгенського простору знайшла відображення у ст. 6 Шенгенського протоколу, де зазначено, що Республіка Ісландія та Королівство Норвегія залучаються до реалізації Шенгенського *acquis* і його подальшого розвитку [9]. Зважаючи на те, що обидві країни не є членами Європейського Союзу, потрібно було застосувати особливий правовий механізм щодо залучення цих країн до Шенгенського простору. Відповідний механізм був передбачений Шенгенським протоколом (ст. 6). Згідно з документом Рада ЄС повинна укласти угоду з Ісландією та Норвегією, діючи одноставним рішенням всіх своїх членів, перелічених у ст. 1 Шенгенського протоколу. Така угода мала містити положення про внесок Ісландії та Норвегії до будь-яких фінансових наслідків, що є результатом реалізації Шенгенського протоколу.

Для реалізації цієї угоди документ передбачає створення та функціонування відповідного організаційно-правового механізму. Відповідно до ст. 3 документа створено Спільні комітети, які складаються з представників урядів Ісландії та Норвегії, членів Ради ЄС та Комісії ЄС. Свої правила процедури Спільні комітети приймають на основі консенсусу. Спільні комітети виступають форумами для обговорення сторонами питань, пов'язаних із імплементацією Шенгенського *acquis* та їх подальшим розвитком.

Важливими положеннями з точки зору відстоювання інтересів участі Ісландії та Норвегії в Шенгенському *acquis* є положення, передбачені ст. 4 Шенгенського протоколу. Відповідно до цієї статті представники Ісландії та Норвегії мають можливість обговорити проблеми, які виникають стосовно певного документа чи правового заходу Шенгенського *acquis* при їх імплементації та застосуванні у своєму національному законодавстві [9].

Крім того, представникам обох держав надається право на висловлення власних пропозицій і зауважень стосовно всіх питань, охоплених Шенгенським *acquis*. Іншими словами, представники Ісландії та Норвегії повністю беруть участь в обговоренні всіх питань, пов'язаних із актами та правовими заходами Шенгенського *acquis* та їх подальшим розвитком. Однак участі в голосуванні стосовно ухвалення Шенгенського *acquis* Ісландія і Норвегія не беруть. Водночас всі ухвалені інститутами ЄС законодавчі акти або заходи Шенгенського *acquis* є обов'язковими для обох країн.

Рада ЄС зобов'язується лише повідомити уряди країн стосовно процедури їх ухвалення.

Ісландія і Норвегія мають право самостійно вирішувати питання щодо імплементації та застосування цих норм і заходів у своїх національних правових системах. Відповідні рішення надсилаються Раді ЄС протягом 30 днів із дати ухвалення відповідних актів або заходів. Тобто, у відносинах з Ісландією і Норвегією, що стосуються реалізації норм і правових заходів Шенгенського *acquis*, Рада ЄС застосувала особливий правовий механізм.

Зокрема, вона уклала дві окремі міжнародні угоди: а) міжнародну угоду між Радою ЄС та Ісландією і Норвегією; б) міжнародну угоду між Радою ЄС та Ісландією і Норвегією щодо їх взаємовідносин із Великобританією і Північною Ірландією. При ухваленні таких міжнародних документів застосовується однакова процедура прийняття угод – за допомогою рішення Ради ЄС, ухваленого з огляду на одностайність держав Шенгенського простору та представника уряду зацікавленої держави. Що стосується інших держав-нечленів Європейського Союзу (Швейцарії та Ліхтенштейну), то країни стали учасниками Шенгенського простору у 2008 та 2011 роках.

Угоду між Європейським Союзом і Швейцарською Конфедерацією щодо приєднання Швейцарської Конфедерації до імплементації, застосування та розвитку Шенгенського *acquis* було підписано 27 лютого 2008 року. Угоду про приєднання Ліхтенштейну до Шенгенської конвенції 1990 року було підписано ще у 2008 році, однак скасування прикордонного контролю відкладалося через заперечення з боку Німеччини та Швеції.

Уряди цих країн стверджували, що Ліхтенштейн не досить активно бореться із проблемою, пов'язаною з ухиленням від сплати податків. Приєднання Ліхтенштейну до Шенгенського простору стало можливим лише після 13 грудня 2011 року, коли Рада ЄС ухвалила рішення про готовність країни повністю виконувати Шенгенське *acquis*. З 19 грудня 2011 року Ліхтенштейн приєднався до інших держав Шенгенського простору, скасувавши на своїх кордонах низку перевірок і контроль [10].

Незважаючи на те, що Швейцарія, Ліхтенштейн, Ісландія і Норвегія не є державами-членами ЄС, країни на основі укладених із ЄС угод про асоціацію є асоційованими учасниками Шенгенського простору і співпрацюють з іншими 22 учасниками в усіх сферах Шенгенського *acquis*. Такі європейські карликові держави, як Сан-Марино, Монако і Ватикан, скасували будь-які перевірки та прикордонний контроль на своїх зовнішніх кордонах. Громадяни цих країн вільно перетинають кордони всіх держав Шенгенського простору.

Особливий правовий статус у відносинах із державами Шенгенського простору мають Болгарія, Румунія, Кіпр і Хорватія. Країни хоча і є члена-

ми Європейського Союзу і на них поширюються положення простору свободи, безпеки та юстиції, однак поки що вони не входять до Шенгенського простору.

Бажання Болгарії та Румунії приєднатися до Шенгенського простору було підтримане Європейським парламентом у червні 2011 року, однак у вересні цього ж року було відхилене Радою ЄС. Приводом були скарги урядів Нідерландів і Фінляндії щодо незадовільної діяльності урядів Болгарії та Румунії стосовно протидії корупції та боротьби із організованою злочинністю. Також висловлювалося занепокоєння щодо потенційного збільшення обсягів нелегальних мігрантів із Туреччини через території Болгарії та Румунії до країн Європи, тому ці країни і досі не можуть приєднатися до Шенгенського простору. Щодо Кіпру, то вважають, що країна увійде до Шенгенського простору у 2017 році.

Вступ 1 липня 2013 року до Європейського Союзу Хорватії, яка стала другою після Словенії колишньою югославською республікою, засвідчило ту обставину, що Хорватія цілковито поділяє демократичні засади та цінності Союзу. Раніше планувалося, що до кінця 2015 року Хорватія ввійде до Шенгенського простору. Однак ситуація кардинально змінилася у зв'язку з юридичним спором, який виник відразу після вступу країни до ЄС. Ще до 1 липня 2013 року Хорватія внесла зміни до національного законодавства таким чином, щоб європейський ордер на арешт не поширювався на громадян Хорватії, які скоїли злочини до 2002 року.

Така заборона потенційно захищає учасників Хорватської війни 1991-1995 років від переслідування за воєнні злочини на території Європейського Союзу. Юридична невідповідність виникла тоді, коли Брюссель вимагав від уряду Хорватії екстрадиції до Німеччини колишнього розвідника Іосіфа Перковича, обвинуваченого в убивстві. Спікер Комісара ЄС з питань юстиції Вівіан Редінг заявила, що порушення закону суперечить основним принципам європейського правосуддя та співпраці. Факт внесення змін до законодавства напередодні вступу до Євросоюзу в Європейській Комісії назвали «серйозним порушенням європейського законодавства». Тому питання про входження Хорватії до Шенгенського простору залишається відкритим.

Окрім Кіпру, Болгарії, Румунії та Хорватії, є певні території всередині держав-членів ЄС, які також не належать до Шенгенського простору. Це Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка, Реюньйон, Майотта, Сен-Бартельмі і Сен-Мартен.

Отже, щоб стати державами Шенгенського простору, не досить лише отримати членство у Європейському Союзі або підписати відповідну

угоду про приєднання до Шенгенської конвенції 1990 року. Однією з необхідних умов приєднання третіх країн до Шенгенського простору насамперед є їх здатність і спроможність належним чином застосовувати всі акти та правові заходи, які складають Шенгенське *acquis*.

Література

1. Protocol integrating the Schengen *acquis* into the framework of the European Union. *Official Journal*. С. 340. 10/11/1997. Р. 0001–0144. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.1997.340.01.0001.01.ENG (дата звернення: 02.09.2020).
2. Council Decision of 28 February 2002 concerning Ireland's request to take part in some of the provisions of the Schengen *acquis*. *Official Journal of the European communities*. L. 064. 07/03/2002. Р. 0020–0023. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2002:064:TOC> (дата звернення: 02.09.2020).
3. Protocol № 21 on the position of the United Kingdom and Ireland in respect of the area of freedom, security and justice, Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union – Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – Protocols – Annexes – Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007, 30.3.2010. *Official Journal of the European Union*. С. 83/295. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012E/TXT> (дата звернення: 02.09.2020).
4. Мушак Н. Правові засади функціонування Шенгенського простору : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 442 с.
5. European Council Decision of the Heads of State and Government, meeting within the European Council, concerning certain problems raised by Denmark on the Treaty on European Union 12 December 1992. *Official Journal of the European Union*. С. 348/1. URL: http://www.europarl.europa.eu/summits/edinburgh/b1_en.pdf (дата звернення: 02.09.2020).
6. Declaration concerning the Protocol on the position of Denmark. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (дата звернення: 02.09.2020).
7. Protocol on the Position of Denmark. URL: <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/protocols-annexed-to-the-treaties/851-protocol-on-the-position-of-denmark-851.html> (дата звернення: 02.09.2020).
8. Мушак Н.Б. Свобода пересування осіб як одне із фундаментальних прав громадян Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. № 116. С. 105–114.
9. Protocol integrating the Schengen *acquis* into the framework of the European Union. *Official Journal*. С. 340. 10/11/1997. Р. 0001–0144. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.1997.340.01.0001.01.ENG (дата звернення: 02.09.2020).
10. Council Decision of 1 December 2000 on the application of the Schengen *acquis* in Denmark, Finland and Sweden, and in Iceland and Norway (2000/777/EC). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32000D0777> (дата звернення: 02.09.2020).

УДК 351.746.1:504.2
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.85>

М. О. Шилін
доктор юридичних наук, професор,
професор спеціальної кафедри
Національної академії Служби безпеки України
orcid.org/0000-0001-7043-1912

М. В. Величко
кандидат біологічних наук,
старший науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
orcid.org/0000-0002-4078-6293

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАВОВІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ КАНАДИ ІЗ ПРОТИДІЇ БІОЛОГІЧНИМ ЗАГРОЗАМ

У статті досліджуються теоретичні і правові основи національної програми Канади із протидії біологічним загрозам.

На підставі аналізу законодавства цієї країни стверджується, що специфіка національної програми Канади із протидії біологічним загрозам зумовлена своєрідним комплексним підходом цієї держави до вирішення зазначеної проблеми, який передбачає одночасне застосування заходів із біозахисту і біобезпеки.

Розбудова цієї комплексної програми розглядається у чотири етапи. Перший етап тривав з 1990 по 1994 рік. Під час нього була здійснена підготовка відповідних рекомендацій з біозахисту і біобезпеки. Другий етап (1994–2009 роки) вже передбачив обов'язкове дотримання вимог біозахисту і біобезпеки згідно з прийнятим у 1994 році «Положенням про регулювання імпорту патогенів та токсинів людини». Третій етап (2009–2013 роки) характеризується певним посиленням в Канаді контролю за НБА відповідно до прийнятого в 2009 році Закону «Про патогени людини та токсини». Особливістю четвертого етапу (2013–2015 роки) є реалізація в Канаді так званої Національної програми гармонізації стандартів і рекомендацій із біозахисту і біобезпеки під час проведення досліджень зі збудниками захворювань у людей і наземних тварин.

Визначено, що контроль за дотриманням установами виконання встановлених вимог біозахисту і біобезпеки є багаторівневим, здійснюється низкою суб'єктів: власником ліцензії; визначеною відповідальною особою за дотриманням персоналом установи вимог із біобезпеки та біозахисту; відповідною комісією з біобезпеки та біозахисту на конкретному об'єкті; правоохоронними та спеціальними службами.

Комплексна програма підтримується сучасною нормативно-правовою базою, національними стандартами і спеціалізованим урядовим агентством, відповідальним за адміністрування та правозастосування – Управлінням охорони громадського здоров'я Канади, яке діє як єдиний національний координаційний центр діяльності біомедичних лабораторій, що працюють із небезпечними патогенами, як для людини, так і тварин.

Запропоновано зазначений позитивний досвід Канади із розробки національної програми біологічної безпеки та біологічного захисту використати в Україні для створення вітчизняної системи із протидії загрозам національній безпеці України біологічного характеру.

Ключові слова: біотероризм, загрози, біоризики, біологічна безпека, біологічний захист, протидія тероризму.

Shylin M. O., Velychko M. V. THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF CANADA'S NATIONAL PROGRAM TO COMBAT BIOLOGICAL THREATS

The article examines the theoretical and legal foundations of Canada's national program to combat biological threats.

Based on the analysis of the legislation of this country, it is stated that the specifics of Canada's national program to combat biological threats is due to a kind of comprehensive approach to addressing this problem, which involves the simultaneous application of biosecurity and biosafety measures.

The development of this comprehensive program is considered in four stages. The first stage lasted from 1990 to 1994. Relevant recommendations on biosecurity and biosafety were prepared during it. The second stage (1994–2009) already provided for mandatory compliance with biosecurity and biosafety requirements under the 1994 Regulation on the Regulation of Imports of Human Pathogens and Toxins. The third stage (2009–2013) is characterized by a certain strengthening of control over the NBA in Canada in accordance with the Law on Human Pathogens and Toxins adopted in 2009. A feature of the fourth stage (2013–2015) is the implementation in Canada of the so-called National Program for Harmonization of Standards and Recommendations for Biosecurity and Biosafety in Research with Pathogens in Humans and Terrestrial Animals.

It is determined that the control over the observance by the institutions of the fulfillment of the established requirements of biosecurity and biosafety is multilevel, is carried out by a number of subjects: the license holder; designated responsible person for compliance with the requirements of biosafety and biosecurity by the staff of the institution; the relevant commission on biosafety and biosecurity at a specific facility; law enforcement and special services.

The comprehensive program is supported by a modern regulatory framework, national standards, and a specialized government agency responsible for administration and enforcement, the Public Health Administration of Canada,

which acts as the sole national focal point for biomedical laboratories working with hazardous pathogens for humans and animals.

It is proposed to use this positive experience of Canada in developing a national program of biological safety and biological protection in Ukraine to create a domestic system for combating threats to Ukraine's national security of a biological nature.

Key words: bioterrorism, threats, biorisks, biological security, biological protection, counter-terrorism.

Постановка наукової проблеми. Питання протидії біологічним загрозам у сучасний період стали надзвичайно актуальними як на міжнародному, так і національних рівнях, що сприяло виникненню нової галузевої науки – теорії біологічної безпеки і біологічного захисту. Біологічна безпека та біологічний захист, як наука, об'єднує теорію і практику захисту людини від небезпечних біотичних факторів. Її завдання – теоретичне забезпечення як створення, так і подальшої ефективної експлуатації національної системи біологічної безпеки та біологічного захисту, адаптованої до відповідної міжнародної системи. Зазначені системи повинні враховувати новітні досягнення мікробіології, вірусології, молекулярної генетики, молекулярної медицини, генної інженерії, синтетичної біології, біологічної інформатики. Ефективна протидія біологічним загрозам світової спільноті на сьогодні можлива лише за умови розвитку належної міжнародної співпраці у цій сфері. Разом із тим, незважаючи на наявність міжнародної зацікавленості в запобіганні глобальному поширенню терористичних загроз людству, в тому числі біологічного характеру, існує чимало реальних проблем, пов'язаних із цим явищем, як на міжнародному, так і регіональному рівнях, які до цього часу залишаються невирішеними. Особливо це стосується створення відповідних дієвих національних систем біологічного захисту (біозахисту) та біологічної безпеки (біобезпеки).

В Україні вітчизняна система із протидії біологічним загрозам перебуває на стадії створення. Тому зарубіжний досвід формування відповідних систем, зокрема Канади, яка є однією із країн, де зазначена проблема вже успішно вирішена, може бути корисним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням особливостей національної програми Канади з біозахисту та біобезпеки займалися в основному зарубіжні вчені, зокрема: С. Уїтсбі, Д. Вальтер, М. Дандо, Т. Новосьолова та інші. Вітчизняними ж науковцями теоретичні і правові основи зазначеної програми не досліджувались.

Мета статті полягає в аналізі теоретичних і правових основ національної програми Канади з біозахисту та біобезпеки для визначення можливості використання позитивного досвіду цієї держави для України під час розроблення вітчизняної системи із протидії загрозам біологічного характеру, в тому числі й біотероризму.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи високий рівень небезпеки від загроз біологіч-

ного характеру національній безпеці в сучасний період, Уряд Канади приділяє велику увагу постійному моніторингу та оцінці біологічних загроз (біозагроз) та біологічних ризиків (біоризиків), особливо щодо появи нових, або емерджентних патогенів (небезпечний мікроорганізм, який в минулому людством був поборений і доволі тривалий час вважався безпечним, але в силу еволюційного процесу зміни його гену, зокрема внаслідок поширення до нової географічної зони або популяції, став знову небезпечним для людства). Для цього в Канаді створена і ефективно функціонує національна система з протидії біологічним загрозам. Її ядром є комплексна програма з біозахисту і біобезпеки, розробка якої була зумовлена своєрідним підходом цієї країни до вирішення зазначеної проблеми. Він передбачає проведення відповідних національних заходів, які пропорційні (адекватні) тим біоризикам або уже біозагрозам, що виявлені в кожному секторі біологічної безпеки (навчальному, промислового, медичному, громадського здоров'я, здоров'я тварин). При цьому біозахист у Канаді розглядається як підсистема лабораторної практики біобезпеки (включає сукупність належних вітчизняних і міжнародних практик лабораторної біобезпеки) та прийнятних рівнів лабораторного зберігання небезпечних біологічних агентів (НБА) – так званої ізоляції. Під біобезпекою розуміється своєрідна методика – опис принципів зберігання патогенів та токсинів, біотехнологій і методів діяльності, які використовуються для запобігання неавтоматичного впливу патогенів і токсинів на людину чи довкілля, або випадкового їх витоку в оточуюче середовище, наприклад, внаслідок надзвичайної події. Біозахист же відноситься до заходів безпеки, спрямованих на запобігання втрати, розкрадання, зловживання, використання не за цільовим призначенням або навмисного «вивільнення» – потрапляння в оточуюче середовище інфекційного матеріалу або токсинів. Зазначені категорії – біозахист і біобезпека, не є взаємовиключними, а доповнюють один одного, тому що впровадження передової практики в галузі біобезпеки слугує удосконаленню програми біозахисту і навпаки [1].

Зазначена комплексна програма Канади з біозахисту і біобезпеки представляє собою низку нормативно-правових положень і методичних рекомендацій з організації установами роботи з НБА та контролю за цією діяльністю із протидії біологічним загрозам із боку відповідних суб'єктів, а також заходів з її забезпечення та вдосконалення.

Слід зазначити, що Канаді знадобилося багато років для її створення. Умовно розбудову цієї комплексної програми з контролю та управління ризиками, пов'язаними з роботою із НБА, можна поділити на чотири етапи.

Перший етап тривав з 1990 по 1994 рік. Під час нього була здійснена підготовка відповідних рекомендацій. Початок цьому етапу поклала публікація в 1990 році «Керівництва з лабораторної біобезпеки». Вона і стала першим національним керівним програмним документом рекомендаційного характеру для забезпечення гарантії безпечної роботи персоналу при проведенні біомедичних досліджень з НБА в лабораторіях, оскільки сприяла безпечному використанню і зберіганню на практиці людських патогенів і токсинів (Уітсбі С. та ін., 2016) [2].

Другий етап (1994–2009 роки) вже передбачив обов'язкове дотримання вимог біозахисту і біобезпеки. Він розпочався в 1994 році з прийняття «Положення про регулювання імпорту патогенів та токсинів людини». Згідно з ним фактично і встановлювався правовий контроль за особами, які прагнули імпортувати НБА – людські патогени і токсини груп ризику 2, 3 або 4 в країну, що були визнані небезпечними для людини та довкілля. Вимоги, викладені у Положенні, включали обов'язкове дотримання рекомендацій «Керівництва з лабораторної біобезпеки» та фінансової підтримки національної програми контролю за обігом патогенів. Ключовими заходами в зазначеному Положенні визначалися навчання персоналу з дотримання вимог біозахисту і біобезпеки, вивчення ним юридичних зобов'язань, а також проведення незалежних аудитів та виїзних інспекторських перевірок. Поряд із цим Положенням також надавалося контролюючим особам право на перевірку лабораторій відносно наявності в них необхідного рівня забезпечення дотримання вимог біозахисту та біобезпеки, перш ніж буде дозволений імпорт НБА (Canadian Biosafety Standard (CBS), 2009) [3].

Третій етап (2009–2013 роки). Цей період характеризується певним посиленням в Канаді контролю за обігом НБА. Цьому сприяло прийняття в 2009 році Закону «Про патогени людини та токсини». Негайна реалізація окремих його положень дозволила розширити національні можливості з усунення ризиків, пов'язаних із людськими патогенами і токсинами, придбаними та виготовленими в межах країни. До них слід віднести нові інспекційні повноваження, а також приписи, що стосуються: правопорушень в цій сфері та відповідальності за їх вчинення; проведення обов'язкової реєстрації всіх лабораторій, де зберігаються людські патогени і токсини; спільного обов'язку суб'єктів, які мають до цього відношення, приймати належні заходи для захисту

здоров'я та безпеки суспільства; заборони на будь-яку діяльність в лабораторіях з НБА віспи та щодо навмисного використання людських патогенів і токсинів, що викликають ризик чи загрозу для здоров'я або життя населення (Human Pathogens and Toxins Act, 2009) [4].

Четвертий етап розпочався в 2013 році з реалізації в Канаді так званої Національної програми гармонізації стандартів і рекомендацій з біозахисту і біобезпеки при проведенні досліджень зі збудниками захворювань у людей і наземних тварин. Шляхом оновлення і удосконалення старих стандартів та інструкцій, а також підготовки нових їх версій, Канада протягом 2013–2014 років створила національний механізм для роботи з НБА, відомості про який було опубліковано у так званому Першому виданні – «Канадські стандарти і рекомендації щодо гарантування біобезпеки». Розробці цього документу сприяли результати роботи створеної зовнішньої експертної групи та проведення низки консультацій з усіма зацікавленими сторонами. Зазначені гармонізовані стандарти та рекомендації визначають ризики, засновані на: характеристиці вимог фізичної ізоляції, оперативній практиці, а також продуктивності результатів досліджень, з метою сприяння безпечному поводженню і збереженню тваринних патогенів і токсинів (ARCHIVED – Consolidation of the Biocontainment Programs of the Canadian Food Inspection Agency and the Public Health Agency of Canada, 2013) [5].

Подальша робота в 2014–2015 роках з удосконалення стандартів і рекомендацій була викликана необхідністю узгодження національних стандартів із лабораторної практики (біомедичних досліджень та зберігання НБА) з новими правовими вимогами. Її результати були опубліковані у вигляді окремих документів, а саме: «Канадський стандарт з біобезпеки»; «Канадський довідник з біобезпеки» та серії настанов з найкращих світових практик розробки плану біозахисту, безпечної роботи з НБА групи ризику 1 та рекомендацій для ветеринарної практики (Canadian Biosafety Standard (CBS) Second Edition, 2015, Canadian Biosafety Standards and Guidelines, 2015) [3; 6].

Прийняті в цей період нові нормативно-правові акти сприяють реалізації національної програми ліцензування канадських лабораторій, що працюють із людськими патогенами і токсинами, та національної програми забезпечення доступу до секретних матеріалів дослідників і осіб, що мають доступ в Канаді до списку особливо небезпечних людських патогенів і токсинів, відомих як «вразливі в плані безпеки біологічні агенти». У них визначені функції, які повинні виконуватись співробітником із питань біологічної безпеки в ліцензованій організації, а також передбачені деякі винятки з ліцензування для секторів, що здійсню-

ють діяльність із людськими патогенами або токсинами з низьким рівнем ризику (Canadian Biosafety Standard (CBS) Second Edition, 2015, Canadian Biosafety Standards and Guidelines, 2015) [3; 6].

Змістовно комплексну програму Канади з протидії біологічним загрозам умовно можна поділити на: організаційні засади діяльності установ, пов'язаних із використанням НБА; програму організації контролю (нагляду) за біомедичною діяльністю установ, пов'язаною з використанням НБА; нормативно-правову базу регулювання діяльності суб'єктів із забезпечення біозахисту і біобезпеки при роботі установ з НБА; програму організації державної підтримки із забезпечення біозахисту і біобезпеки на об'єктах, які мають відношення до роботи з НБА; програму організації комунікації суб'єктів забезпечення біозахисту і біобезпеки з громадськістю; програму організації інформаційно-аналітичного забезпечення біозахисту і біобезпеки; програму організації контролю за дотриманням установами виконання встановлених вимог біозахисту і біобезпеки. Зупинимось на них детальніше.

Організаційні засади діяльності установ, пов'язаних із використанням НБА, визначені в так званих програмах біологічного захисту і біобезпеки.

Програма біологічного захисту призначена для запобігання втрати, крадіжки, неналежного використання або навмисного розповсюдження людських патогенів і токсинів та недопущення неконтрольованого розповсюдження іншого регульованого інфекційного матеріалу та цінностей, якими володіє установа (наприклад, неінфекційного матеріалу, тварин та конфіденційної інформації біологічного характеру), а також протидії біотероризму та біодиверсії. Вона полягає у встановленні необхідних вимог до роботи з небезпечними біологічними агентами (НБА) та визначенні рекомендацій, що дозволяє здійснити своєчасну оцінку біоризикам, класифікувати патогени відповідно до груп таких ризиків, застосувати належні запобіжні заходи. Структурними елементами програми біозахисту Канади є: порядок ліцензування приміщень та працюючого персоналу; статус відповідального в установі за забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту; порядок доступу до секретної інформації пов'язаної з НБА та їх токсинами; порядок звітності (інформування) про надзвичайні події та інциденти пов'язані з НБА та їх токсинами (Human Pathogens and Toxins Act, 2009) [4].

Програму з біобезпеки згідно із чинною нормативно-правовою базою в Канаді кожна ліцензована організація зобов'язана мати власну програму з біобезпеки. Остання викладається в так званому Посібнику з біобезпеки, в якому описуються шляхи, за допомогою яких буде досягнуто мету

та завдання програми. Даний посібник є фактично Інструкцією з організації роботи і поведіння персоналу ліцензованої установи, що працює з НБА та їх токсинами. Він має постійно оновлюватися та інтегруватися із ключовими компонентами плану організації адміністративного нагляду і управління дослідними ризиками. Загальні заходи з біобезпеки в програмі включають належну мікробіологічну лабораторну практику – Good Laboratory Practice

(GLP), відповідний рівень первинної (заводської) герметизації обладнання, а також правильне проектування та створення відповідної робочої, захисної зони. При цьому установи, які реалізують програми з біобезпеки, повинні гарантувати, що останні відповідають оновленому національному канадському Стандарту безпечного використання та безпечного лабораторного зберігання патогенів і токсинів людини та наземних тварин. Основними елементами програми біологічної безпеки є: комплексна програма підготовки, програма медичного обстеження, план реагування на надзвичайні ситуації, стандартні оперативні процедури (СОП), які сприяють безпечним методам роботи, а також план біозахисту. План біозахисту в Канаді зобов'язані розробляти всі ліцензовані установи сфери біомедичних досліджень. Він повинен описувати стратегії пом'якшення наслідків ризику, пов'язаного з використанням НБА та обов'язково складається з п'яти основних напрямів: фізичний захист; професійна придатність персоналу і його благонадійність; контроль обігу та інвентаризація патогенів та токсинів; заходи реагування на інциденти та надзвичайні ситуації з НБА; інформаційна безпека. Ефективний план біозахисту установи в Канаді розробляється на основі оцінки біоризиків на об'єкті і повинний бути включений в протоколи з питань біобезпеки та біозахисту (наприклад, протоколи з реагування на надзвичайні ситуації). Канадські фахівці вважають, що інтеграція елементів плану біозахисту в рамках всеохоплюючої програми з біозахисту дозволить звести до мінімуму дублювання інформації, а також забезпечити більш ефективну систему управління біозахистом (Уїтсбі С. та ін., 2016) [2].

Загалом організація біомедичної діяльності в установі передбачає такий алгоритм: отримання установою ліцензії на право займатися біомедичною діяльністю; оформлення допуску та надання задіяному персоналу доступу до роботи з НБА; призначення відповідальної особи за біозахист і біобезпеку в установі; оформлення адміністрацією письмової згоди на звітування перед Управлінням охорони громадського здоров'я Канади про виникнення надзвичайних подій на біологічно небезпечному об'єкті, включаючи випадки інфікування НБА або отруєння їх токсинами.

ми персоналу; створення комісії з біозахисту і біобезпеки та постійна оцінка нею біоризиків при плануванні біомедичних досліджень і прийняття відповідного рішення для надання дозволу на їх проведення; постійне навчання обслуговуючого персоналу дотриманню вимог біозахисту і біобезпеки та перевірку рівня його знань із зазначеного питання; щорічний аналіз і звіт щодо дотримання та виконання персоналом установи вимог біозахисту і біобезпеки.

Організація контролю (нагляду) за біомедичною діяльністю установ, пов'язаних з використанням НБА. Для проведення цього контролю в установі діє відповідна програма, яка призначена гарантувати належний рівень виконання вимог біобезпеки та біозахисту завдяки перевірці надійності системи з протидії біологічним загрозам в Канаді. Вона являє собою своєрідну систему нагляду за діяльністю установ, які мають відношення до роботи з небезпечними патогенами і токсинами, що забезпечує попередження можливості несанкціонованого доступу до НБА та заволодіння ними або доступу та заволодіння результатами біологічних досліджень, у тому числі з ознаками можливого подвійного використання. Її основу складає так званий План адміністративного нагляду. Він включає рекомендації, які дозволяють здійснити необхідні заходи з відповідного моніторингу за проведенням установою наукових досліджень, пов'язаних із біобезпекою і біозахистом, правильно оцінити потенційні ризики, виявити і попередити неправомірне використання отриманих: науково-дослідницької інформації, технологій, напівфабрикатів та готових виробів – патогенів або токсинів. Нагляд за роботою з лікарськими патогенами груп ризику рівнів захисту BSL – 2, 3, 4 здійснюється у всіх секторах біомедичної діяльності, де є небезпечні патогени та токсини (Public Health Agency of Canada, 2015) [7].

Нормативно правову базу в Канаді, що регламентує діяльність установ, які здійснюють діяльність, пов'язану з небезпечними патогенами і токсинами складають: Закон Канади «Про патогени і токсини людини», «Положення про регулювання імпорту патогенів та токсинів людини», Канадські стандарти з біобезпеки.

Програма організації державної управлінської підтримки реалізації забезпечення біозахисту і біобезпеки на об'єктах, які мають відношення до роботи з НБА забезпечує виконання завдання – надання допомоги з дотримання установами, які працюють з НБА, вимог біозахисту і біобезпеки. Вона сприяє узагальненню, використанню і поширенню передового досвіду біозахисту і біобезпеки, а також забезпеченню загального розуміння того, чому біозахист і біобезпека є важливими. Із цією метою в Канаді функціонує ціла низка робочих груп із поглибленого співро-

бітництва Уряду з спільнотою користувачів НБА, зокрема партнерська міжвідомча «Робоча група з питань гарантування безпеки використання патогенів і токсинів в Канаді» та «Робоча група партнерів з питань гарантування захисту патогенів і токсинів від несанкціонованого доступу до них» (Public Health Agency of Canada, 2015) [7], а також Консультативний комітет із питань патогенів та токсинів. До його складу увійшли експерти із числа різнопрофільних вчених у сфері біомедичних досліджень. Їхнім завданням є надання, в разі необхідності, консультацій з оцінки нових і емерджентних патогенів та рекомендацій щодо віднесення їх, згідно з наявною класифікацією, до відповідної групи ризику, а також розробки необхідних вимог з питань забезпечення біобезпеки та біозахисту (Public Health Agency of Canada, 2015) [7]. Поряд із проведенням консультацій державні органи надають певну підтримку регулюючим сторонам із забезпечення дотримання ними вимог біозахисту і біобезпеки. Так, для скачування на мобільний телефон Стандартів і рекомендацій з біобезпеки створено безкоштовний веб-додаток (Canadian Science Centre for Human and Animal Health – Електронний ресурс-режим доступу: <http://communityliaisoncommittee.ca>) [8]. З метою зниження регуляторного навантаження Управління охорони громадського здоров'я визнано єдиним національним координаційним центром діяльності біомедичних лабораторій, що працюють зі небезпечними патогенами, як для людини, так і тварин, автохтонних для Канади (Public Health Agency of Canada, 2015) [7].

Програма організації комунікації суб'єктів забезпечення біозахисту і біобезпеки з громадськістю передбачає використання так званої Загальної стратегії консультацій з провінційними і територіальними державними відомствами та ключовими національними асоціаціями, а також функціонування спеціально створеного Комітету зв'язків із громадськістю, який підпорядкований Управлінню охорони здоров'я та громаді Канади. Загальна стратегія консультацій була розроблена і впроваджена для створення належної нормативно-правової бази з питань протидії біологічним загрозам в Канаді (Canadian Science Centre for Human and Animal Health – Електронний ресурс-режим доступу: <http://communityliaisoncommittee.ca>) [8]. Метою діяльності Комітету визначено створення та підтримка атмосфери довіри між Канадським науковим центром з охорони здоров'я людини і тварин (CSCHAN) та громадськістю. До його складу входять представники різних галузей і громади (члени волонтерських організацій, які представляють широке коло громадян, вчені, медичні працівники, освітяни, працівники сільського господарства та фахівці інших галузей). Під час регулярних

публічних інформаційних сесій (проводяться не менше чотирьох раз на рік) його членам і всім бажаючим особам громади надається своєчасний доступ до інформації про кожен прогнозуємих інцидент біологічного характеру, а також вони можуть своєчасно ознайомитися з розробленими планами заходів з ліквідації наслідків надзвичайних подій з НБА, якщо такі матимуть місце. Управління охорони здоров'я проводить зустрічі з представниками наукової спільноти і партнерами у сфері охорони здоров'я, біозахисту і розвідки для визначення шляхів підвищення обізнаності: щодо властивостей біологічних ризиків, пов'язаних із дослідженнями, результати яких створюють можливість подвійного використання; про внутрішні ризики, пов'язані з передачею нематеріальних технологій; про придбання біологічного матеріалу і його поширення; а також щодо практичних шляхів пом'якшення цих ризиків. Зібрана інформація в процесі зазначеного заходу сприяє розробці пропозицій з ведення відповідної офіційної пропагандистської діяльності. Поряд із цим представники Управління охорони здоров'я проводять зустрічі з провідними співробітниками малих, середніх і великих університетів із метою визначення шляхів зниження біологічних ризиків з організаційної точки зору, а також підтримують формування Канадської академічної мережі з біологічної безпеки, щоб забезпечити створення спільноти практичних фахівців та механізму обміну передовим досвідом з цієї проблеми по всій країні (Pierson N., 2010) [9].

Програма організації інформаційно-аналітичного забезпечення біозахисту і біобезпеки полягає в розробці програми анкетування державних службовців, які беруть участь в підготовці національних або регіональних програм чи підтримки процесу їх реалізації. Вона передбачає виконання цими особами низки завдань у формі надання ними відповідей на поставлені запитання спеціально розробленої опитувальної анкети. На підставі проведеного аналізу даних, отриманих за результатами цього анкетування, здійснюється інформування відповідних державних інстанцій з метою прийняття ними необхідних політичних, організаційних і правових рішень з удосконалення загальної системи з протидії біологічним загрозам в країні (Global Affairs Canada, 2015) [10].

Програма організації контролю за дотриманням установами виконання встановлених вимог біозахисту і біобезпеки. Контроль за біомедициною установою, яка працює з НБА, відповідно до цієї програми, є багаторівневим. Він здійснюється низкою суб'єктів: власником ліцензії; визначеною відповідальною особою за дотриманням персоналом установи вимог з біобезпеки та біозахисту; відповідною комісією з біобезпеки та біозахисту на конкретному об'єкті; правоохоронними

та спеціальними службами як безпосередньо при входженні їх співробітників до складу комісій з біобезпеки та біозахисту, так і опосередковано шляхом застосування оперативних можливостей. За обігом завезених, небезпечних для людей і тварин, патогенів і токсинів контроль в Канаді здійснює, спільно з Канадським агентством контролю якості харчових продуктів, Управління охорони громадського здоров'я – єдиний урядовий орган, що відповідає за адміністрування та виконання власником ліцензій на право біомедицинової діяльності з НБА взятих зобов'язань щодо дотримання біозахисту і біобезпеки. Цьому сприяє і створення єдиного в державі списку НБА (Canadian Food Inspection Agency, 2015; Biosafety in Small Establishments, 2010 [11; 12]).

Для проведення контролю програмою передбачено: використання різних інструментів і стратегій, включаючи моніторинг та перевірку дотримання відповідності вимог та заборон існуючим загрозам і ризикам, у тому числі шляхом проведення ревізій і перевірок. При цьому визначені відповідні механізми – заходи і засоби. Так, зокрема, моніторинг і перевірка передбачають: збір і аналіз необхідної інформації для оцінки ризику щодо процесів прийняття організаційних/управлінських рішень на основі наявних даних; видачу відповідних дозволів і ліцензій; проведення цільових перевірок; надання звітів щодо проведених інспекцій; перевірку у співпраці з Національним центром імпорту послуг – National Import Service Centre (NISC), Канадським агентством інспекції продовольства Canadian Food Inspection Agency (CFIA) і Канадським агентством прикордонних служб – Canada Border Services Agency (CBSA) дозвільних документів і митної декларації; заходи реагування на випадки не своєчасного і не належного виконання вимог і заборон ARCHIVED – Consolidation of the Biocontainment Programs of the Canadian Food Inspection Agency and the Public Health Agency of Canada, 2013; National Import Service Centre (NISC) – Електронний ресурс; Canada Border Services Agency, 2015 [5; 13; 14].

Залежно від результатів перевірки і моніторингу передбачається застосування адміністративної і навіть кримінальної відповідальності. Зокрема, на підставі проведених інспекцій і досліджень до заходів адміністративного правозастосування належать: видача установі повідомлення про недотримання вимог і заборон; відмова від лабораторної сертифікації; відмова у видачі дозволу на ввезення НБА; призупинення/анулювання дозволу на імпорту НБА; відмова у видачі установі ліцензії на роботу з НБА, грошові штрафи, введення карантину. До кримінального правозастосування належать: проведення розслідування, арешт і взяття під варту з метою сприяння дотри-

манню та запобіганню недотримання вимог і заборон; судове переслідування; конфіскація і видалення імпортованого матеріалу з повідомленням про відмову від нього (Canada Border Services Agency, 2015; Royal Canadian Mounted Police [14; 15]).

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

Специфіка національної програми Канади з протидії біологічним загрозам зумовлена своєрідним комплексним підходом цієї держави до вирішення зазначеної проблеми. Він передбачає одночасне застосування заходів з біозахисту і біобезпеки. При цьому вважається, що зазначені категорії – біозахист і біобезпека – не є взаємовиключними, а доповнюють один одного, тому що впровадження передової практики в галузі біобезпеки слугує удосконаленню програми біозахисту і навпаки. Змістовно комплексна програма Канади представляє собою низку нормативно-правових положень і методичних рекомендацій з організації установами роботи з НБА та контролю за цією діяльністю з протидії біологічним загрозам із боку відповідних суб'єктів, а також заходів з її забезпечення і удосконалення.

Розбудову цієї комплексної програми можна поділити на чотири етапи. Перший етап тривав з 1990 по 1994 рік. Під час нього була здійснена підготовка відповідних рекомендацій з біозахисту і біобезпеки. Другий етап (1994–2009 роки) вже передбачив обов'язкове дотримання вимог біозахисту і біобезпеки згідно прийнятого в 1994 році «Положення про регулювання імпорту патогенів та токсинів людини». Третій етап (2009–2013 роки) характеризується певним посиленням в Канаді контролю за НБА відповідно до прийнятого в 2009 році Закону «Про патогени людини та токсини». Особливістю четвертого етапу (2013–2015 роки) є реалізація в Канаді так званої Національної програми гармонізації стандартів і рекомендацій з біозахисту і біобезпеки при проведенні досліджень зі збудниками захворювань у людей і наземних тварин.

Комплексна програма Канади з протидії біологічним загрозам передбачає: визначення організаційних засад діяльності установ, пов'язаних із використанням НБА; контроль (нагляд) за біомединою діяльністю установ, пов'язаною з використанням НБА; наявність нормативно-правової бази регулювання діяльності суб'єктів із забезпечення біозахисту і біобезпеки при роботі установ з НБА; державну підтримку установ із забезпечення біозахисту і біобезпеки, які мають відношення до роботи з НБА; організацію комунікації суб'єктів забезпечення біозахисту і біобезпеки з громадськістю; інформаційно-аналітичне забезпечення біозахисту і біобезпеки; контроль за дотриманням установами виконання встановлених вимог біозахисту і біобезпеки.

Організаційні засади діяльності установ, пов'язаних із використанням НБА визначені в так званих програмах біологічного захисту і біобезпеки. Структурними елементами програми біозахисту Канади є: порядок ліцензування приміщень та працюючого персоналу; статус відповідального в установі за забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту; порядок доступу до секретної інформації пов'язаної з НБА та їх токсинами; порядок звітності (інформування) про надзвичайні події та інциденти пов'язані з НБА та їх токсинами. Загальні заходи з біобезпеки в програмі включають належну мікробіологічну лабораторну практику, відповідну первинну герметизацію обладнання, а також правильне проектування та створення відповідної робочої, захисної зони. Основними елементами програми біологічної безпеки є: комплексна програма підготовки, програма медичного обстеження, план реагування на надзвичайні ситуації, стандартні оперативні процедури, які сприяють безпечним методам роботи, а також план біозахисту.

Для проведення контролю (нагляду) за біомединою діяльністю установ, пов'язаною з використанням НБА в установі діє відповідна програма. Її основу складає так званий План адміністративного нагляду. Він включає низку заходів і рекомендацій, які дозволяють здійснити необхідні заходи з відповідного моніторингу за проведенням установою наукових досліджень, пов'язаних з біобезпекою і біозахистом, правильно оцінити потенційні ризики, виявити і попередити неправомірне використання отриманих: науково-дослідницької інформації, технологій, напівфабрикатів та готових виробів – патогенів або токсинів.

Нормативно правову базу в Канаді, що регламентує діяльність установ, які здійснюють діяльність, пов'язану з небезпечними патогенами і токсинами складають: Закон Канади «Про патогени і токсини людини», «Положення про регулювання імпорту патогенів та токсинів людини», Канадські стандарти з біобезпеки.

Для організації державної управлінської підтримки реалізації забезпечення біозахисту і біобезпеки на об'єктах, які мають відношення до роботи з НБА функціонує ціла низка робочих груп з поглибленого співробітництва Уряду з спільнотою користувачів НБА («Робоча група з питань гарантування безпеки використання патогенів і токсинів в Канаді» та «Робоча група партнерів з питань гарантування захисту патогенів і токсинів від несанкціонованого доступу до них», а також Консультативний комітет з питань патогенів та токсинів, до складу якого входять експерти з числа різнопрофільних вчених у сфері біомедицини досліджень). Із метою зниження регуляторного навантаження Управління охорони громадського здоров'я визнано єдиним національним

координаційним центром діяльності біомедичних лабораторій, що працюють з небезпечними патогенами, як для людини, так і тварин, автохтонних для Канади.

Організація комунікації суб'єктів забезпечення біозахисту і біобезпеки з громадськістю передбачає використання так званої Загальної стратегії консультацій з провінційними і територіальними державними відомствами та ключовими національними асоціаціям, а також функціонування спеціально створеного Комітету зв'язків з громадськістю, який підпорядкований Управлінню охорони здоров'я та громаді Канади.

Організація інформаційно-аналітичного забезпечення біозахисту і біобезпеки полягає в розробленні програми анкетування державних службовців, які беруть участь в підготовці національних або регіональних програм чи підтримки процесу їх реалізації.

Контроль за дотриманням установами виконання встановлених вимог біозахисту і біобезпеки є багаторівневим, здійснюється низкою суб'єктів: власником ліцензії; визначеною відповідальною особою за дотриманням персоналом установи вимог з біобезпеки та біозахисту; відповідною комісією з біобезпеки та біозахисту на конкретному об'єкті; правоохоронними та спеціальними службами. Для його проведення відповідною програмою передбачено: використання різних інструментів і стратегій, включаючи моніторинг та перевірку дотримання відповідності вимог і заборон існуючим загрозам та ризикам, у тому числі шляхом проведення ревізій і перевірок. При цьому визначені відповідні механізми – заходи і засоби. Залежно від результатів перевірки і моніторингу передбачається застосування адміністративної і навіть кримінальної відповідальності.

Комплексна програма підтримується сучасною нормативно-правовою базою, національними стандартами і спеціалізованим урядовим агентством, відповідальним за адміністрування та правозастосування – Управлінням охорони громадського здоров'я Канади, яке діє як єдиний національний координаційний центр діяльності біомедичних лабораторій, що працюють із небезпечними патогенами, як для людини, так і тварин.

Зазначений позитивний досвід Канади з розробки національної програми біологічної безпеки та біологічного захисту доцільно використати в Україні для створення вітчизняної системи з протидії загрозам національній безпеці України біологічного характеру.

Література

1. 'iGEM, Synthetic Biology based on standard parts'. URL : https://www.igem.org/Main_Page (accessed 11 August 2015).
2. Уїтсбі С. Запобігання біологічним загрозам: що Ви можете зробити / Бредфордський центр досліджень проблем роззброєння, Бредфордський університет, Бредфорд. Сполучене Королівство. Україномовна версія Української асоціації біобезпеки в рамках Партнерського проекту УНТЦ Р633. Київ, 2016. 328 с.
3. Government of Canada. Canadian Biosafety Standard (CBS) Second Edition, 1 December 2015. URL : <http://canadianbiosafetystandards.collaboration.gc.ca/cbs-ncb/index-eng.php> (accessed 11 August 2015).
4. Government of Canada. Justice Laws Website, Human Pathogens and Toxins Act (S.C. 2009, c. 24) Schedule 1. 3 December 2015, URL : <http://laws.justice.gc.ca/eng/acts/H-5.67/page-21.html#h-23> (accessed 11 August 2015).
5. Canadian Food Inspection Agency. ARCHIVED – Consolidation of the Biocontainment Programs of the Canadian Food Inspection Agency and the Public Health Agency of Canada. 29 May 2013. URL : <http://www.inspection.gc.ca/about-the-cfia/accountability/other-activities/sound-agencymanagement/biocontainment-cfia-phac-/eng/1369848890195/1369848960330> (accessed 11 August 2015).
6. Government of Canada. Canadian Biosafety Standards and Guidelines. 1 December 2015. URL : <http://canadianbiosafetystandards.collaboration.gc.ca/> (accessed 11 August 2015).
7. Public Health Agency of Canada. 3 December 2015. URL : http://www.phac-aspc.gc.ca/indexeng.php?utm_source=VanityURL&utm_medium=URL&utm_campaign=publichealth.gc.ca (accessed 20 June 2015).
8. Canadian Science Centre for Human and Animal Health. URL : <http://communityliaisoncommittee.ca>
9. Pierson N. Health Service of Canada [text]. Math. Canadian ABSA branch meeting, Winnipeg 4-9.06.2010. P. 105–112.
10. Government of Canada. Global Affairs Canada. 27 November 2015. URL : <http://www.international.gc.ca/international/index.aspx?lang=eng> (accessed 11 August 2015).
11. Government of Canada. Canadian Food Inspection Agency. 30 November 2015. URL : <http://www.inspection.gc.ca/eng/1297964599443/1297965645317> (accessed 11 August 2015).
12. Williams C. Biosafety in Small Establishments. Math. Canadian ABSA branch meeting, Winnipeg 4-9.06.2010. P. 122–131.
13. National Import Service Centre (NISC). URL : www.inspection.gc.ca/eng.
14. Government of Canada. Canada Border Services Agency. 10 October 2015. URL : <http://www.cbsaasfc.gc.ca/menu-eng.html> (accessed 11 August 2015).
15. Government of Canada. Royal Canadian Mounted Police. 11 June 2015. URL : <http://www.rcmp-grc.gc.ca/> (accessed 11 August 2015).

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.86>

П. Б. Пилипишин
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова
orcid.org/0000-0002-5862-3935

**ПРОБЛЕМА ІНДИВІДУАЛІЗМУ У ДОФІЛОСОФСЬКОМУ ПЕРІОДІ АНТИЧНОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД**

У статті досліджується дофілософський період Античності, який характеризувався чіткою детермінацією людської поведінки, адже вважалося, що людська істота не має власної долі, оскільки існує безособова сила – доля. Тому щастя чи нещастя, успіх чи поразка не залежать від етичної сторони її вчинків, адже її дії, бажання визначаються механічно, а сам індивід не є мислячою, діяльною істотою.

Встановлено, що людина не була відокремлена у дофілософській традиції як «одинична» категорія, оскільки цілковито підпорядковувалася домінуванню категорії «загального», що характерно для космоцентричної парадигми.

Акцентується увага на тому, що гомерівський епос здійснив своєрідну революцію у суспільній свідомості античних громадян, адже завдяки йому відбулося вивільнення індивідуальної свідомості з колективної. «Відкриття» індивіда відбувалося спершу у гомерівському епосі, однак це дало поштовх до усвідомлення свого «я» у філософії права і звичайній людині, а не лише гомерівському герою. В межах цієї інтерпретації склалося твердження початку справедливості, законності і полісного життя.

Формулюється висновок про те, що в епосі можна віднайти філософсько-правові ідеї, які стали основою подальшого розвитку індивідуалізму. До них належать епічні герої, наділені особистісними рисами; герой може діяти з урахуванням власних інтересів, ставлячи перед собою власні цілі, тобто він здатний до самовизначення, в тому числі правового; усвідомлення зумовленості своєї долі надає герою можливість власного правового вибору; відокремлення категорії «одиничного» у структурі особистості; герой завжди мислиться в одиниці, що є підтвердженням його індивідуальності; правові вчинки людини індивідуально-мотивовані; ідея вольової участі у здійсненні свого призначення; героїзм – це драматичний шлях боротьби за самобутність.

Ключові слова: індивід, особистість, індивідуалізм, індивідуальність, антропоцентризм, людиноцентризм, Античність, Гомер, епос, свідомість, космоцентризм, Логос.

Pylypyshyn P. B. THE PROBLEM OF INDIVIDUALISM IN THE PRE-PHILOSOPHICAL PERIOD OF ANTIQUITY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL APPROACH

The article examines pre-philosophical period of Antiquity, which is characterized by clear determination of human behavior. Since it was considered that human being had no own destiny as there existed impersonal force – fate. Therefore, happiness or misfortune, success or defeat does not depend upon the ethical aspect of his acts, because his deeds and wishes are determined mechanically, and an individual is not a rational and an acting being.

It was determined that a person had not been distinguished as a “single” category in pre-philosophical tradition. Since the person was completely subordinated to prevalence of category of “general”, that is typical for cosmocentric paradigm.

It is emphasized that Homeric epos had made a peculiar revolution in a public consciousness of antique people; since due to it a release of an individual consciousness from collective one took place. “An opening” of an individual happened in Homeric epos at first. However, that gave an impetus to an ordinary person, and not to Homeric hero only, to realize his “Self” in legal philosophy. Such an interpretation formed a statement of beginning of justice, legitimacy and polis life.

It was drawn a conclusion that one could find in epos philosophical and legal ideas, which served as basis for further individualism development. These include epic heroes endowed with personal traits; a hero can act in accordance with his own interests, setting his own aims, so he is capable of self-determination including legal; realization of conditionality of his destiny enables a hero to make his own legal choice; distinguishing of category of “single” in person’s structure; a hero is always perceived in singular and that confirms his individuality; legal acts of a person are individually motivated; the idea of determined participation in implementation of his destination; heroism is a dramatic path in struggle for identity.

Key words: individual, personality, individualism, individuality, anthropocentrism, human-centrism, Antiquity, Homer, epos, consciousness, cosmocentrism, Logos.

Постановка проблеми. У статті здійснено спробу виявлення загальної логіки історичної динаміки вираження ідей індивідуалізму через філософсько-правовий аналіз вчень, подій, явищ, що мали місце в той чи інший період. Це дозволить з нової точки зору розглянути сучасний погляд на систему «людина-соціум-природа» і розгледіти нові можливості подолання цього протистояння. Для цього необхідно в історичній послідовності розглянути філософсько-правові ідеї, пов'язані з поняттями «людина», «сутність людини», «характеристика людини», «інтереси людини», «пріоритет людини», які беруть свій початок з відповідних культурних і наукових установок та стали основою зародження індивідуалізму у філософії права.

Вважаємо, що таку спробу необхідно розпочати з дофілософської традиції Античності. Дофілософська традиція цікава тим, що людина вперше філософствує в особі давньогрецьких мислителів про те, що є людське буття. У цьому сенсі філософія як тип світогляду «відкрила», «винайшла» тему людини як ключову детермінанту антропології у філософії права. Таке відкриття відбувалося спершу у гомерівському епосі, однак це дало поштовх до усвідомлення свого «я» у філософії права ізвичайній людині, а не лише гомерівському герою.

Стан дослідження проблеми. Слід зауважити, що окремі аспекти індивідуалізму, антропоцентризму, гуманізму, людиноцентризму постійно перебувають в центрі уваги наукової спільноти. Порушені у цій науковій публікації питання в рамках розкриття місця людини у соціумі різного періоду історії були розкриті у працях В.А. Бачиніна, Н.І. Гибадуллаєва, О.В. Грищук, Д.І. Луковской, А.Ф. Лосьєва, В.І. Овдієнко, А.В. Петрихіна, А.В. Перцева, Л.С. Соловйова, А.В. Скоробогатова, В.І. Кузнецова, Т.Д. Федорова, В.П. Шаповалова, З.В. Шевченко та інших. Однак індивідуалізм як філософсько-правова течія не став предметом наукового аналізу.

Мета статті впливає із необхідності дослідження особливостей розвитку та формування індивідуалізму у період Античності.

Виклад основного матеріалу. Проблеми місця людини у світі, її неповторності, індивідуальності, самотності та духовності неминучі. Вони були предметом дискусій древніх філософів і ставали головною ідеєю великих праць мислителів усіх часів і народів. Свого часу про це зауважив один із перших представників ірраціоналізму А. Шопенгауер, який стверджував, що заперечення душі є філософією людей, які забули взяти до уваги самих себе [1, с. 257].

Доцільно провести дослідження розвитку індивідуалізму у взаємозв'язку з природним правом досліджувати, починаючи з античних часів [2, с. 46]. Індивідуалізм як динамічна якість людської суті є надпарадигмальним явищем, що

робить його дотичним до кожної окремої людини незалежно від національних, світоглядних, культурних та інших особливостей. Однак саме антична думка як смисловий початок греко-романської цивілізації була тим ідейним фундаментом, на якому індивід утвердився в статусі абсолютної цінності, що багато в чому і стало причиною виникнення ідей індивідуалізму у філософії права як процесу, що відбиває діалектичний характер протистояння різних форм індивідуалізму [3, с. 161].

Філософсько-правові уявлення давньогрецьких мислителів мають багатоманітну форму, а тому можна простежити всі ідеї, які пізніше стали фундаментом для світової та європейської правової думки. Особливо велика цінність античної правової думки для розвитку ідей індивідуалізму полягає в тому, що вона стала ідеологією вільних людей [4].

Філософи Древньої Греції вперше здійснили спробу науково обґрунтувати ідею індивідуалізму через процес самовдосконалення особистості, вміння розрізняти добро і зло, розум і почуття, свободу, справедливість та рівність. Моральні цінності особи, які є регулятором поведінки людини, становлять основу моральних і правових норм. Вони не можуть розглядатися поза індивідуумом і без вивчення питання про формування свідомості людини [5, с. 170].

В літературі побутує думка, що більшість філософсько-правових ідей та проблем сучасності, які торкаються проблеми індивідуалізму, мають міцне підґрунтя стародавньої думки та залишаються актуальними наперекір тому, що тодішня філософія права мала стихійний характер. Це пов'язано з тим, що ще в епоху античної філософії індивідуалізм впливав із проблем особистої своєрідності та самотності, рівності та нерівності, приватної власності, місця індивіда у суспільстві та ролі держави у його житті [6, с. 18].

Перші античні філософи роздумували про світ як єдине впорядковане ціле, як космос («космос» у перекладі з грецької означає «порядок»). Космос у їхній уяві – це не якась мовчазна безодня, а жива цілісність, породжена хаосом, якій притаманні розум і душа. Він існує в межах суворих законів, головний із яких – Логос. Космічному, божественному Логосу мають підкорятися життя держав і окремих індивідів. На землі тоді з'являлися мудрість, правда і справедливість, коли люди діяли відповідно до них, а державні закони не суперечили імперативам Логосу [7, с. 195–201].

Поведінка людини та навіть богів повинна бути такою, щоб не порушити природний плин подій, який підпорядкований цьому Логосові. Людина не завжди поводить себе правильно, тобто природно, бо в її житті багато різних випад-

ковостей і хаотичних імпульсів, пов'язаних із природною недосконалістю чи зіпсованістю, недостатністю знань. Тому людина не завжди поводить себе відповідно до Логосу.

Сформулювати загальний закон, зрозумілий пересічній людині, ґрунтуючись на підвалинах Логосу, – це один зі способів зарадити цьому. Такий загальний закон і є людським законом (номосом) поліса. Отже, твердження, що «право – це відбивання всесвітнього Логосу» є ідеєю, спільною для більшості давньогрецьких моделей космологічного періоду. З огляду на специфіку цих моделей їх можна назвати логосно-номосними моделями права [8, с. 71].

Стародавні міфи, відтворені у поемах Гомера і Гесіода, піддаються політико-правовій інтерпретації. В межах цієї інтерпретації склалося твердження початку справедливості, законності і полісного життя. У поемах Гомера вживаються терміни, які згодом будуть застосовуватися як правові: «дике» (справедливість) і «теміс» (звичай, звичаєве право). Ці терміни мають велике значення та показують особливості праворозуміння грецького ладу того періоду, яке заведено називати «гомерівським суспільством». У Гомера справедливість (дике) виступає в якості основи і принципів сформованого звичаю, звичаєвого права (теміс). Звичаєве право (теміс) виступає як конкретизація вічної справедливості (дике) [9, с. 243].

У Гомера можна знайти безліч прикладів індивідуального розвитку (від вождів до жебраків). Епічні персонажі не втратили зв'язок із родом, тому особистість у Гомера завжди підкорена авторитету, а її героїзм полягає у захисті свого роду. Індивід у Гомера вже має свої цілі, його вчинки індивідуально-мотивовані. А.Ф. Лосєв влучно характеризує його як особистість у сенсі приватної ініціативи [10, с. 125].

Епічний світогляд не міг не визнавати в навколишньому світі панування безособової незрозумілої сили – долі, від якої були залежні усі люди. Ця залежність полягала в тому, що епічна людина розглядала всі події свого життя як частку щастя і страждань, як щось неминуче та незмінне, яке не залежить від етичної сторони її вчинків.

Визнання над собою влади року нітрохи не виключало для героїв можливості свободи. Епічний герой, відрізняючи себе від одноплемінників, мав власні цілі та інтереси і орієнтувався на останні в своїх діях. Тому в поемах з'являються приклади самостійних вчинків людей, які не є наслідком орієнтації на етичні норми роду.

У Гомера можна знайти різні види поєднання долі і людської волі: і підпорядкування своїй частці, і об'єднання волі богів і волі індивіда, і пряма непокора рішенням богів. Епічний персонаж Гомера зовсім не є покірним і пасивним. У багатьох випадках усвідомлення зумовленості своєї долі надає герою сміливості і рішучості, залиша-

ючи можливість самостійного вибору в рамках частки, відведеної йому Мойрами [11, с. 37–38].

Греки уособлювали в образах мойр (Антропос, Крото, Лахесіс, Ананке, Тіхе) долю як первісне зумовлення і невідворотну вищу силу, як світову закономірність і одночасно як живу божественну істоту, яка не виключає, а передбачає активність героя. Герой згідно філософії стародавніх греків не є рабом своєї долі чи сліпим її знаряддям, яке не розуміє, що вчиняє; а вияв долі – у сфері людського життя, реалізації долі в обраній особистості.

Герой – це пан своєї долі, він опирається на самого себе. Героїчна природа персонажів полягає у почутті єдності із долею і пов'язаними з нею здібностями реалізовувати своє призначення. Герой прагне до активності і діяльності, усвідомлення свого призначення і вольової участі через піднесення до рівня своєї долі, до рівня свого призначення [12, с. 102].

Індивідуалізм гомерівської філософії простежується в античному розумінні героїчної долі, під якою розуміють єдність внутрішньої свободи і зовнішньої необхідності. Вона передбачає боротьбу і активність та поєднує протилежні засади: приреченість і свободу, дотримання веління долі і непокірність. Якби не простежувалися філософсько-правові погляди на індивідуалізм, то у гомерівській філософії над героєм панувала б доля, яка б механічно визначала його вчинки, дії і бажання, а сам герой не був би мислячою і діяльнісною істотою.

В такому випадку можна було б стверджувати, що гомерівський Ахіллес – це запрограмована машина, маріонетка в руках долі, яка не знає ні свого життєвого призначення, ні своєї значущості, і діє, не відчуваючи ніякої жаги до діяльності. Однак індивідуалізм простежується якраз у тому, що Ахіллес діє як людина, яка усвідомлює своє життєве призначення і зміст власних діянь. Саме це усвідомлення і є поштовхом до жаги діяльності незалежно від веління долі. Саме в цьому і полягає гомерівський індивідуалізм [13, с. 38–39].

В античному світі одинична людина спочатку виділяється, усвідомлюючи свою унікальність як героя, який прагне до відстоювання суспільних інтересів. В результаті категорія «одиничного» якісно відокремилася у структурі особистості, однак вона поки ще була підпорядкована характерній для космоцентричної парадигми домінування категорії «загального».

По суті героїзм стародавнього грека реалізовував функцію збереження і зміцнення життєздатності та гармонії суспільного цілого навіть ціною життя окремих індивідів, навіть за допомогою вчинків, далеких від гуманних у нашому сучасному розумінні цього слова. Однак для нашого дослідження важливе значення має та обставина, що з самого факту героїзму випливає сприйняття суспільства як пасивного об'єкта впливу – народ або людство.

Герой завжди мислиться в однині, а тому феномен «героїзму» неминуче охоплює не тільки потенцію до воз'єднання суспільства, а й роз'єднує індивідів шляхом конкуренції, що було наочно продемонстровано в контексті софістичної думки, яка спрямувала активність людини на задоволення його егоцентричних інтересів [3, с. 101].

У гомерівському епосі ми віднаходимо перші джерела ідеї індивідуалізму, коли індивідуальна свідомість виходить із рамок колективного мислення роду. Епічні герої, на відміну від людини міфологічної епохи, вже наділені особистісними рисами. Епічна свідомість допускає те, що людина не завжди відома доля, а тому вона може діяти з огляду на власні інтереси, ставлячи перед собою певні цілі.

Епічні герої відрізняють себе від навколишнього світу, ставлять перед собою індивідуалізовану мету, прагнуть до її досягнення через вольову участь. Вони здатні до самовизначення, тому саме тут і починається історія розвитку уявлень людини про її індивідуальність у філософії права.

Висновки. Давньогрецькі уявлення цього періоду було сконцентровані у міфах, де людина, право, поліс, боги – органічні частини Всесвіту, підпорядковані Логосу (загальному закону). Право є виявом Логосу, а звичаєве право є концентрацією вічної справедливості.

Цей період античної правової думки характеризується вивільненням людини від природи, її залежністю від традиційних норм і порядків, міфологічною свідомістю. Спершу таке вивільнення є лише умовним, абстрактним та можливим тільки в епосі. Адже в цей період статус людини, її місце в соціумі фактично відсутні, а сам індивід – частина природи, родовий елемент, здатний лише на постійне повторення традиційних схем і звичаєвої поведінки. Людина є безініціативною, бо її життя й так наперед визначене долею, а тому її вчинки та рішення нічого не змінять.

Епос стає тим єдиним джерелом, де в дофілософській традиції вдається виділити індивідуальну свідомість від колективної. Саме в епосі ми можемо віднайти такі філософсько-правові ідеї, які стали основою подальшого розвитку індивідуалізму. Втім всі ці ідеї є лише в межах логосно-номосної інтерпретації права, а тому слід пам'ятати, що право тут – теж частина природи, як і сама людина.

Слід окреслити ті філософсько-правові ідеї, які заклали фундамент для подальшого розвитку індивідуалізму в античний період: епічні герої

наділені особистісними рисами; герой може діяти з огляду на власні інтереси, ставлячи перед собою власні цілі, тобто здатний до самовизначення, в тому числі правового; усвідомлення зумовленості своєї долі надає герою можливість власного правового вибору; відокремлення категорії «одичного» у структурі особистості; герой завжди мислиться в однині, що є підтвердженням його індивідуальності; правові вчинки людини індивідуально-мотивовані; ідея вольової участі полягає у здійсненні свого призначення; героїзм – це драматичний шлях боротьби за самобутність.

Література

1. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. В 2-х томах. / Пер. с нем. Т. 2. Минск : Попурри, 1999. 832 с.
2. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
3. Петрихин А.В. Гуманизм как социокультурный процесс противостояния ценностно-мировоззренческих форм гуманности : дисс. канд. философ. наук: 09.00.11; Место защиты: Краснодарский университет МВД России. Краснодар, 2014. 161 с.
4. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових учень [Електронний ресурс]. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 304 с. URL: <https://studfile.net/preview/5650393/>.
5. Омельчук О.М. Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини в античній філософії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична*. Львів, 2011. Вип. 1. С. 169–180.
6. Шевченко З.В. Індивідуалізм як складник розвитку демократії : дис. канд. юрид. наук: 09.00.03. Київ, 2005. 228 с.
7. Бачинин В.А. Філософія права и преступления. Харьков, 1999. 607 с.
8. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність : Навчальний посібник. Київ : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
9. Козлов В.С., Соколов С.В. История политических и правовых учений : Учебное пособие. Минск : «БИП-С «Плюс». 2009. 527 с.
10. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранняя классика (в 8 томах). Т. 1. Москва : АСТ; Х. : Фолио, 2000. 624 с.
11. Овдиенко В.И. Проблема свободы воли в античной философии: 09.00.03 : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03. Краснодар, 2006. 171 с.
12. Кессиди Ф. От мифа к логосу: становление греческой философии / Отв. ред. А.Е. Зимбули. 2-е изд., испр. доп. СПб : Алетейя, 2003. 360 с.
13. Грищук О.В., Добош З.А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : [монографія]. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.

УДК 312.421
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.87>

А. С. Романова
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
Інституту права, психології та інформаційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
orcid.org/0000-0003-2858-3052

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ ЯК ФОРМА БУТТЯ ПРАВА

У статті розглянуто особливість правового життя як форми буття права, що поєднує в собі галузеві види правового життя та характеризує специфіку і рівень правового розвитку певного суспільства. Правове життя складається з набору елементів позитивного і негативного спрямування.

Стверджується, що філософські концепції життя діаметрально відрізняються, ототожнюючи його (життя) з ідеальним існуванням, що має божественний початок; наділяючи рисами живого навіть неживі об'єкти.

Обґрунтовується теза про те, що право є важливим не тільки юридичним і політичним, а й природним інститутом, який разом із мораллю і моральністю відіграє вирішальну роль у контролі і регулюванні життєдіяльності людини. Право є важливим не тільки юридичним і політичним, а й природним інститутом, який разом із мораллю і моральністю відіграє вирішальну роль у контролі і регулюванні життєдіяльності людини. Саме право, правові явища і процеси не можуть бути всебічно і повно вивчені поза їхнім зв'язком із суспільством.

Доведено, що правове життя виступає одним із різновидів суспільного життя, яке є найбільш об'ємним поняттям з усіх, якими характеризують різноманітні стосунки, що певним чином розкривають людину як першооснову суспільства.

Стверджується, що право є складним, багатовимірним явищем, яке охоплює соціальні, економічні, політичні та інші чинники суспільства і вимагає всебічного філософського осмислення, оскільки проникає в усі сфери життя людини і суспільства загалом. Регулюючи різноманітні суспільні відносини, право виступає потужним регулятором, засобом управління соціальними процесами. У праві освоюються специфічні просторово-часові характеристики правової дійсності.

Аргументовано, що правове життя, окрім усього іншого, не просто тісно пов'язане, але і невід'ємне від юридичних правил поведінки, тобто формально певних правових норм, а отже, і від юридичних наслідків, які настають у результаті добросовісного виконання або невиконання (неналежного виконання) даних правил.

Ключові слова: право, правове життя, правова реальність, буття, правове буття, природно-правовий простір, соціоприродний простір.

Romanova A. S. LEGAL LIFE AS A FORM OF LAW BEING

The article deals with the peculiarity of legal life as a form of law being that combines branch types of legal life and characterizes the special features and the level of legal development of a society. Legal life consists of a set of elements of positive and negative direction.

It is stated that philosophical concepts of life are diametrically different, identifying it (life) with an ideal existence that has a divine origin; endowing even inanimate objects with living features.

It is substantiated that law is not only important legal and political institution, but it is also a natural one, which together with ethics and morality plays a crucial role in the control and regulation of human life. Law itself, legal phenomena and processes cannot be comprehensively and fully studied without their connection with society.

It is proved that legal life is one of the varieties of social life, which is the most comprehensive concept that characterizes the various relationships revealing the person as the foundation of society in some way.

It is affirmed that law is a complex, multidimensional phenomenon that encompasses social, economic, political and other factors of society and requires a comprehensive philosophical understanding, as it penetrates into all spheres of human life and society as a whole. Regulating various social relations, law acts as a powerful regulator, a means of managing social processes. Law masters the specific spatiotemporal characteristics of legal reality.

It is argued that legal life, among other things, is not just closely connected with legal rules of conduct, but it is also inseparable from them, i.e. formally defined legal norms, and thus, from the legal consequences that arise as a result of conscientious performance or non-performance (improper implementation) of these rules.

Key words: law, legal life, legal reality, being, legal being, natural-legal space, socio-natural space.

Постановка проблеми. Людина в усі часи прагне віднайти оптимальні форми життєдіяльності у соціоприродному просторі в межах природно-правового простору. Адже соціальні системи від усіх інших відрізняє передовсім соціальна взаємодія, діяльність людей, суспільні відносини (зокрема правовідносини, як різновид соціальних відносин). Соціоприродний простір як філософська категорія виражає форму існування вищого структурного рівня організації буття, тобто суспільства загалом.

Звісно, у природно-правовому просторі людина, суспільство розвивається, функціонує, окрім іншого, на засадах правового життя, в межах якого здійснюється життєдіяльність людини та проявляється її правова поведінка (правомірна і неправомірна).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового життя як форми буття права цікавила видатних зарубіжних та вітчизняних мислителів і науковців, таких як: О. Балинська, О. Грищук, С. Максимов, С. Сливка, І. Фарбер, Ю. Хабермас, Р. Хамітов, О. Хеффе, В. Юдін.

Теоретики та філософи права, а також соціологи права акцентували увагу у своїх дослідженнях на правовідносинах у межах правового життя, а також на поведінковому аспекті людини.

Незважаючи на те, що вчені зробили значний крок у поясненні особливостей функціонування та розвитку правового життя, а також окреслили окремі шляхи його формування і розвитку, дотепер в Україні немає комплексного дослідження правового життя як форми буття права та його видів.

Мета статті полягає в тому, щоб із філософсько-правового погляду проаналізувати ті питання, які найбільш дотичні до розуміння правового життя як форми буття права.

Виклад основного матеріалу. Людина, будучи істотою суспільною, соціальною, залежить від суспільства, на її формування впливає суспільне середовище. Людина є безпосередньо джерелом виникнення права, яке, удосконалюючись, активно впливає на її формування і розвиток.

Щодо термінології, то «правове життя» охоплює дві безмежні, за своєю сутністю, категорії: право і життя.

Право у своєму первісному, природному значенні є нічим іншим, як необхідною формою духовного буття людини, воно вказує той лад рівної вільної самостійності кожного, за якого тільки й можливе на землі духовне життя.

Філософський підхід до дослідження правових проблем в умовах сучасного українського суспільства набуває особливого звучання, дозволяючи зрозуміти суть багатьох кардинальних перетворень при переході суспільства до нового якісного стану.

Право – це важливий не тільки юридичний і політичний, а і природний інститут, який разом з мораллю і моральністю відіграє вирішальну роль у контролі і регулюванні життєдіяльності людини. Саме право, правові явища і процеси не можуть бути всебічно і повно вивчені поза їх зв'язком із суспільством. Справді, суспільство не зможе обійтися без соціального регулювання, в системі якого провідна роль належить праву. Право як соціальний інститут являє собою спосіб регулювання поведінки людей, міру їхньої свободи, що виражається в системі загальнообов'язкових соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, що регулюють дії, поведінку і відносини людей та забезпечуються примусовою силою держави. Система правового регулювання спрямована на регулювання всього соціального поля без виділення будь-яких групових пріоритетів, оскільки всі повинні бути рівні перед законом.

Саме праву належить найважливіша роль в утриманні людей від асоціальної поведінки та забезпеченні виконання їхніх прав й обов'язків на благо демократичної правової держави.

Поняття «правове» охоплює такі взаємозалежні значення: 1) відображає правову дійсність;

2) виражає територіальну поширеність дії правових норм; 3) особливо відзначає роль права як найважливішого регулятора суспільних відносин [1, с. 152].

Термін «життя» має безліч визначень, що різняться залежно від сфери наукового бачення предмету.

Життя, як явище, є сукупністю фундаментальних загальнобіологічних ознак, які характеризують живих істот, відрізняючи їх від неживих об'єктів. Життя визначається як форма існування матерії, як форма існування дієвих інструкцій з організації матерії.

Іншим свідченням філософського змісту названої проблеми є її глибокий зв'язок із проблемами свідомості й пізнання, з питаннями про природу чуттєвого і логічного сприйняття, стійкість і мінливість людської життєдіяльності.

Поняття «життя» у філософії є дуже різним, що залежить від течій та напрямків цієї науки. Часто філософські концепції життя діаметрально відрізняються, ототожнюючи його (життя) з ідеальним існуванням, що має божественний початок; наділяючи рисами живого навіть неживі об'єкти; спрощуючи сутність явища життя до механічних моделей; обмежуючи рамками: органічне походить лише від життя; наділяючи усе живе розумом та здатністю до мислення тощо.

Аналіз правової реальності дозволяє виділити в ньому такі форми буття права, що в сукупності виражають динаміку правової реальності [2, с. 437]: а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя).

Правове життя – єдина категорія, яка охоплює сферу буття права зі всіма його позитивними і негативними проявами; це не система, а саме сукупність всіх форм юридичного буття, що включає також негативні процеси, випадкові чинники, дозволяє охопити всі аспекти і прояви права, його структуру і динаміку [3].

Об'єднує такі знання соціальна філософія. У межах цієї науки люди намагаються осмислити своє соціальне буття, відповісти на питання: що таке суспільство, в чому полягає відмінність і зв'язок із природою, яка структура суспільного життя, яке значення суспільство має в житті людини.

Правове життя – багатопланове, неоднорідне загальнотеоретичне поняття, що поєднує в собі галузеві види правового життя. Саме так, як говорять про політичне і культурне життя суспільства, можна і треба говорити про правове життя, яке є не менш інтенсивним і насиченим, а інколи різноманітніше, оскільки саме в цій сфері виникають і вирішуються суспільні колізії [9, с. 7].

О.В. Малько зазначає, що правове життя – це сукупність усіх форм юридичного буття суспільства, що виражається у правових актах та інших

проявах права, характеризує специфіку і рівень правової дійсності, відношення суб'єктів до права і міру задоволення їх інтересів [4, с. 239].

Досить складно трактувати поняття правового життя без розуміння поняття буття.

На позначення всього наявного, всієї дійсності в науковій літературі використовують термін «буття». Також ним позначають «внутрішню основу», сутність людини (людяність та індивідуальність). Буття може означати і вираження властивостей предмета. Наприклад, буттям наділене право. Цим терміном позначають природний стан речей та явищ [5, с. 179–184]. Щоб правильно співвіднести свідомість (людини як суб'єкта пізнання) і матерію (як об'єктивну реальність, яка існує поза свідомістю і незалежно від неї), потрібно розкрити їх співвідношення всередині буття, до складу якого вони входять [6, с. 301–303].

Буття – фундаментальна філософська категорія, що означає реальність, наявну об'єктивно [7, с. 48]. Однак будучи інтегрованою в проблемне поле юридичної антропології, ця категорія стає вихідною, як буття людини, що володіє своєю правовою специфікою. Людина наділена свідомістю і волею, здатна сприймати право як невіддільну частину свого буття.

Людина є єдиною живою істотою, яка здатна до пізнання свого буття, себе самої і досвіду своєї життєдіяльності. Людина через сформований нею світ понять (зокрема світ правових понять) усвідомлює свою поведінку, дії, вчинки. Щодо буття, то людина виконує: 1) логіко-пізнавальну функцію, пов'язану з предметним пізнанням світу; 2) телеологічну функцію, пов'язану з постановкою мети своєї діяльності; 3) оцінну функцію, зумовлену необхідністю вибудовувати своє ставлення до навколишнього світу [8, с. 40–43].

Варто зазначити, що правове життя виступає одним із різновидів життя суспільного, яке є найширшим поняттям з усіх, якими характеризують певні відносини. Іншими словами, правове життя є специфічною абстракцією соціальних відносин, але, як відомо, усі сфери життєдіяльності суспільства тісно інтегровані між собою.

Правове життя характеризує специфіку і рівень правового розвитку певної країни. Від рівня розвиненості правового життя залежить права активність, тобто чим більше вона відповідає формально визначеним, вираженим в нормативно-правових актах правилам поведінки, чим більше правові акти досконаліші і відповідають умовам, в яких вони приймаються і існують, чим вище правова дисципліна і правосвідомість суб'єктів права, тим, відповідно, і вищий рівень правового розвитку суспільства на певній території.

Правове життя не лише тісно пов'язане, але і невід'ємне від юридичних правил поведінки, тоб-

то формально визначених правових норм, а отже, і від юридичних наслідків (як сприятливих, так і негативних), які настають у результаті добросовісного виконання або невиконання (неналежного виконання) даних правил. Основною ознакою поняття правового життя є наявність юридичних норм та правил, що регулюють розпорядок спільного життя людей, їх взаємодію [9].

На правове життя впливає безліч різних чинників, таких як: фінансово-економічні, матеріальні, політичні, морально-релігійні тощо.

М.І. Матузов відмічає, що особливістю правового життя є те, що воно має здебільшого офіційний, нормативно-організаційний, а часом владно-імперативний характер, та ґрунтується на законах і інших правових актах, підпорядковане певним правилам. Проте разом з імперативною складовою частиною правове життя дуже часто базується на соціально-правовому досвіді, що формується в певному суспільстві. І, навпаки, останнє є певним результатом правового життя [3, с. 219].

Правове життя – це метасистема (єдиний комплекс правових явищ: статичних і динамічних, позитивних і негативних), що є специфічною абстракцією суспільних відносин, яка дозволяє об'єднати формальну і змістовну сторони права, охарактеризувати специфіку і рівень правового розвитку суспільства [9, с. 24].

Висновок. Правове життя складається з позитивних і негативних елементів. До перших можна віднести право, механізм правового регулювання, правові режими, правовідносини, правову ідеологію, юридичні засоби, правопорядок, юридичну відповідальність, правову культуру, правову політику, юридичну науку і освіту тощо. До других – правопорушення, деформацію правосвідомості, правовий нігілізм тощо.

Література

1. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
2. Нерсесянц В.С. Філософія права. Москва : Норма, 1997. 652 с.
3. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с.
4. Малько А.В. Теория правовой политики. Монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 328 с.
5. Рулан Н. Юридическая антропология. Москва : Норма, 1999. 310 с.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 424 с.
7. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
8. Бердяев Н.А. Філософія свободи. Смысл творчества. Москва : Наука, 1994. 542 с.
9. Шиянов В.А. Правовая система и правовая жизнь общества: теоретический аспект взаимодействия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : специальность 12.00.01. Москва, 2008. 26 с.

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

В. М. Мельник

Авестийские корни древнеперсидского публичного права
(вопросы международной правосубъектности в религиозном дискурсе) 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

А. О. Борисова

Правовідносини у сфері інформаційних комунікацій у мережі Інтернет 8

В. О. Гончаренко

Оренда будівлі або іншої капітальної споруди під час дії
обмежувальних карантинних заходів 13

В. В. Смірнова

Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України 17

О. І. Яблокова

Сценарій як об'єкт авторського права 22

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

А. М. Чорна

До характеристики сучасного стану забезпечення прав суб'єктів
підприємницької діяльності у сфері оподаткування 26

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Л. М. Войтюк

Інформаційна безпека праці державних службовців:
теоретико-правові аспекти 31

М. В. Калатур

До проблеми визначення напрямів імплементації позитивного зарубіжного досвіду
щодо адміністративно-правового забезпечення організації та функціонування
слідчих органів в українських реаліях 36

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Д. А. Біленець

Функціонування зони митного контролю: правові основи 41

Е. О. Маркова

Французский подход к административному акту 45

А. Б. Маслова

Публічна адміністрація як системне утворення:
аналіз мети, компонентів та структури 50

Л. І. Миськів

Поняття та види процесуальних прав в адміністративному судочинстві України 56

А. В. Чуб

- Суб'єктивні публічні права як складник
адміністративної правосуб'єктності приватної особи 60

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

І. М. Салагор

- Об'єкт злочину, передбаченого ст. 326 Кримінального кодексу України 66

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

М. Р. Мазур

- Особливості компенсації моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями,
діями чи бездіяльністю у кримінальному провадженні 73

Р. В. Мицкан, Б. Л. Остафій

- Виявлення, фіксація та вилучення слідів тканини (рукавиць)
із пластичних вибухових речовин, які використовувались у злочинних цілях 78

П. В. Цимбал, В. Ф. Влад

- Особливості проведення допиту в пенітенціарних установах
під час розслідування втечі з місць позбавлення волі 84

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

О. О. Овсяннікова

- Безсторонність суду як елемент справедливості судової влади 90

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

А. С. Жак

- Порівняльно-правовий аналіз джерел (форм) права романо-германської
правової системи та англосаксонської правової сім'ї 97

У. З. Коруц

- Міжнародні механізми протидії пропаганді війни 103

Н. Б. Мушак

- Шенгенський простір і треті країни 108

М. О. Шилін, М. В. Величко

- Теоретичні і правові основи національної програми Канади
із протидії біологічним загрозам 113

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

П. Б. Пилипишин

- Проблема індивідуалізму у дофілософському періоді Античності:
філософсько-правовий підхід 121

А. С. Романова

- Правове життя як форма буття права 125

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY AND POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

- Melnyk V. M.*
Avestian roots of ancient Persian public law
(issues of international legal personality in religious discourse) 4

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

- Borisova A. O.*
Legal relations in the field of information communications on the Internet..... 8
- Honcharenko V. O.*
The lease of a building or other capital structure during the validity
of restrictive quarantine measures..... 13
- Smirnova V. V.*
The legal status of a jury in civil proceedings of Ukraine 17
- Yablokova O. I.*
Script as copyright..... 22

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

- Chorna A. M.*
To the characteristics of the current state of ensuring the rights of entrepreneurs
in the field of taxation 26

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

- Voitiuk L. M.*
Information security of civil servants: theoretical and legal aspects..... 31
- Kalatur M. V.*
On the problem of determination of the areas of implementation
of best foreign practices in terms of administrative support of the organization
and functioning of investigative bodies under Ukrainian realities 36

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

- Bilenets D. A.*
The functioning of the customs control zone: legal framework..... 41
- Markova E. O.*
French approach to administrative act 45
- Maslova A. B.*
Public administration as a systemic formation: analysis of purpose, components and structure 50
- Myskiv L. I.*
Concept and types of the procedural rights in administrative proceedings of Ukraine 56

Chub A. V.

Subjective public rights as a component of the administrative legal personality
of an individual 60

**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY;
CRIMINAL EXECUTIVE LAW**

Salahor I. M.

Objects of the crime under Art. 326 of the Criminal Code of Ukraine..... 66

**CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS;
OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY**

Mazur M. R.

Features of compensation for moral damage caused by illegal decisions,
actions or omissions in criminal proceedings 73

Mytskan R. V., Ostafiiv B. L.

Detection, documenting and seizure of fabric traces (of gloves)
from plastid explosive substances that are used for criminal purposes 78

Tsumbal P. V., Vlad V. F.

Peculiarities of conducting interrogation in penitentiary institutions during
the investigation of escape from detention facilities 84

JUDICIAL SYSTEM; PROCURACY AND ADVOCACY

Ovsyannikova O. O.

Court impartiality as an element of judicial power fairness..... 90

INTERNATIONAL LAW

Zhak A. S.

Comparative legal analysis of sources (forms) of the law of the Romano-Germanic
legal system and the Anglo-Saxon legal family..... 97

Koruts U. Z.

International mechanisms to counter the propaganda of war 103

Mushak N. B.

Schengen area and third countries..... 108

Shylin M. O., Velychko M. V.

Theoretical and legal foundations of Canada's national program
to combat biological threats..... 113

PHILOSOPHY OF LAW

Pylypyshyn P. B.

The problem of individualism in the pre-philosophical period of Antiquity:
philosophical and legal approach..... 121

Romanova A. S.

Legal life as a form of law being 125

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

збірник наукових праць

Випуск 2/2020

Виходить чотири рази на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 20.08.2020 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 15,66, ум.-друк. арк. 15,34.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1020/292.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1. Тел. +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua